

# **Arties: hèts relevants dera sua istòria**

Jose Antonio Bruna

Era existència der Institut d'Estudis Aranés - Acadèmia Aranés dera Lengua Occitana, e aguesta publicacion, son possibles gràcies ara ajuda de:

Generalitat de Catalonha  
Departament de Cultura  
Departament de Justícia  
Departament de Territori (IDAPA)  
Gobierno de España  
Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades  
Deputacion de Lhèida  
Institut d'Estudis Ilerdencs  
Baqueira Beret S.A.  
Ajuntament de Naut Aran  
Ajuntament de Vielha e Mijaran  
Ajuntament d'Es Bòrdes  
Tolo&Associats  
Donacions privades

Era seccion aranés d'Institut d'Estudis Aranés - Acadèmia Aranés dera Lengua Occitana ei formada per Jusèp Loís Sans, Angelina Cases, Ròsa Maria Salgueiro, Miquèu Segalàs, Jèp de Montoya, Elvira Riu, Lourdes España, Bernat Arrous e Ramon Sistac. Formen era seccion estandard Joan Salas Lostau, Patrici Pojada, Jacme Taupiac, Florian Vernet, Felip Carbona, Claudi Balaguer, Franc Bardou e Myriam Bras. Era Societat Fíliau d'Istòria, Patrimòni e Identitat der Institut d'Estudis Aranés - Acadèmia Aranés dera Lengua Occitana ei formada per Thaïs Rodés, Álvaro Aunòs, Carlos Fañanas, Maria Pau Gómez, Isaure Gratacós, Josep Lluís, Patrici Pojada, Joan Carlos Riera e Alberto Velasco.

© Jose Antonio Bruna  
© Institut d'Estudis Aranés - Acadèmia Aranés dera Lengua Occitana  
1èra edicion: seteme 2024

ISBN: 978-84-09-64366-0  
DL: L 652-2024

Imprés en Baratey

# ENSENHADOR

Presentacion.....	5
1. Es prumèrs pobladors.....	9
1.1. Era preïstòria: vestigis der òme deth Neolitic.....	9
2. Preséncia des romans.....	11
2.1. Era espleita dera peirèra de marbre s'inicièc en temps des romans.....	14
2.1.1. Caracteristiques deth marbre d'Arties.....	15
2.2. Es bastisses des Banhs d'Arties non son d'origina romana.....	16
2.2.1. Arties consèrve er aprofitament de banhar-se de franc enes banhs.....	21
3. Eth castèth d'Arties: un referent ena defensa deth territòri.....	23
3.1. Importància dera fortaleza-glèisa de Santa Maria d'Arties entath pòble e entara Val d'Aran.....	23
3.2. Conflicte pera venda dera Val d'Aran ath comde deth Palhars.....	25
3.3. Es ostilitats damb eth comde deth Palhars seguissen 100 ans dempús.....	27
3.4. Descripcion deth castèth d'Arties en an 1613.....	29
4. Eth terçon e es huecs: figures fòrça assolidades ena organizacion administrativa d'Arties.....	33
4.1. Istòria deth terçon.....	33
4.1.1 Evolucion des terçons: quini sigueren es prumèrs e a on ère integrat Arties?.....	33
4.1.2. Conselhèrs o sindics: quan se comence a trigar sindic en Conselh Generau?.....	46
4.1.3 Quin siguec eth nòm des sies terçons ena Edat Modèrna mentre existiren?.....	53
4.1.4 Sus eth nòm des terçons, qué ne diden es diferenti autors en sègle XX?.....	61
4.1.5 Es terçons ena istòria recenta deth Conselh Generau.....	64
4.2. Evolucion des huecs (famílies) en Arties.....	66
4.2.1 Dempús de sègles se dèishe de costat eth concèpte huec ena documentacion.....	74
4.3. Es cases antigues que formen eth Conselh de Vila d'Arties tanpòc son exactament es huecs deth Conselh Generau que s'assignen ath terçon.....	75
4.4. Contròtle e limitacion des francesi que s'establisson en Arties.....	80
4.5. Estudi deth litigi que servís entà delimitar es drets des integrants deth Conselh de Vila e era rèsta de vesins d'Arties.....	82
4.6. Es abitants d'Arties en an 1313.....	105
4.7. Organizacion administrativa e defensiva d'Arties.....	106
5. Integracion deth pòble de Laspan coma part d'Arties.....	107
6. Santa Maria: un referent deth pòble de mès de 800 ans.....	113
6.1. Un element arquitectonic diferenciator ei era inclinacion des pilars.....	113

6.2. Dues imatges venerades des des inicis dera fortaleza-glèisa de Santa Maria.....	114
6.3. Traslat e absència deth retaule de Santa Maria ena guèrra civiu.....	116
6.4. Pintures muraus que representen quauquarren mès qu'art religiós.....	119
6.5. Era relíquia de Santa Cristina.....	122
7. En d'auit tempsi i auie dues mòles.....	125
7.1. En aqueri ans tanben i auie estafes.....	128
8. Cases existents a darrèrs deth sègle XVIII.....	131
9. Eth comèrç de mules e husta e es peishius, basa dera economia.....	137
9.1. Comèrç de mules.....	137
9.2. Es bòsqui e era produccion de husta.....	139
9.3. Era subasta des peishius.....	142
10. Eth pastor: un mestièr fundamentau en aqueri tempsi.....	147
11. Un pòble damb grani caçadors d'ossi.....	151
12. Eth haro.....	155
12.1 Ressenhes istoriques.....	156
13. Annexion deth pòble de Garòs ar Ajuntament d'Arties.....	163
14. Er aprofitament des aigües comunaus entara produccion d'electricitat.....	165
14.1. Concession des aigües publiques entath sòn aprofitament hidroelectric.....	165
14.2. Bastiment dera centrau.....	167
15. Es darrèri aiguats, entre es mès perjudiciaus dera edat modèrna.....	171
16. Arties se quede sense Ajuntament.....	175
17. Principaus factors qu'an contribuït a transformar sociu e economicament eth pòble en sègle XX.....	177
18. Annèxes.....	181
Annèxe 1. Còpia dera autorizacion reiau entà rebastir eth castèth d'Arties, der an 1379.....	181
Annèxe 2. Còpia dera autorizacion reiau entà ampliar eth nombre de conselhèrs deth Conselh Generau.....	184
Annèxe 3. Plaidejament pera Lobatèra damb es de Garòs.....	186
Annèxe 4. Glèisa de Santa Maria d'Arties. Notícia d'ua intervencion.....	198
Annèxe 5. Conflcte damb es de Paulet pera aigua dera paishèra que gele era plaça.....	203
Annèxe 6. Autorizacion entà derivar es aigües des arrius Valarties e Aiguamòg, en favor de Don Cristóbal Massó.....	206
19. Bibliografia.....	213



## **PRESENTACION**

Arties ei un pòble damb encant, plaçat ena confluéncia des arrius Garona e Valarties, en còr dera Val d'Aran. Mès ei molt mès qu'un pòble pintoresc, ei tanben un testimòni viu dera istòria, era cultura e era identitat araneses. Damb aquest libre de José Antonio Bruna, vos convidi a hèr un viatge ath passat, ath present e ath futur a trauès des sues pèires, es sues aigües e es sues gents.

Eth libre ei estructurat en 17 blòcs, que corresponen as aspèctes clau dera istòria d'Arties. En cada capítol, er autor desvolope es tèmes mès relevants e interessants, damb rigor e amenitat, damb donades e anecdotas, damb imatges e testimònis.

Coneisheratz es prumèri pobladors, que mos pòrten as origines, des dera preïstòria enquiara Edat Mejana. Descorbiratz es vestigis der òme deth neolitic, concrètament ena ribèra deth Valarties, e er escambi damb era civilizacion romana que deishèc era sua emprenta ena cultura, era lengua e eth paisatge d'aguesta zòna, atau com hèn evident es estèles funeràries romanes trapades e era explotacion dera peirèra de marbre.

Atau madeish, repassaratz es prumèri documents escrits que nomenten Arties, e veiratz çò que diden diuèrsi autors sus era edificacion des banhs termaus ath long dera istòria e era importància dera fortalesa-glèisa de Santa Maria entara Val d'Aran pendent era Edat Mejana, e es conflictes damb eth comde deth Palhars, que se reflectissen ena documentacion der Archiu dera Corona d'Aragon datada en 1005.

Tanben descorbiratz era origina e evolucion des Terçons pendent era Edat Mejana coma ua des figures mès representatives dera organizacion deth sistèma administratiu dera Val d'Aran qu'includien a Arties, era evolucion des huecs, o cases abitades e obligacions de pagar diuèrsi impòsti, atau com es diferents litigis que delimitauen es drets des vesins, en relacion as prumèri privilègis, com se hè referéncia en capítol XIX d'*Era Querimònia*.

Eth lector poderà auer coneishement tanben sus coma es abitants d'Arties prestèren jurament ath rei d'Aragon, Jaime II reflectit ena acta que date de 1313 e dera integracion deth pòble de Laspan coma part d'Arties, atau coma der unic vestigi que s'a conservat.

Totun, se i a un referent d'Arties des de hè mè de 800 ans, ei era Glèisa de Santa Maria damb er element arquitectonic diferenciador damb columnes inclinades e es imatges venerades des des inicis d'aguesta fortalesa-glèisa damb es sues pentures muraus que van mè enlà der art religiós e transmeten era forma de pensar dera gent d'Arties en aqueri tempsi. Er autor mos parle dera relíquia de Santa Cristina e explique tanben eth traslat e abséncia deth retaule pendent era guèrra civila.

José Antonio Bruna mos parle tanben des mòles de d'auti tempsi, e des condicions e compromisi d'arrendament, atau coma des cases mè fòrtes social e economicament deth s. XVII com era familha Portolà e Paulet damb es sues rivalitats. Mos parle tanben deth comèrç de mules e husta coma basa dera economia, e era subasta des peishius, eth caçaire der os, e met en valor eth trabalh deth pastor, ua figura indispensabla ena economia familhau basada principaument ena criaça de bestiar.

Es tradicions, coma ei era crema deth Haro e era net de Sant Joan, son abordades damb rigor en aguesta òbra, a on s'a hèt un repàs ara documentacion istorica damb constància escrita, coma tanben s'a hèt quan mos parle dera concession des aigües publiques entath profitament hidroelectric en epòques mè modèrnes que supausèc ua transformacion radica dera economia des familhes d'Arties, e es aiguats mè perjudiciaus dera èra modèrna enquiath darrèr episòdi succedit en an 2013.

Finaument, er autor mos explique era fusion deth municipi d'Arties damb Bagergue, Gessa, Salardú e Tredòs en s.XX, en tot modificar eth sòn toponim per Naut Aran coma se coneish actuaument, era constitucion dera entitat menora Arties-Garòs, era supression de jutjats de patz des pòbles que s'amassauen, e era apertenença de toti eri a Salardú coma cap deth tèrme municipau de Naut Aran. Atau madeish, abòrde es principaus

factors qu'an hèt possible era transformacion sociau e economica d'Arties pendent eth s. XX.

Aguest libre ei eth resultat d'ua longa e apassionada recèrca qu'a realizat José Antonio Bruna. Coma escrivana e collaboradora dera Acadèmia Aranesa dera Lengua Occitana, damb fòrta ligams damb era Val d'Aran des dera mia infància laguens dera pedania d'Arties - Garòs damb residéncia en municipi deth Naut Aran, è agut eth privilègi de liéger aguest trabalh e de redactar aquest prològ, a on profiti era ocasion entà compartir era mia admiracion, donques que se tracte d'ua òbra rigorosa damb aportacions documentaus, agradiua e emotiua, qu'apròpe ath lector ara realitat e ath legat d'Arties, un pòble damb istòria, damb encant e damb futur.

Griselda Lozano Carvajal  
Occitanista, autora dera novèlla ÒC



## **1. ES PRUMÈRS POBLADORS**

### **1.1. Era preïstòria: vestigis der òme deth Neolitic**

Es assetaments mès antics des qu'auem coneishement en çò que tanh ath tèrme d'Arties se localizen enes parts nautes des sues montanhes, concrètament ena ribèra deth Valarties. Un parçan a on se trapen fòrça rèstes d'ua possibla ocupacion neolitica e de d'agues epòques posteriores ei era Val de Rius.

Er arriu principau dera Val de Rius, e un des mès grani afluent deth Garona, ei eth Valarties. Ei a on se concentre ua grana activitat umana en temps dera preïstòria. Ei sabut qu'en aqueth endret se trapen abondius peishius de montanha e tanben de caça qu'an estat cerclats e aprofitats ath long de tota era istòria per multituds de pòbles deth nòrd e deth sud. Aquiu, era gent dera preïstòria i localizaue animaues sauvatges que podien caçar e èrba entath bestiar, que començaue a criar, en tot desvolopar dejà un sistèma de transumància que posteriorament se convertirie en ua formula de manejaement correnta entàs pastors.

Com ei sabut, era Val de Rius ei ua clara entrada entath territòri aranés des der aute costat deth tunèl. Ei, per tant, tanben ua rota evidentia dera transumància entàs vesins dera Ribagòrça aragonesa e catalana. Aguesta via d'accès transcor pera Val de Conangles, Pòrt de Rius e Ribèra de Valarties. En çò que tanh ara existència d'ocupacions neolitiques, a estat possible determinar-la gràcies ara prospeccion e cartografia arqueologica des Vals de Valarties, elaborades en an 2011 pera equipa der arqueològ Ermengol Gassiot. En aqueth estudi se localizen ena planhèra deth lac de Rius ua seria d'estructures (cabanes, barratges e abrics) a on se compròve, en ua mòstra extrèta d'aquiu, era origina preïstorica d'ues rèstes. En concrèt, com mos especifiquen es especialistes, peth dejós d'ua des cabanes se trapèren fòrça carbons d'un antic huec. Era datacion d'un d'aguesti carbons a dat uns resultats vinculats ara preïstòria e, mès concrètament, corresponderien ath torn der an 2500 a.C.



Figura 1. Còva deth crabèr ena Pleta Barrada.

## 2. PRESENCIA DES ROMANS

Deth periòde roman auem notícies mès precises: era tribu des Garunni ocupaua era part nauta dera Garona enquia Saint Beat, a on i ère installada era des Consorani. Mès tà deuant se fusionèren, en tot formar era confederacion nomentada Convenae.

Era civitas Conuenarum romana auie per capitau Lugdunum, ciutat plaçada en çò qu'aué en dia ei era poblacion de Saint Bertran de Comenges. Segontes diuèrses informacions, Pompeyo incorporèc ad aguesta ciutat eth territòri dera nauta Garona (en sentit deth neishement der arriu). Per tant, tanben era Val d'Aran, a on se constituïc un petit nuclèu de civilizacion romana en plen Pirenèu.

Tostemp s'a comentat que, entà facilitar era futura union d'Aran damb es tèrres ispanes, es romans convertiren en ua cauçada romana er antic camin qu'unie Tolosa damb Vielha en tot seguir eth cors dera Garona. Posteriorament, aguest camin s'esperlonguèc enquiath Pòrt dera Bonaigua (nomentat *Petrae Albae*) entà atau poder enlaçar damb eth Palhars Sobirà e arribar a Estèrri d'Àneu. Cau precisar que sus aguest passatge non trobam ne documents de rotes antics ne epigrafics que confirmen era sua existéncia.

Era romanizacion dera Val d'Aran se manifèste damb abondiues estèles funeràries e cineràries plaçades enes murs de quauques glèises araneses, entre es que destacam: Gausac, Vilamòs, Arres de Sus, Montcorbau, Aubèrt e Bausen.

Ath delà, s'an localizat diferents autars votius com, per exemple, eth que se trapèc en parçan de Sant Pelegrin e un aute que non sabem damb seguretat se se descorbic en Betren o en Arties, e que mostram ena figura següenta.



Figura 2. Autar votiu damb pinacle de marbre, sègle II-III d.C.  
Se ve representat eth diu Mart.



Sembla qu'eth centre politic e religiós des *aranensis* se placèc en Mijaran, apròp dera capitau Vielha (*Vetula* entàs romans), a on tostemp s'a comentat qu'existirie un aute autar votiu, naturaument pagan, en eth que s'amassauen es *magistris*. Aguest centre, un viatge cristianizat, aurie era sua continuïtat en temple de Santa Maria de Mijaran. Aquiu, simbolicament, a compdar dera Edat Mieja s'amassauen toti es representants deth pòble aranés.

Ath delà der autar votiu de procedéncia incèrta, s'an catalogat en pòble d'Arties dues estèles funeràries romanes trobades ena tèrra des de Docina, plaçada ath cant dera carretèra, ben apròp dera glèisa de Sant

Joan. Era prumèra (figura 3) ei un frontau d'urna cinerària de marbre de 39x57cm deth sègle III-V d.C. que representarie a tres components d'un madeish larèr: un pòrte ua lança, era deth miei sembla ua hemna damb ua copa e eth tresau, un aute òme. En definitiua, poderie tractar-se d'ua familha. En çò que tanh ara dusau estèla (figura 4), observam un bust d'un personatge damb tòga que representarie possiblament ath defunt. Aguest frontau d'urna deth sègle II-III d.C. a ua mesura de 25x42cm.



Figura 3. Estèla deth prat de Docina (Arties).



Figura 4. Estèla dera familha Jaquet.

## **2.1. Era espleita dera peirèra de marbre s'inicièc en temps des romans**

Pes rèstes arqueologiques trapades provenventes dera dominacion romana, podem supausar qu'en aqueri tempsi Arties ja siguec abitat e qu'era peirèra de marbre des Banhs ja ère coneishuda e explotada. Enes excavacions dera vila romana d'Albesa s'an trapat fòrça fragments de marbre gris importat, molt probablament, d'aguesta peirèra, ja que son es uniques coneishudes des entorns que poguen proporcionar un color e ua qualitat semblanta.

### 2.1.1. Caracteristiques deth marbre d'Arties

Ei un marbre de caracteristiques molt similares per çò que hè ath color (blanc damb tonalitats grises e tintures bluenques) ath marbre de Sant Beat, inclús tanben enes vetats damb alternàncies de bandes grises e blanques.

Der estudi arqueometric des pèces arqueologiques de marbre procedentes dera Val d'Aran, elaborat pera *Universidad de Zaragoza*, e en concrèt des mòstres que corresponen ara peirèra e des marbres que trapam ena glèisa e cementèri d'Arties, semble relativament facil diferenciar eth marbre d'Arties perque, vist d'apròp, presente ua mesura de gran cristallin mès gròssa qu'era mieja de Sant Beat. Atau, es critèris com ne son era granor des veires (mès gròssi en generau en Arties) e era sua composicion (eth marbre de Sant Beat a veires grisi isolats) son es que mos servissen entà diferenciar es pèces romanes dera Val d'Aran.

Ena vila d'Arties, era glèisa romanica, es limandes des cases e es crotzes deth cementèri deth sègle passat son de materiau dera sua pròpria peirèra.



Figura 5. Peirèra de marbre en explotacion.





Figura 6. Crotz de cementèri der an 1909 hèta per Antonio Artiga Mercè.

## 2.2. Es bastisses des Banhs d'Arties non son d'origina romana

Tostemp s'a pensat e dit qu'es banhs d'Arties èren d'origina romana. Per aquerò, molti autors an dedusit qu'es bastisses corresponien ad aqueri tempsi. Se hèm un repàs de çò que diden es diferenti autors, se confirmarie qu'en sègle XVIII non i auie cap d'edificacion destacabla. Per exemple, enes responses generaus dera Val d'Aran as qüestionaris de Francisco de Zamora (1788), ena pregunta numèro 93 se demane:

*“Si hai fuentes medicinales, para qué enfermedades son buenas, en qué parage están situadas, con qué cuidado y comodidad se hallan dispuestas y si hai concurrencia a ellas”*

Ad aguesta qüestion er informador Pere Joan Subirà Ladebesa contestèt que sonque i auie banhs d'aigua sulfurica ena ribèra d'Arties, e ac explicaue atau:

*“Ai también un baño de agua sulfúrea en la ribera de Artias, bien que tanto este como el antecedente son descuidados”*

Com podem veir, parle d'uns banhs que les emplace ena ribèra d'Arties, sense deishar clar se se tracte dera ribèra der arriu Garona (a on son plaçats es banhs, ath costat deth Camin Reiau) o parle de d'auti banhs plaçats ena ribèra deth Valarties. Semblarie que, tot e aguest dobte, se referís as banhs tradicionaus d'Arties, plaçats apròp deth pòble.

Curiosament, en apartat de responses particulars, ena numèro 68 (a on se demane sus aguesta tematica), er informador d'Arties non contèste. Per tant, podem pensar qu'en aqueth moment er aprofitament e er us que se li daue ère insignificant. En cambi, ans mèts tard, en diccionari geografic-estadistic istoric d'Espanha e es sues possessions d'ultramar dedicat ara Val d'Aran de Pascual Madoz der an 1845, ja s'especifica qu'existís un petit edifici. Concrètament, se descriu atau:

*“En este radio y junto a la carretera o camino principal que atrauiesa el Valle, se encuentra una pequeña casa de baños hidrosulfúricos y ferruginosos, hoy muy poco concurridos, a pesar del mérito de sus aguas, porque no ofrecen comodidad alguna.”*

Mès, posteriorament, era diuèrsa documentacion trapada e es excavacions hètes en endret a on son plaçats an desmentit aguesta datacion. En concrèt, un manuscrit de compdes dera vila d'Arties de començament deth sègle XIX, confirmaríe qu'er edifici des banhs, eth corresponent ara bastissa mèts vieilha, auríe estat hèt o reformat en an 1818, com ac corrobòre ua seria d'entrades corresponentes as despens d'aqueth an dera vila d'Arties, qu'auem numerotat correlativament:

- [112] Ítem té mal una peseta y mitja de tatja per fe los Bayars del bany.
- [115] Té mal de Jornals per lo bany y bi se dóna al vedialers per fe la escabació de la aygua setanta dos duros tres pesetes y vintitres menuts comtat fins dia 21 Juny.
- [116] Té mal de tatja y llosa y cals barrinades per lo bany trenta un duro y mitj y de fe porta la cals dibuit cargues se'n Gasta.
- [117] Té mal per lo preu fet del bany a los Fusters set duros y mitj.
- [118] Té mal als pareders de fe les parets y la xumeñeya catorse duros.
- [137] Ítem té mal tres pesetes se pagaren a Alberto Farré de fe les pasteres del bany.
- [138] Ítem té mal de tatja per lo bany una peseta y mitja y quatre quartos.
- [140] Ítem té mal dos pesetes de taula per lo bany se pagaren a Manuel Arrú.
- [144] Ítem té mal deu pesetes de fe la cuba del bany.
- [146] Ítem té mal buit pesetes de posa los vidres en lo bany.
- [147] Ítem té mal sis pesetes de los pams de los banys.
- [148] Ítem té mal sinch duros mitja peseta de fe les parets per la caseta del bany.
- [152] Ítem té mal sinch pesetes y mitja de tatja per lo bany.
- [160] Ítem té mal mitja dobla de quatre de jornals per lo bany y de bi la darrera vegada de fe les casetes y traure lo tarre.
- [187] Té mal de portar Llosa per lo bany nou sous plata se pagaran a Francisco Portolà de Jaume.
- [196] Ítem té mal dos durus se pagaran a march lo pareder de gratificasióde les parets dels banys.
- [199] Ítem té mal de sent tayxes los banys pesseta y mitja se pagarà Francisco del Pach.
- [201] Ítem té mal buit pessetes de llosa per los banys se pagaran a Lluís de Nanrey.
- [208] Ítem té mal deu pessetes sepagaran a Francisco Portolà de Jaume per girada ab francisco Pinós de jornals per los banys.
- [220] Ítem té mal de dos fustes per los banys dos pessetes se pagaran a Thomas Cau.
- [243] Té mal sis pesetes se pagaran a Francisco de Jaume de Gratificació per aura del banys.
- [248] Ítem té mal una dobla de or de gratificasió al señor Doctor Verges sobre ferlo anàlissis del bany.
- [251] Ítem té mal tres durus de jornals feu als banys se pagaran als de Joseph.
- [252] Ítem té mal de gratificasió de treballar en los banys unse pessetes se pagaran a Jaume Penya.
- [253] Ítem té mal de gratificasió de treballar en los banys unse pessetes sa pagaran a Francisco Pinós.
- [255] Té mal de gratificasió de treballar en los banys mitg duru se pagarà a Lluís malbes.
- [276] Té mal Dos duros se pagaren a Francisco lo Parede que no se comta a les comtes de Sant Miquel sobre lo bany.

[279] Té mal tres jornals tres pesetes y mitja se pagaran a Borthomeu Barrau les paga a Estebe de Carlo de jornals per lo bany.

[299] Té mal quatre pesetes de Gratificació en lo bany se pagaran a Francisco Pinós.

[300] Té mal de taules per una pastera per lo bany tres pesetes se pagaran a Juan Prades.

[309] Té mal de Gratificació set pesetes y mitja se pagaran a Juan Vidal de porta-se'n dos Botelles de aygua del bany a tolosa y de cobra los pasatges a Vidaller.

[322] Té mal dotze duros se pagaran a Francisco Jaume del rebayx del bany.”

Totun, semblarie qu'en parçan des banhs ja existie ua auta edificacion damb finalitat termau que ja ère logada peth pòble a Francisco de Jaume. En aqueth madeish exercici ja cònte qu'eth banh ja ère arrendat ad aguesta persona per un prètz de quate dobles de quate, segontes s'arremasse en apartat d'ingrèssi der an de 1818 dera següenta manèra:

“[26] Té bo per lo Rendament del bany quatre dobles de quatre pagarà Francisco de Jaume.”

En an 1846 es banhs encara seguissen depenent der Ajuntament d'Arties, com demòstre un rebut de 21 de junhsèga d'aqueth madeish an a on s'especifica qu'eth consistòri subministraue banhs de franc a José Villabona. Eth document ditz atau:

“En virtud del servicio que hace José Villabona en el hospital militar, el Ayuntamiento de Arties dispondrà se le suministren los baños que toma por absoluta necesidad gratis. Viella 21 de Julio de 1846.”

Un aute document deth 31 de mai de 1846 cite es banhs qu'an prenut quauqui soldats deth batalhon provinciau de Múrcia. Concrètament 40, 4 per individú.

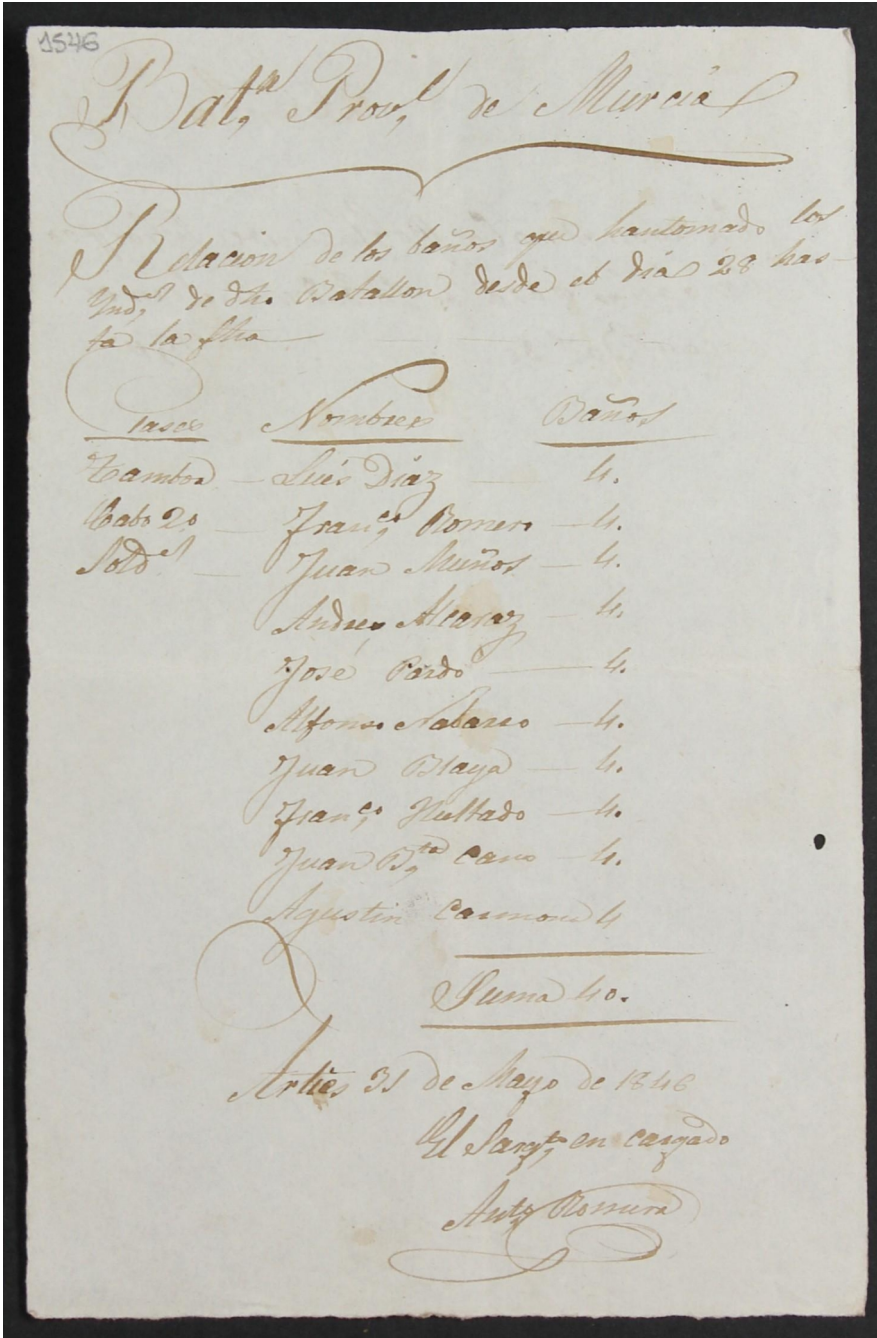


Figura 7. Document a on se relacionen es banhs qu'an prenut es soldats.



En un aute comprovant deth 5 de junh d'aqueth madeish an figuren 5 banhs mès entàs madeishi soldats, qu'en totau somen 9 per cada un d'eri, qu'ère eth tractament qu'acostumauen a recomanar entà guarir diuèrses malauties reumatiques.

Com demore provat pes documents anteriorament relacionadi, er establiment de banhs idrosulfurics ère propietat deth pòble d'Arties. Mès tot semble indicar qu'òbres de millhora enes Banhs hètes a mitat deth sègle XIX compòrten un deute damb isenda que supause que tota era finca sigue confiscada per estat. Aguesta ges a subasta eth dia 1 de junhsèga de 1855 e ei aquerida per Agustin Pujol Escala. Mès tard, se constituís era societat Agustin Pujol y Cia. Aguesta societat ei compausada per 8 propietaris, que possedissen un 12,5% dera finca des Banhs e son: Agustin Pujol Escala, Manuel Arrò Nart, Juan España Mòga, Rafael Ademà Subira, Francisco Caubet Ademà, Francisco Arrò, Jaime Portolà Portolès e Pablo Barra Ademà.

Aguesti copropietaris procediren a inscriúer en registre dera propietat de Vielha aguesta finca. Ei a díder, er establiment des banhs, eth dia 18 de gèr de 1865, damb es següentes donades: finca 8, tòrm 407, libre 28, fòli 130.

### **2.2.1. Arties consèrve er aprofitament de banhar-se de franc enes banhs.**

Dempús d'aguest cambi de titularitat, eth pòble d'Arties seguís conservant eth poder-se banhar de franc en aguesti banhs, com demore reflectit en diuèrsi documents recents. Per exemple en edicte de subasta der an 1997, a on encara cònste eth dret qu'an es vesins d'Arties de banhar-se gratuïtament, com se pòt veir en següent extracte:

*“Finca número ocho. Establecimiento de baños hidrosulfúricos, situado en el camino Real de Arties, de 476 varas catalanas de superficie, equivalentes a 287,1 metros cuadrados, consta de planta terreno y dos pisos; surtiéndose de dos fuentes hidrosulfúricas distantes veinticinco varas. Los vecinos de Arties y pobres tienen la facultad de bañarse gratis con preferencia a los*

*demás concurrentes, inscrita en el Registro de la Propiedad de Vielha en el folio 207, tomo 4, del libro de Arties.”*

Posteriorament, tanben se hè referéncia ad aguesta qüestion en ua nòta informatiua de domini der an 2016 deth registre dera propietat de Vielha.

*En la inscripción 1ª de fecha 18 de enero de 1865, se menciona lo siguiente: “... no tiene carga alguna, aunque según se advirtió en el anuncio para la subasta, los vecinos de Arties y pobres tienen la facultad de bañarse gratis con preferencia a los demás concurrentes, cuyas facultades deberían respetarse por el comprador si se hubiesen justificado.”*

### **3. ETH CASTÈTH D'ARTIES: UN REFERENT ENA DEFENSA DETH TERRITÒRI**

#### **3.1. Importància dera fortaleza-glèisa de Santa Maria d'Arties entath pòble e entara Val d'Aran**

Aguesta fortaleza d'Arties siguec descrita en detalh per Juan Francisco de Gracia en an 1613. Encara que non sabem damb seguretat s'ère igual ara que mencione Juan Reglà, qu'a finaus deth sègle XIII (concrètament en an 1283) siguec eth darrèr reducte de resisténcia des aranesi ara invasion deth rei de França Felip III er atrevit. Era ocupacion dera Val d'Aran siguec comandada peth senescau de Tolosa, Eustaquio de Beaumarchais. Aguesta s'amièc a tèrme entre eth dia de Totsants e Sant Martin, ei a díder entre er 1 e er 11 de noveme, der an 1283. Es tropes franceses, dempús d'ua dura luta, s'apoderèren de tota era Val d'Aran, començant peth Baish Aran, seguint peth Mieï Aran e fin finau se repleguèren toti es efectius (òmes armats) dera Val d'Aran ena fortificacion d'Arties. Aguesta ei era prumèra referéncia escrita qu'auem d'aguesta bastissa. Dempús d'aguesta fòrta batalha non sabem en quin estat demore era fortaleza, mèç podem dedusir qu'acabèc fòrça des-hèta. Aguesta ipotèsi se confirmarie, un sègle dempús, en 1379, quan ua autorizacion reiau constate qu'es cònsols e proòms d'Arties demanèren ath rei Pere III permís entà tornar a hèr e bastir nauament era fortaleza. Podem supausar que demorèc fòrça maumetuda coma conseqüéncia dera guèrra de 1283 damb es francesi. De tot eth conjunt, ua bastissa que damb tota probabilitat demorèc fòrça afectada siguec era tor mèstra o der omenatge. Aguesta ère plaçada a on actuaument se trape eth campanau e, era part baisha (visible des de laguens dera glèisa), encara corresponderie ara tor primitiua. En cambi, es pisi de dessus, que dedusim que se vederen afectats per aqueth conflicte, s'aueren de reconstruïr en aqueth periòde (darrèr quart deth sègle XIV). Per tant, es hièstres d'estil gotic que se contemplen ara en campanau poderien èster d'aquera epòca.



Figura 8. Unica torreta dera antiga fortaleza existenta ena actualitat.

*“Nós, Pere, etc. Com sigui que vosaltres, cónsuls i prohomes del lloc d’Arties, Vall d’Aran, pugueu en temps de necessitat defensar-vos i salvar-vos, vosaltres amb els servents, les coses i béns vostres dels atacs dels enemics, pel tenor de la present carta, us concedim, segons la vostra humil suplicació que ens heu adreçat, la plena llicència i us concedim la facultat, perquè pugueu*

*i us sigui lícit impunement, fer i construir de nou una fortalesa i també obrar<sup>1</sup> en el ja dit lloc d'Arties, és a saber al lloc nomenat Santa Maria d'Arties, en el qual ja ara està començada, tal i com està ordenat pel castellà i altres comissaris i els altres comissaris, nomenats per a reconèixer les fortesales de dita vall, i custodiar i fer custodiar això, segons us sembli d'actuar.*

*Datum Barchinone, .XIII<sup>a</sup>. die januarii, anno a nativitate Domini .M<sup>o</sup> .CCC<sup>o</sup> .LXX<sup>o</sup> .VIII<sup>o</sup>., regni nostri .XXXX<sup>o</sup> .III<sup>o</sup>.*

*Nos, Pere, etc. Atenent que ha estat humilment suplicat per vosaltres, els cònsols i els prohoms del lloc d'Arties, Vall d'Aran, que, donat que vosaltres per manament nostre o del castellà i procurador de la vall i d'alguns comissaris nostres, per tal de reconèixer les fortesales de la mateixa vall i nomenats per altres coses; vosaltres heu començat la fortalesa al lloc assignat pels dits castellà i comissaris i ja heu avançat molt en la seva obra; per a una major protecció de la seva fortalesa, convé o és necessari que alguns edificis o cases, que són contígues o properes a la mateixa fortalesa i li puguessin ser en el temps perjudicials, siguin derruïdes; us dignessim concedir l'esmentada llicència. Per això, nos assentint benignament a la vostra súplica amb el present document us concedim a vosaltres dits cònsols i prohoms que amb el nostre batlle de dit lloc o el seu lloctinent que pugueu apreciar lliurement i impune tots i cadascuns dels edificis que puguessin ser perjudicials a la fortalesa, degut a l'espai o pati si resten, apreciació segons el bon criteri vostre, de dit batlle o del seu lloctinent; i aleshores derruir i rebere per a l'obra de la dita fortalesa, pedres, fustes, saulons i materials. No obstant vosaltres heu de satisfer a aquells als quals pertanyien els edificis, en els preus i valoracions dels materials derruïts, segons l'apreciació que vosaltres n'hagueu fet. Tot manant pel present document al castellà i procurador de dita Vall i a qualssevol oficials nostres presents i futurs que tinguin aquesta nostra concessió i llicència i l'obeservin i la facin tenir i observar de manera inconcussa i no contradiguin ni permetin que algú ho faci per alguna raó. En testimoni de la qual cosa hem manat de fer el present nostra lletra munida amb el nostre segell.*

*Donat a Barcelona de 13 de gener de l'anya de la Nativitat del Senyor 1379.*

*Decret Urgellenc. Joan de Figuerola per P. rescrit per R. de Cervera, doctor en decrets, conseller i promotor i regent de la cancelleria. Inscrita.”*

### **3.2. Conflicte pera venda dera Val d'Aran ath comde deth Palhars**

Un aute conflicte a on semble qu'es vesins d'Arties, que defensauen era fortalesa, aueren ua presència destacabla siguec ena proteccion dera Val d'Aran deuant der intent d'invasion que planifiquèc eth comde deth Palhars tà préner possession des sòns nauï domenis crompadi ath rei Pere

---

<sup>1</sup> Vò díder que contunhe treballant.

III eth ceremoniós, en an 1386. Semblarie qu'eth rei dera Corona d'Aragon aurie venut era Val d'Aran ath comde Hug deth Palhars aqueth madeish an. Aquesta venda s'aurie hèt efectiua per ua cèrta quantitat a trauès d'un estrument de perpetua gràcia. E ei per aquest motiu qu'en mes de seteme de 1386 eth comde deth Palhars sage de préner possession dera Val d'Aran e de totes es causes venudes. Açò quede reflectit en fragment deth document revirat der archiu dera Corona d'Aragon, registre 1005, qu'ara seguida mostram:

*“Pere, etc. Al noble i estimat Hug, comte del Pallars, salut i dilecció.*

*Recentment ha arribat a la nostra oïda, el que amb disgust referim i és sorprenent, això que després que us haguessim fet, mitjançant un document molt raonable, la venda de la Vall d'Aran, per un cert preu, en un instrument de perpètua gràcia, com un alou lliure i franc, amb el seu mer i mixt imperi i tota la jurisdicció alta i baixa i els altres drets, que ens pertanyen o ens deuen pertànyer, homes i vassalls que l'habiten, com consta més plenament als intruments fets; quan en vigor de la nostra provisió vosaltres volguéreu prendre possessió de la dita Vall i de totes les altres coses per nós venudes, [vosaltres i] homes de la dita Vall, donats en mal sentit i completament oblidats de donar-nos el dèbit de la fidelitat i de la naturalesa (vassallatge), [homenatge] que estan obligats a donar-nos a nosaltres, com al seu príncep i senyor natural, als oficials i comissaris per nós deputats per a donar-vos la predita possessió; vosaltres que amb ells anàreu a la dita Vall per prendre possessió amb gent estrangera, armats, que vau introduir al nostre domini, gent hostil en l'ajut i el domini, i allí foren presents. I encara el que és més detestable i que considerem més greu, sense raó, despreciant i denegant el nostre regne i domini, van elegir per senyor seu, l'infant Joan d'Aragó, i en nom i procurador d'ell, obedients imprudentment a Joan de Bellera, que és un rebel vassall nostre i un enemic del nostre imperi, el qual està ara a la dita Vall amb gent estrangera i armada.”*

En an 1381 ja i auec un intent de véner era Val d'Aran per part deth rei Pere III eth Ceremoniós. En aquera ocasion, eth monarca volec véner era Val d'Aran entà arténher sòs tà poder pagar as banquèrs Pere d'Escaus e Andreu d'Olivella, que li auien deishat fòrtes quantitats de sòs entà finançar es despenes originades pes campanhes enes reiaumes de Sardenha e Sicília. Mès es governants aranesi, en auer coneishment des intencions deth rei Pere, s'adrecèren ada eth e arturèren era venda a cambi de pagar ua quantitat. Concrètamant, 2000 florins d'òr d'Aragon,

quantitat qu'auie estat fixada peth monarca e pes còrts entà liquidar es nombrosi deutes contrèts damb es banquèrs mencionats anteriorament e que les amièc ara bancarròta en aqueth an de 1381.

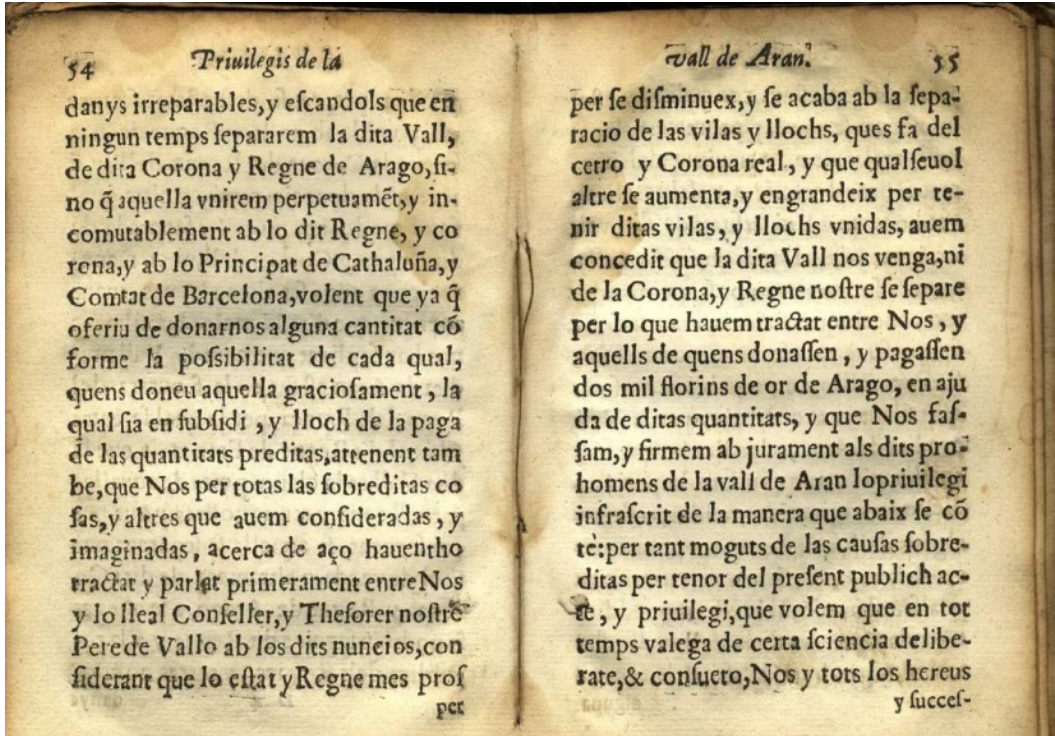


Figura 9. Privilègi peth que non se pòt separar era Val d'Aran dera Corona d'Aragon.

### 3.3. Es ostilitats damb eth comde deth Pallhars seguissen 100 ans dempús

Ena campanha qu'amièc a tèrme Hug Roger III entà controthlar era Val d'Aran a finaus deth sègle XV (1483) destaquèc era resistència que mostrèren es òmes que defensauen eth castèth d'Arties, que maugrat èster assetjats en diuèrses ocasions, se mantengueren jos era aubediència reiau. Pròva d'açò ei era carta qu'adrecèren es cònsols e proòms d'Arties ar infant Enric d'Aragon, lòctenent generau deth principat de Catalonha,



en tot queishar-se dera manca de proteccion e interès que mostrauen eth rei e es sòns representats deuant es contunhs grèuges as que les sometie eth comde deth Palhars. Aquesta situacion demore reflectida ena comunicacion qu'es cònsols e proòms d'Arties dirigissen ath representant reiau en an 1483:

*“Al molt il·lustrissimo senyor lo infant Enrich d’Aragó, duc de Sagorb e loctinent general per la sacra reyal magestat en lo principat de Catalunya. Il·lustrissimo senyor: en dies proppassats, a continua supplicació de nosaltres, vostra altesa tremeté mossen Gonyi, algotzir del senyor rey hi de vostra altesa, per prendre a mans del dit senyor rey hi de vostra altesa tota aquesta terra. Lo qual alguatzir se n’és tornat de pallàs enfora he no és gosat pasar ni venir en la dita terra. De que, senyor molt il·lustre, estan forts combaytz i desconsollatz, veent que los hoficials reyls no gossen anar ni venir per les terres del senyor rey i de vostra altesa. Senyal és, senyor, que tals gens no tenien ningú por del dit senyor rey ni de vostra altesa. He per sò les terres del senyor rey son destruydes hi robades. He los que an feta obediència als manaments de vostra altesa foren asetiats hi cremats hi degolats. He nos axí mateix stam de jorn en jorn èsser asetiats per lo semblant hi destruyts, axí com a Bella, que stà hara de present asetiada per lo comte de Pallars. He veien per sperència que él és senyor en les montanyes que no el senyor rey ni vostra altesa. He per tant, senyor, recorrent nos a vostra altesa humilment suplicam aquella que promptament nos vulle destinar e tramentre altre comissari, que sie home sforçat e rigorós, per ajudar-nos e defendre-nos del dit comte, he de ternir-nos a mans del dit senyor rey i de vostra altesa hon no senyor auem deliberat de dexar totes les dites forces he de anar-nos-ne per lo món com a desseperats, perque la terra ja està despoblada, la major perdita he, si vostra altesa no hi remedia prestament, serà tot en aquella forma mateixa hi despuix no calrà trametre al senyor rey ni a vostra altesa, que forsa nos ferà desertar altres remedis, pux vostra altesa no hi vol remediar. E per çò, senyor molt il·lustre, totes de vegades recorrent-nos a vostra altesa he humilment suplicam aquella que sia de vostra mercè de dur-nos consel, favós y ajuda, axí com confiam de vostra excel·lentissima senyoria que los vassalls del senyor rey y de vostra altesa conegam que an senyor poderós que abastarà a resistí a tots aquells que daran contra sa excel·lentísima senyoria. He no més la Sancta Trenidat sia en guarda he protecció de vostra altesa. Datum en lo castell de Arties, a VII de agost, any mil CCCCLXXXIII.*

*Il·lustrissimo senyor*

*Los qui són prestos al manament e hordinació de vprtra altesa, los gentilshòmens e cònsolls e proòms de la villa d’Arties.”*

Aguesta queisha confirme qu’eth comde deth Palhars atacuèc en nombroses ocasions eth pòble d’Arties, e eth sòn castèth e es vesins, que



se dedicauen a combàter, resistiren es assauts der enemic. En aguest escrit es “cònsols e proòms” menacen que se non arreceben ajuda per part deth rei se n’anaràn e deisharàn de defensar era tèrra.



Figura 10. Projectil.

### 3.4. Descripcion deth castèth d’Arties en an 1613

Era descripcion mès detalhada qu’auem de com ère era fortalesa-glèisa d’Arties (segontes Gracia, un castèth) ei includida ena *Relacion al Rey Don Felipe III*, elaborada per Juan Francisco de Gracia de Tolba en an 1613, e ditz çò que seguís:

*“Pasados los rios Garona y Belarties, a poco trecho de una montaña muy alta, en un sitio casi llano, muy cerca del mismo lugar, tiene un grande y fuerte castillo, rodeado de un contramuro*

*de diez y ocho palmos en alto, con sus almenas y troneras alrededor, cuya puerta mira al norte, esta apartado diez y seis palmos del muro principal en el cual hay otra puerta que mira a poniente, y sobre ella esta edificada una torre muy grande, con sus machacoles en lo alto, que la defienden. Este lienzo tendra de largo ciento y cinquenta palmos, y de alto mas de sesenta, con sus almenas y troneras a trechos, y el lienzo que mira a levante, tiene la misma proporcion en lo largo y alto. De estos dos lienzos corren otros dos, que tendran en largo cada uno de ellos mas de doscientos y setenta palmos, y tienen quatro torreones en las esquinas y uno en el medio de cada lienzo, con que todos ellos quedan defendidos. Esta en el medio de la plaza de armas, que es muy grande, la iglesia parroquial de nuestra señora, pegada a la torre maestra, tan levantada y fuerte como he referido, de la cual se pueden defender a lo largo todos los quatro lienzos de la muralla: hay en aquesta torre quatro pasavolantes, y quatro mosquetes, y los consules de esta villa me hicieron relacion, que tenian repartidos en ella quarenta arcabuces”.*

Ath delà d’ua des ueit tors qu’auie era fortaleza descrita per Gracia e que correspon ara de deuant dera glèisa, tanben se consèrve, segontes era tradicion, era preson qu’existie en recinte. Aguesta se traparie ath dejós dera tor mèstra o der omenatge, que se corresponerie damb era part baisha deth campanau e que se trape ena part de darrèr dera glèisa de Santa Maria. Dera existència d’aguesta preson se’n parle encara enes censaus de començaments deth sègle XVII. Per exemple, en un der an 1614, eth caperan de Gessa dèishe ueit ducats a Nadal Giralt e Catalina Abadia damb era condicion de pagar ua pension annau de 8 reaus (20 ardots) e, se non se complís, s’estipule que siguen empresoats ena fortaleza de Salardú, d’Arties o de Vielha.

Era fin d’aguesta fortaleza se place en an 1649, ena coneishuda coma guèrra des segadors.

Com auem vist, aguesta fortaleza-castèth ei descrita en 1613 damb tot tipe de detalhs per Juan Francisco de Gracia, qui precise que se trape en fòrça bon estat:

*“Está tan bueno y entero aqueste castillo, como si hoy se acabara de hacer”.*

Per tant, es tors, que segontes Gracia serien ueit, aurien estat des-hètes entre 1613 e 1664. Aguestes tors se traparien plaçades dera següenta

manèra: tres deuant dera pòrta dera glèisa (aué en dia se pòden veir clarament es sues rèstes), tres ena part de darrèr: dues en cementèri e ua auta en uart dera rectoria. Finaument, ua ar èst, apròp des absides a ua auta plaçada en aute extrem, ath cant dera bòrda des de Nèla, a on actuaument s'a trapat part dera muralha vielha.

En 1664 ei quan se hèn quauques òbres d'apraiament ena torreta, que demoren registrades en apartat de pagaments deth libre de compdes dera parròquia d'Arties d'aguest periòde. Per tant, ja podem veir qu'en aqueth an sonque demoraue en pè era tor qu'actuaument ei visibla. En definitiua, probablament era epòca ena que se procedís a inutilizar eth castèth e se des·hèn totes es tors sigue era corresponenta ara guèrra des segadors (1649-1650).

Pera pòga documentacion que parle d'Arties, semblarie qu'era destruccion non siguec causa d'ua batalha, senon dera intencion de deishar dehòra de servici era fortalesa. Per çò que se sap, eth capitán Rafael Subira, recupèrè Castèth Leon des tropes franceses eth 16 d'octobre de 1649 e londeman, eth 17 d'octobre, ua fòrça de 600 òmes entre en Aran comandada per Jacinto Azcón e Pedro Pallars entà l'heuar eth sètge que patie era fortalesa d'Es Bòrdes e expulsar as francesi dera Val d'Aran.

Ua comunicacion d'alavetz sauvada en Archiu dera Corona d'Aragon ac ditz atau:

*“Prosiguieron la victoria con la gente que llevaban D. Jacinto y Don Pedro hasta rechazar al enemigo de toda la Valle de Aran, sin dexar en ella embargo de ningun frances”*

Mès pògui dies dempús, ath torn deth dia 22 d'octobre, es tropes catalano-franceses s'agen de recuperar Castèth Leon. Abans, semble que tornen a reconquistar toti es castèths e Arties sense practicament resisténcia. A compdar d'aquí, es esfòrçi se tornen a concentrar en Castèth Leon, qu'ei assetjat pendent 22 dies.

Finaument, a mitat deth mes de noveme, se trinque eth sètge e es fòrces catalano-franceses se retiren. Tot semble indicar que pendent aqueres setmanes i auec combats enes fortalèses d'Arties e Salardú, que queigueren en mans de Jacinto Azcon. Damb tota seguretat e damb es ordes que se dèren entà des·hèir es castèths, podem díder que, o ben es francesi o es felipistes, son es qu'esbaucen e hèn a quèir es tors e muralhes dera fortalèsa d'Arties.

En an 1664, se hèn òbres de reconstruccion ena unica tor que demore en pè ena actualitat.

Ath delà dera tor deth deuant dera glèisa, aué en dia tanben se pòden contemplar es fondaments de d'autres dues tors: ua ena còsta de pujada entara glèisa, des deth Sapujo, de frontau semicircular (com era que demore sancera deuant deth monument) e ua auta de planta quarrada ath costat dera portalada der an 1800. En interior dera glèisa encara podem veir era part baisha dera tor mèstra o der omenatge. Concrètament, se pòt apreciar era pòrta d'accès (damb arc de miei punt) e que, degut ara transmission orau, era gent grana tostemp a dit qu'èra era preson. D'aguesta gàbia encara se'n hè referéncia en diuèrsi censaus deth sègle XVII.

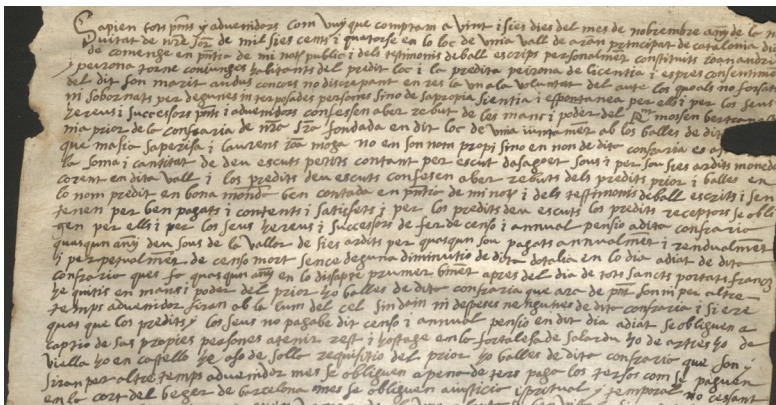


Figura 11. Censau a on s'especifica que se non paguen se les retengue ena fortalèsa d'Arties.

## 4. ETH TERÇON E ES HUECS: FIGURES FÒRÇA ASSOLIDADES ENA ORGANIZACION ADMINISTRATIVA D'ARTIES

### 4.1. Istòria deth terçon

Prumèr de tot, cau especificar quin significat a eth terçon ena organizacion territoriala e administratiua dera Val d'Aran. Aquesta figura ei ua des mès representatiues deth sistèma administratiu e organizatiu aranés. En concret, enes sòns inicis ei cada ua des tres circoscripcions en qu'ère dividida era Val d'Aran ena Edat Mejana.

Auem coneishença deth terçon d'Arties-Garòs, damb aquesta denominacion, a compdar dera autorizacion reiau de Joan d'Aragon der an 1456. Per tant, repassaram quauqui documents deth periòde istoric en qu'eth Conselh Generau passe d'auer tres terçons a sies, atau coma damb quini nòms se les coneish.

#### 4.1.1 Evolucion des terçons: quini sigueren es prumèrs e a on ère integrat Arties?

Quan comencèrem a auer constància d'aquesta organizacion deth territòri aranés dividida en tres parts? Eth prumèr document a on figure aquesta reparticion en tres terçons ei deth reinatge de Pere II eth Gran, en an 1280, quan eth rei s'adrece as fidèus des universitats d'Aran en tres cartes, ua adreçada entà cada terçon, que segontes er escrit son es següents:

*“Universitati plebium tertie partis terre arani de Garos et supra, Universitati plebium tertie partis terre arani de Rumincosa, Universitati plebium tertie partis terre arani de Layriça”*

Per tant, podem dedusir qu'es terçons primitius dera Edat Mejana èren: Garòs ensús (a on ère integrat Arties), Rumincosa e Layriça. Era carta deth rei Pere d'Aragon revirada deth latin ditz atau [ACA, Real Cancillería, Registros 48, fol. 65v (135)]:

*“Pere, per la gràcia de Déu rei d’Aragó, als seus fidels de tota la població del Terçó aranès de Garós i en amunt, salut i gràcia. Hem rebut les vostres lletres, que ens ha presentat de part vostra Pere Tron de Gessa, les quals llegides us agraiam molt el que ens dieu. I us responem i recordem que amb unes lletres -entendem que no les haveu rebut- les quals us varem trasmetre pel noble A. d’Espanya us dèiem que ens enviéssiu algunes persones discretes, per tal de tractar amb vosaltres els vostres negocis. Així és que vosaltres voluntariosos, sense la nostra requesta ens heu enviat un nunci. Agraiam la vostra fidelitat i sol·lícita diligència. I ja que entendem que els altres terçons ens han d’enviar els seus nuncis, hem determinat d’escriure’ls que ens els envien i que el vostre nunci esperi aquí amb nosaltres l’arribada dels altres nuncis enviats pels altres terçons. D’aquesta manera tots plegats unanimitat ordenarem el nostre negoci.*

*Donades al setge de Balaguer, 1 de juliol de 1280.*

*Còpia similar enviada al terçó aranès de Rumyncosa, la mateixa data anterior.*

*Còpia similar transmesa a la població del terçó aranès de Layriça, la mateixa data anterior.”*

Un aute document (ACA, Real Cancillería, Procesos judiciales en volumen 89/65, fol. 25v) a on se confirme qu’enes sues origines eth terçon corresponent ara part nauta dera Val d’Aran se denominaue Garòs ei era concession en an 1196<sup>2</sup> dera bailia de Garòs e tota era contrada enquia Cap d’Aran a Portolà de la Moga. Ara seguida reviri er escrit de concession en latin dera nomentada bailia:

*“Sigui a tots manifest, presents i futurs, que jo Pere, per la gràcia de Déu, rei d’Aragó i comte de Barcelona, et dono fermament i concedeixo a tu PORTOLÀ DE LA MOGA, a perpetuitat la batllia de Garós i de tota la contrada fins al Cap d’Aran, segons els fur de Barcelona i segons els teus antecessors ho tingueren fermament, això és, 11 diners i 11 sesters de tots els “directes” (judicis), dons i adquisicions nostres, de qualsevol modo provinents, i també la lleuda del mercat de Salardú, i rebo sota la meua protecció i custòdia la teva persona i els teus béns mobles i immobles. Qualsevol que contrarii la teva batllia, en rebrà la nostra indignació i la pena de mil sous per a nosaltres, i per a tu, serà una reparació doble dels danys causats.... Octubre de 1192.”*

Per tant, cau senhalar qu’era Val d’Aran tanben tostemp a compdat damb tres bailies, qu’originàriament èren: Garòs, Vielha e Bossòst. En cada ua d’aguestes i auie un baile qu’ère nomentat peth rei, coma demore rebutut

---

<sup>2</sup> En document originau cònte era data de 1192, mès eth rei que hè era concession ei Pere eth Catolic, que reinèc a compdar de 1196. Martín Alvira Cabrer, ena sua publicacion *Pedro el Católico, rey de Aragón y conde de Barcelona, 1196-1213*, date eth madeish en prumèr an deth sòn reinatge.

en nomentament de Portolano de la Moga enes finaus deth sègle XII. Qu'es tres bailies coïncidien damb es tres terçons tanben demore rebatut en procès que s'includís ena declaracion de testimònis prenuda pes jutges comissionats en mes d'agost der an 1312 (deth reinatge de Jaume II, eth Just). Aquiu se descriuen es limits des bailies, que coïncidissen damb era delimitacion des tres terçons primitius, coma podem veir en cas dera bailia de Bossòst, a on s'especifica qu'ei tanben eth baile deth terçon. Ara seguida s'extracten es cites qu'apareishen enes documents contenguts ena signatura ACA, *Real Cancillería, Procesos judiciales en volumen, 89/63, fols. 4r-5v*.

*“fol. 4r: de baiulia vallis superioris de Arano que pretendetur de Rivo de Garos usque ad portus de Aneu.*

*fol. 5v.: baiuliam Vetule cuius baiulia pretendebatur a ponte de Ros usque ad villam de Casarillo.*

*fol. 5v: Et R. Belsost, baiulum de la tercia cuius baiulia pretendebatur a villa Canijani usque ad pontem de Ros inclusive.*

*4r: de la batllia de la Vall superior d'Aran, que s'estén des del Riu de Garós fins al port d'Àneu.*

*5v: batllia Vella de la batllia que s'estenia des del pont Ros fins a la vila Casarill.*

*5v: I R. Belsost, batlle del Terçó (?) de la batllia que s'estenia des de la vila de Canejan fins al pont de Ros inclusiu”*

En definitiva, pendent era Edat Mejana, segontes aguesti registres der archiu dera Corona d'Aragon revisadi, compdaríem damb eth terçon de Garòs ensús, eth terçon de Rumyncosa e eth terçon de Layriça. En cada un d'aguesti terçons i auie ua bailia damb eth sòn corresponent baile. Per Juan Francisco de Gracia sabem damb certesa qu'es tres bailies dera Val d'Aran ena Edat Modèrna èren: Vielha, Bossòst e Salardú. En aquest darrer cas non sabem damb seguretat s'ena Edat Mejana, quan eth terçon se nomena Garòs ensús, era bailia dera part nauta d'Aran denominada “*baiulia vallis superioris de Arano*” se trape plaçada en Salardú. Aguestes tres viles (pòbles) a on residien es bailes èren considerades places reiaus. En aqueth moment, era Val d'Aran, segontes era declaracion de testimònis prenuda pes jutges comissionats en agost de 1312 (en procès entà determinar era apertenença deth territòri aranés ath rei d'Aragon o

ath rei de França), aurie ua poblacion compausada per mès de 1500 huecs<sup>3</sup>. Aguesti se distribuïssen entre es pòbles que conformen es tres terçons e bailies d'Aran e pes limits que se fixen en aqueth punt dera istòria (coïncidirien damb era division geografica mès estenuda actuaument: Naut Aran, Miei Aran e Baish Aran). Ena Edat Mejana, es huecs en cada terçon èren es següents:

*Terçon de Garòs ensús: Cap daran (14 Focs), Tradós (63 Focs), Puer (32 Focs), Barros (47 Focs), Unya (34 Focs), Salardum (102 Focs), Yesa (67 Focs), Artis (121 Focs), Laspan (23 Focs), Galos (45 Focs).*

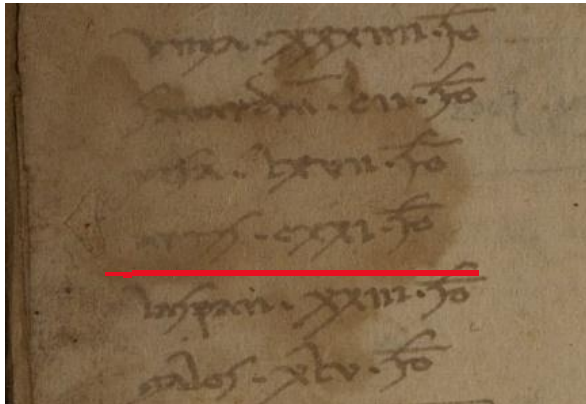


Figura 12. ACA, Real Cancillería, Procesos judiciales en volumen 89/66, fol. 61.

*Terçon de Rumincosa: Casaryll (37 Focs), Esquynan (41 Focs), Castel (11 Focs), Bertren (36 Focs), Bieyllya (150 Focs), Casal (21 Focs), Gausah (35 Focs), Bilah (106 Focs), Amsengermes (8 Focs), Mont (22 Focs), Moncorbal (27 Focs), Bela (30 Focs), Ouert (40 Focs), Aros (32 Focs), Bila (38 Focs).*

*Terçon de Layriça: Caneya (35 Focs), Balsen (25 Focs), Lens (90 Focs), Belsost (70 Focs), La Eriça (115 Focs), com se mòstre ena imatge de dejós.*

---

<sup>3</sup> Huec: casa o edifici abitat. Ei era accepcion mens correnta que recuelhen es diccionaris mès especializats. En aguest cas eth mot huec (*foc*) servís entà denominar es cases abitades dera Val d'Aran qu'an drets e tanben obligacions, coma pagar er impòst deth galin deth rei o era tiqueta (talha) deth territòri aranés.



Com podem veir, eth pòble d'Arties e tanben eth de Laspan (qu'encara existie en aqueth moment dera istòria) èren includits en Terçon de Garòs.

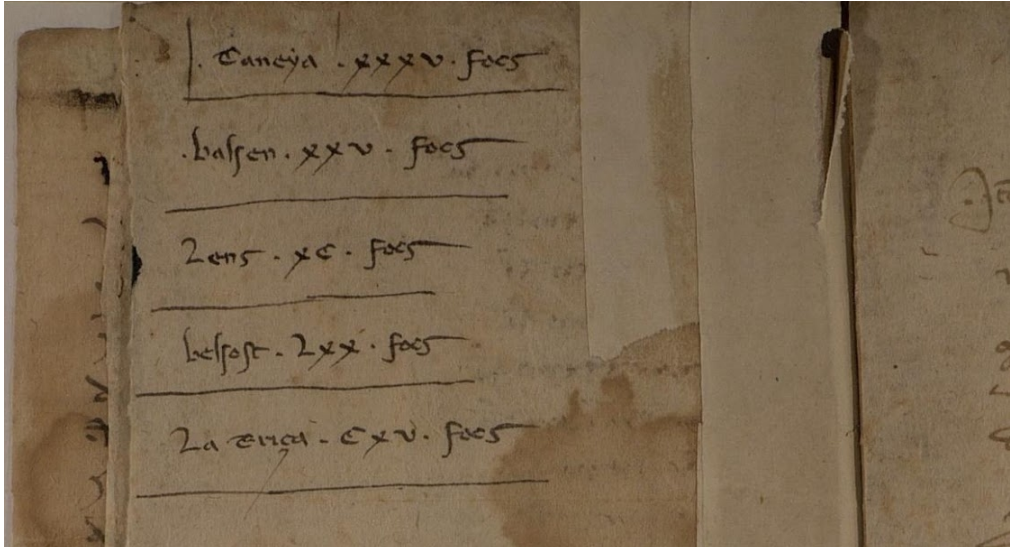


Figura 13. ACA, Real Cancillería, Procesos judiciales en volumen 89/66, fol. 62.

Coma vedem, es diuèrsi pòbles aranesi (entitats de poblacion) se corresponen damb es actuaus, mès damb quauques variacions ena sua grafia. Es mès remercables, Barros en lòc de Bagergue e Bela en lòc de Betlan. Tanben observam que Cap d'Aran se compde com ua unitat separada de Tredòs (Tradòs) e apareishen pòbles coma Laspan, Castel e Amsengermes, qu'aué en dia ja an desapareishut.

En referéncia ath terçon de Layriça, podem observar qu'en aguest listat de pòbles dera Val d'Aran e es sòns corresponents huecs, unicament se detalhen eth nombre que n'a Canejan, Bausen, Les (depenent deth Baron) e Bossòst. Toti es auti pòbles, que son part d'aguest terçon en aquera epòca (rebremem que sonque n'i auie 3) les agropen en ua unica entitat nomentada La Eriça. Aguest toponim non sabem s'ei exactament eth madeish qu'eth que hègen a servir entà descriuer era totalitat deth

terçon, coma demore rebatut en document der an 1280, a on se parle de Layriça.

Atau donc, podem dedusir qu'ena Edat Mejana (1312) ja existie ena Val d'Aran ua organizacion ath laguens de ua auta de superiora, com serie eth cas de La Eriça (ne poderíem díder un subterçon). Aquesta, se tractarie possiblement dera prumèra agropacion de municipis (pòbles) en ua soleta unitat administrativa qu'aurie coma finalitat gestionar es aprofitaments comunaus qu'en aguest cas auien ua propietat compartida.

Vilamòs, Arres, Arró, Benós e Begós (es Bòrdes de Castèth Leon) compartien propietat des montanhes, qu'enquiar an 1503 èren de titularitat unitària. Ua senténcia d'aqueth madeish an represente era particion e division des tèrmes entre es pòbles proprietaris. Posteriorament, en sègle XVII se hè ua delimitacion a on se fixen e mèrquen es creus enes comunaus de cada un d'eri. Aguesti procèssi demoren remassats en ua concòrdia de 1618<sup>4</sup>.

Un aute cas semblant se produsís un sègle dempús enes montanhes de Beret Darrèr, Beret Devant, Bassibé, Barimaniola, Barimania, Riuporque e Gireta, Lo Forcall e Parros, qu'enquiar an 1614 pertanhien as pòbles de Pujòlo de manèra *pro indivisa*. Ei alavetz quan se decidís dividir es mencionades montanhes entre Salardú, Tredòs, Bagergue, Unha e Gessa en foncion des huecs qu'auien aqueth an es mencionadi pòbles. Cau remarcar qu'era montanha de Beret Darrèr contunhe pertanhent a toti enquiàs nòsti dies. Eth cas de Pujòlo, encara que mès tardiu, ei tanben ua pròva dera agropacion de pòbles entà gestionar es aprofitaments comunaus.

En aguest territòri tanben se constituís ena prumèra mitat deth sègle XVII, ua subdivision intèrna (subterçon) coneishuda coma era Bartièra (Conselh dera Bartièra). Aquesta agrope es pòbles de Salardú e Tredòs, dus des cinc que formen eth terçon de Pujòlo, damb era madeisha

---

<sup>4</sup> Libre deth terçon de Lairissa (AGA190-139-T2-3). Aguest conten era Concòrdia deth Terçon de Lairissa de 7 de gèr de 1618 copiada er 11 de gèr de 1749.

finalitat d'administrar es bens comunaus de propietat compartida en foncion des huecs, en ua proporcion de: Salardú 43 e Tredòs 25.

Sus era denominacion de terçon, ath delà dera expression en latin trapada ena carta deth rei Pere d'Aragon (1280) que parle de "*tertis partis terre Arani*", que poderiem interpretar coma terçon, tanben apareish era forma "*tertiarum*", que se semblarie mès ara paraula en plurau, ei a díder, terçons. Ua auta còpia a on ei encara mès clara era denominacion de terçon, "*terço*", ei ena proposicion de Joan II, lòctenent deth rei Alfons IV eth Magnanim, der an 1456. En aqueth registre (redactat per escrivan en catalan antic) demore confirmada era existéncia deth Conselh Generau<sup>5</sup>, es tres terçons comentadi anteriorament e es corresponents tres conselhèrs que, segontes era disposicion (orde) dictada per Joan II, se les autorizaue a aumentar a nau conselhèrs, ei a díder, a tres per terçon. Aquest cambi, que supausam que siguec demanat pes governants aranesi, non sabem se siguec ratificat peth rei Alfons IV eth Magnanim o peth madeish Joan II pendent eth sòn reinatge (1458-1479). Maugrat auer sajat de verificar era confirmacion o denegacion d'aguesta concession enes libres de registres der archiu dera Corona d'Aragon, non a estat possible localizà'c.

Per tant, podem gosar a díder qu'aguesta autorizacion de Joan II estatuïnt e ordenant as oficiaus e persones deth Conselh Generau era possibilitat d'escuélher tres persones per cada un des tres terçons coma conselhèrs<sup>6</sup> ère vigenta. En concrèt, s'especifica dera següenta manèra:

*"cascun any lo primer dia de quaresma de quascu dels tres terços de la dita vall elegir tres bones persones les quals se hajen a nomenar e nomenen consellers de la dita vall"*

---

5 Sus era denominacion Conselh Generau tanben existís ua disposicion mès antica, deth rei Joan I, der an 1396, a on ja apareish eth tèrme Concilio Generali. En concrèt, eth rei dispòse que quan en Conselh Generau dera Val d'Aran i age desacòrd, prevalgue eth vòt dera majoria deth madeish.

6 Es conselhèrs son es representants de cada terçon. En aqueth moment i auie un conselhèr per cada un des terçons qu'auie era Val d'Aran. Era eleccion d'aguesti conselhèrs se hège per nominacion un viatge ar an entre aqueres persones des diferenti pòbles que formauen eth terçon e qu'auien estat acceptades entà exercir er ofici de conselhèr.

Podem verificar que i auie nau conselhèrs quan en ua part der escrit se concrète que son nau es persones e se mencione d'aguesta manèra: "los quals dits tres consellers de cascun terço, que seran nou persones...". Ara seguida transcriuem integraument era orde deth lòctenent Joan II der an 1456, a on se fixe era normativa de foncionament e eleccions deth Conselh Generau en sègle XV (ACA, Real Cancillería, Registros 3.298, Fols. 187-187bis):

*“Nos en Johan, [per la gracia de Deu rey de Navarra, infant e governador general d’Aragó e de Sicilia, duch de Nemos e de Montblanch, comte de Ribagorça e senyor de la ciutat de Balaguer, lloctinent general del serenissimo senyor rey frare nostre molt honrat]. Experiencia ha mostrat los grans e evidents damnatges que los oficials e homens dels lochs de la Vall d’Aran han reportats e reportarien no essent-hi saludablement proveyt per ocasió e causa dels ajusts del consell general que per cascuna cosa, gran o mínima, se acostumave de fer de tots los tres terços de la dita vall per donar orde als fets a aquella universalment toquants; e com per part de vosaltres oficials e persones del consell general de la dita vall e singulars de aquella siam novament suplicats de remey oportu, per ço, satisfent a vostra suplicacio, ab tenor de la present, de nostra certa sciencia e expressa statuyim, ordenam e a vosaltres dits oficials e persones del consell general damunt dits e singulars persones de la dita vall, presents e qui per temps seran, atorgam que d’aci avant, tant empero com aço de la voluntat del dit senyor rey e nostra poceyra e no mas, puxau e vos sia lícit e permes sens encorrimet de pena o colonia alguna cascun any lo primer dia de quaresma de quascu dels tres terços de la dita vall elegir tres bones persones les quals se hagen a nomenar e nomenen consellers de la dita vall e les quals com nomenades seran en poder del capita o castella de la dita vall hagen a prestar e facen sagrament solemne e homenatge de be e lealment conservar les regalies, preheminiencies e superioritats del dit senyor rey e sagrament solemne de aconsellar e dispondre en los fets de la dita vall so que Deus e ses bones conciencies dictaran e de servir los privilegis de aquella squivant per lur poder toters coses contraries, los quals dits tres consellers de cascun terço, que serán nou persones, com lo dit jurament prestat hauran pera veure, ordenar e dispondre los fets toquants servey del dit senyor rey e be e repos de la dita vall puxan, quantes vegades los parra esser expedient e necessari, ensemps ab los consols de cascu dels dits terços ajustar-se en lo loch de Bella e axi ajustats los dits consols e consellers o la major e pus sana part de aquells representen e puxen consellar, disponre, deliberar e fer totes aquelles coses que tot lo consell general de la dita vall essent ajustat fer porie, ab que les dites coses concernexcan servey del dit senyor rey e nostre e be, augment, conservació e repos de la dita vall. E si de cosa alguna parlaran, comunicaran o deliberaran que la dita vall haja a fer en que se dejen donar pecúnies o altres bens o coses de*

*aquella o dels singulars d'ella o que s'hagues a fer alguna obligació, aço no volem per aquells puixa esser ni sie fet; mes refferentho al consell general ajustat en la forma fins aci acostumada, aquest dit consell axi congregat ho puxa fer segons abans de ara podie e no los dits consols ab los dits nou consellers ni la major part de aquells, los quals en aquest cas no volem hajen major potestat que tenen los altres singulars de la dita vall [ personas a qui per temps fan e altres oficials e persones axi mateix majors com menors e als lochtinents dels dits oficials e de cascu de aquelles]'. E los dits nou consellers se hajen ajustar, com dit es, tots temps en lo dit loch de Abella que per los consols de la dita vall sera a ells e cascu d'ells intimat. Manants per aquesta mateixa als capita, consols, oficials e persones singulars de la dita vall, presents e qui per temps seran, e altres oficials e persones, axi majors com menors, e als lochtinents dels dits oficials e de cascu de aquells a qui's pertanga, sots incorriment de la ira e indignació del dit senyor rey e nostra e pena de cinch milia florins d'or dels bens de qualsevol contrafahent havedors e als cofrens reals aplicadors, que la present nostra ordinacio, disposicio e consessio e totes e sengles coses en aquella contengudes juxta lur serie, continencia e tenor tinguen fermament e observen, tenir e observar facen inviolablement per tots e contra aquella ni coses en aquella contengudes no facen ni vinguen ni permetan esser contrafet en alguna manera. En testimoni de les quals coses manam esser feta la present ab lo segell real en pendent segellada. Dada en la ciutat de Barchinona a XXVIII dies de giner, en l'any de la Nativitat de nostre Senyor M. CCCCLVI, del regne del dit senyor rey de Sicilia deça Far any XXII e dels altres regnes any XXXXI. EL REY JOHAN."*

En relacion ad aguesta concession, non auem pogut verificar ena documentacion qu'auem trapat sus aguesta epòca que, en bèth moment dera dusau mitat deth sègle XV, se triguèssen en Conselh Generau dera Val d'Aran tres conselhèrs per terçon. Mès òc qu'auem pogut observar qu'en diferents negociacions (queishes) apareishen mès de tres conselhèrs (o procuradors sindics).

Eth cas estudiat que mès s'apròpe ad aguesta data de 1456 ei dejà deth sègle XVI, concrètament der an 1511, e s'especifica que per part dera Val d'Aran i intervien coma procuradors e sindics dera Val d'Aran dues persones deth parçan de Naut Aran (terçon de Garòs ensús): Ramon de Pujol *bon home fort* de Salardú e Guillem de Adema de Arties. Dera part mieja dera Val d'Aran (terçon de Rumincosa-Vielha), Pere de Morello de Vielha e Bernat Arjo de Mont, e dera part baisha dera Val d'Aran (terçon

---

7 En document originau, sauvat en archiu dera Corona d'Aragon, aquest fragment ei ralhat damb ua linha nera.

de Lairissa) sonque i auie un representant, Antoni de Millaste de Bolsoslo (Bossòst).

Coma vedem, mancarie un sindic en representacion des pòbles de Lairissa. Per tant, podem dedusir qu'es representants mencionats anteriorament èren es conselhèrs des sies terçons e, en concrèt, Guillem de Adema de Arties ère eth conselhèr deth nau terçon d'Arties e Garòs.

Un aute exemple ei en jurament deth bisbe de Comenge, der an 1534, quan tanben i prenen part es sindics dera Val d'Aran, Joan Servat de Tredòs (prior de Pujòlo) e Pere Antoni Adama d'Arties. Deth miei Aran, Joan de la Sala de Vielha e Bernat Arjo de Mont e, fin finau, deth baish Aran, Pere Scirat de Caneyano (Canejan). Agust viatge tanben manque eth representant de Lairissa.

Cau remarcar que, a favor der argument de que ja existien alavetz mès de tres terçons, ja figure eth terçon de Pujòlo. Per tant, poderiem plantejar era possibilitat qu'en aqueri tempsi era Val d'Aran ja auie doblat es terçons. Ei a díder, eth de Garòs ensús s'auie convertit en Pujòlo e Arties-Garòs (podem veir un representant (conselhèr) de Salardú-Pujòlo e un aute d'Arties), eth de Ruminosa auie devengut en Vielha e Marcatosa (damb un pòrtavotz de Vielha e Mont) e eth de Layriça s'auie partit en eth madeish e en un de nau, coneishut coma Bossòst.

En definitiva, s'auien constituït sies terçons damb un conselhèr (sindic procurador) per terçon. Evidentament, non serien es nau (tres per terçon) que les auie autorizat eth lòctenent deth rei Alfons IV eth Magnanim, Joan II, mès òc qu'aurien estat 6, en tot significar un cambi important ena division territoriala dera Val d'Aran damb molta e mès variada representativitat des pòbles aranesi.

A on ja clarament se visualize aguesta modificacion substanciau dera distribucion politica e administrativa dera Val d'Aran ei en 1567, en un aute ahèr damb eth bisbat a on s'especifica que ja son sies es conselhèrs aquera annada ena Val d'Aran. Concrètamant, serien conselhèrs aqueth an en representacion de Pujòlo, Matheu Pont (Prior) d'Arties e Garòs, Francesch Barra; de Vielha, Francesch Castro Baquer; de Vilach

(Marcatosa), Pau de Bossòst e, fin finau, des terçons de Lairissa e Bossòst, Arnau de Bernadet, d'Arró e Matheu de Bordas, de Canejan.

S'aguesta interpretacion ei definitiua e se pòt confirmar en un futur damb nau documents, un des prumèrs conselhèrs d'Arties deth que n'auem coneishement e qu'aurie representat ath nau terçon d'Arties e Garòs serie Guillem de Adema en an 1511.

Se'n sègle XVI ei complicat demostrar era preséncia des sies terçons ena gestion administrativa correnta deth govèrn aranés, en sègle XVII era causa càmbie, perque ja disposam de mèns documentacion a on podem constatar era existéncia de sies terçons damb es sòns conselhèrs corresponents. Aguesta division demore clarificada ena *Relacion al rei don Felipe III*, elaborada en 1613 peth doctor Juan Francisco de Gracia de Tolba. En aquest informe, entre d'autes causes, se detalhe enes planes 19 e 96 qu'en Aran i auie designadi tres bailes, e s'especifica que residien en Vielha, Salardú e Bossòst, qu'èren considerades es tres places reiaus existents a començaments deth sègle XVII.

En aquest sens, com auem dit, se pòt dedusir qu'ena Edat Mejana es terçons primitius èren: Garòs ensús, Rumincosa e Layriça (La Yriça o La Eriça). Per contra, se referís as bailies com: Val superior d'Aran, Vielha e Bossòst. En cas de Salardú non demore guaire clar, ja qu'ena concession dera bailia hèta peth rei d'Aragon Pere a Portolà de la Moga en an 1192, non i a constància qu'aguesta se place en pòble de Salardú. En concrèt, se parle dera bailia de Garòs e tota era contrada (a on ei integrada era vila d'Arties). Se mos basam en cognòm Portolà podem dedusir qu'aquest personatge ère originari d'Arties dera familha Portolà.

En aquest madeish apartat der informe de Gracia tanben demore provat que pendent eth sègle XVII, ena Val d'Aran, i auie sies conselhèrs, un per terçon, es madeishi qu'auem actuaument. En concrèt, se descriu dera manèra següenta:

*“todo el Valle en comun se gobierna por seis consejeros y aquestos tienen toda la administracion del Valle. Duran sus oficiós por un año y nombra uno cada terzon, y todos seis presiden en los*

*consejos del Valle. El de Biella propone, y vota primero el de Pujolo, y por esto le llaman el prior de Pujolo, los quales con los prohombres, que son enviados por cada uno de los terzones, hacen concejo general, en el qual por particular privilegio, la mayor y mas sana parte hace concejo, y se ha de estar á su determinacion.”*

En libre des *Ordinaciones, Pragmatica y Edictos Reales del Valle de Aran*, hèt en an 1616 peth doctor Juan Francisco de Gracia, assessor dera Ribagòrça e visitaire reiau, se pòt verificar exprèssament en diuèrses referéncias, qu’era Val d’Aran se dividís enes sies terçons sabudi, que son: Pujòlo, Arties e Garòs, Vielha, Marcatosa, Lairissa e Bossòst. Era division en sies parts e es pòbles que compausauen cada un des terçons demore referenciada e precisada en punt des ordinacions a on s’establís er orde cronologic d’eleccion deth conselhèr de terçon. Agust se trigaue cada an, en tot alternar es candidats des pòbles que configuren cada terçon en foncion dera disposicion contenguda en títol “*Forma de nueva insaculacion y extraccion de los officios del presente Valle de Aram*” que s’auie consensuat en 1616 e que comportaue dues nauetats destacables: era eleccion annau d’un sindic procurador rotatiu entre es terçons e era insaculacion, ua naua forma d’eleccion en Aran que remplace ara tradicionau per nominacion.

Encara qu’aguest sistèma mos pogue auer semblat bèth viatge coma autoctòn d’Aran, ja existie en d’auti parçans deth Pirenèu, com per exemple ena Val de Querol. Segontes Valls Taberner, eth privilègi dera insaculacion ja existie aqui a començaments deth sègle XVI, un sègle abans qu’ena Val d’Aran. Sus era madeisha tanben ditz qu’es oficis dera mencionada Val se trèn a sòrts. En document reiau s’exprèsse dera següenta manèra:

*“atorga a la dita vall de Querol e poblats en aquella privilegi de insaculacio segons forma del qual en apres son exits a sorts y a sach los officis”.*

En tot seguir damb es ordinacions, en aguest capítol s’enumèrè damb quina periodicitat corresponderà er ofici de conselhèr e de sindic a cada



un des pòbles e terçons que conformen eth territòri aranés. Per çò que hè ath terçon d'Arties-Garòs, se harà ua distribucion ath 50% entre es dus pòbles que ne formen part. Ei a díder, un an eth conselhèr serà de Garòs e ar an següent d'Arties. En aguest apartat se pòt veir qu'en 1616, prumèr an en que s'implante eth nau sistèma d'eleccion per insaculacion, eth conselhèr correspon a Garòs, e ar an següent a Arties. Atau, alternativament se van remplaçant per mandats d'un an, com se pòt veir ena taula deth dejós.

Terçon	An 1616	An 1617	An 1618	An 1619	An 1620	An 1621	An 1622
Pujolo	Urban Pònt Gessa	Borsa Salardu	Borsa Uña	Borsa Tredos	Borsa Bagergue	Borsa Salardu	Borsa Gessa
Arties-Garòs	Guillermo Boren Garòs	Borsa Villa de Arties	Borsa Garòs	Borsa Villa de Arties	Borsa Garòs	Borsa Villa de Arties	Borsa Garòs
Biella	Bartolomé Motlaun Casau	Borsa Villa de Biella	Borsa Betren	Borsa Villa de Biella	Borsa Gausach	Borsa Vila de Biella	Borsa Escuña -Caserie
Marcatosa	Bernardo Arzó Mont	Borsa Villa de Vilach	Borsa Arros	Borsa Betlan	Borsa Villa de Vilach	Borsa Moncorbau	Borsa Aubert
La Yriza	Juan Cau Arro	Borsa Vilamos	Borsa Benos-Begos	Borsa Arres	Borsa Arro		
Bosost	Jaime Amiell Bausen	Borsa Villa Bosost	Borsa Canejan	Borsa Villa Bosost	Borsa Bausen		

Taula 1. Rotacion eleccion conselhèrs.

Terçon	An 1616	An 1617	An 1618	An 1619	An 1620	An 1621
Pujolo	Esteva Estrada					
Arties y Garos		Sindic				
Biella			Sindic			
Marcatosa				Sindic		
La Yriza					Sindic	
Bosost						Sindic

Taula 2. Rotacion eleccion sindic.

#### 4.1.2. Conselhèrs o sindics: quan se comence a trigar sindic en Conselh Generau?

Com auem pogut veir en quauqui documents deth sègle XVI a on se mencionen es membres deth Conselh Generau d'Aran que prenen part enes amassades, s'especifica qu'ad aguesti representants (que supausam qu'èren es conselhèrs des terçons) se les denominaue sindics e procuradors. A compdar dera dusau mitat deth sègle XVI ja apareishen mès escrits a on se les presente sonque coma conselhèrs. Per tant, dedusim qu'eth mot sindic lo hègen a servir entà designar ar interlocutor o interlocutors que se trigauen tà defensar un ahèr public determinat. S'eth conflicte afectaue a un pòble, se cercaue un sindic (que podie èster un cònsol deth madeish o un licenciat en leis) que defensèsse era causa en qüestion. S'eth perjudici tanhie ara demarcacion deth terçon o ath de tot eth Conselh (ei a díder, era Val d'Aran), podien actuar coma sindics es conselhèrs escuelhudi d'aqueth moment.

Un exemple clar ei eth privilègi autreat peth rei Felip I eth Prudent, en an 1597, a quauqui vesins d'Unha e Bagergue entà demanar era caritat de pòrta en pòrta per tot eth reiaume. Era persona que s'encuede de hèr era demana ath rei ei eth licenciat Pedro Adema, sindic des pòbles d'Unha e Bagergue. En aguest cas, comprovam que non se tracte deth sindic deth terçon de Pujòlo, conselhèr deth Conselh Generau, senon qu'ei un assessor que sonque defense es interèssi d'aguesti dus pòbles e non pas de

tot Pujòlo, que tanben se vedec afectat pes atacs deth vescomde de Sant Gironç. Pr'amor dera curiositat d'aguesta concession, transcriuem eth document der archiu dera Corona d'Aragon (ACA, Real Cancillería, Registros 4323, fol.74v):

*“Hauendonos sido hecha relacion por parte del licenciado Pedro Adema Syndico de los pueblos de Uña y Bagergue de la valle de Aran y en la entrada que hizo el año pasado de 1597 el vizconde de Sant Girons con mucho numero de franceses, quemó la mayor parte de dichos lugares, y que por ser gente tan pobre los vecinos dellos, no tienen con que poder reedificar sus casas. Supplicandonos que para remedio de los mas necesitados que son Bortolome Peyro, Juan Lobaquero, P de Thomas, Bortolome Moga, Ramon Blanch y Adema vecinos del lugar de Uña y Pedro de Lastrada, Bortolome Tarrau, Juan Espri menor, Sebastian Moga, Roberto, Pedro Logabach, Matheo Moga, y Peyroto, vecinos del lugar de Bagergue, fuessemos servido pazerles de dar licencia para pedir limosna en los Reynos de la corona de Aragon..... damos licencia y facultat a los dichos Bortolome Peyro, y a los demas arriba nombrados para que todos juntos, o qualesquiera dellos en nombre delos demas por demano que se cuente des del dia que començaron a usar destas en adelante, desque aya de constar por certificacion autentica puedan pedir limosna ostiatim<sup>8</sup> por todas las ciudades villas y lugares del Rey de Aragon y Principado de Cataluña y Condados de Rosellon y Cerdaña, es a saber los seis meses en Aragon y los otros seis en el dicho Principado de Cataluña y Condados de Rosellon y Cerdaña...”*

Enes ordinations reiaus de 1616, Gracia anòte en punt que tracte “*Como se ha de juntar el Concejo General del Valle de Aran y por que orden*” que tà estauviar granes despenes, inconvenents e abusi des nombroses juntas generaus que s'acostumauen a hèr ena Val d'Aran damb moltes persones entà préner decisions, era majoria de viatges se podien resòlver sense era participacion de tanta gent. Per tant, decidiren acordar era creacion der ofici de sindic generau dera Val, entà qu'eth sindic podesse anar tàs negòcis comuns e es autes causes qu'enes ordinations se concretauen entà atau generar mens despenes tath territòri. Eth tèxte en castelhan antic didie:

---

<sup>8</sup> Segontes eth diccionari d'autoritats, ostiatim ei un mot en latin que se hè a servir fòrça en castelhan, que signifie de pòrta en pòrta.

*“Auemos acordado decretar y erigir el oficio de sindico general del dicho Valle; para que el dicho sindico pueda acudir a los negocios comunes del, y a las demas cosas que por las presentes ordinaciones sera obligado, ço que esperamos que el dicho Valle ha de ser mas bien governado, y con menos gasto.”*

Ei a compdar d'aguesti edictes qu'era Val d'Aran dispòse d'un unic sindic. Per tant, e en resum, eth Conselh Generau serie compausat peth sindic generau e pes sies conselhèrs. Cau rebrembar qu'enquia alavetz sonque i auie sies conselhèrs, e qu'en quauqui litigis dera universitat, terçon o dera pròpria Val d'Aran se les nomenaue tanben sindic procurador. Remercam qu'enquia aqueth moment, coma mos descriu Gracia, se trigauen es conselhèrs per nominacion, e ei enes Ordinacions quan se decidís suprimir aquera formula d'eleccion e substituir-la pera que mèc coneishem aué en dia (qu'ei era via dera insaculacion damb era corresponenta extraccion des bosses qu'istoricament s'amiaue a tèrme). Sus aguesta modificacion importanta que se produsís en an 1616, Gracia se'n referís d'aguesta manèra ena plana 25, que transcriuem ara seguida:

*“Etinguimos la nominacion y forma de eleccion que hasta aqui se ha tenido por el Concejo General del dicho Valle de Aram, de los oficios que por la presente insaculacion se ordenara, que se saquen por estraccion: los quales dichos oficios no se puedan poner de hoy adelante por nominacion, sino tan solamente por via de imbursacion, insaculacion y estraccion, en la forma que abajo se dira, y que entre los dichos oficios se aya de erigir otro que se llama de procurador y sindico del dicho Valle.”*



Figura 14. En centre dera imatge se pòt apreciar era borsa de conselhèrs d'Arties e Garòs.

Atau donc, eth punt d'inflexion d'aguest cambi tan notable ei er an 1616, a on ath delà des sies conselhèrs de costum tanben s'escuelh un setau representant d'Aran, qu'ei eth sindic. Aquera eleccion s'amièc a tèrme en tot seguir es naues normes de “*insaculacion y extraccion de oficios*” establides enes *Ordinaciones, Pragmatica y Edictos Reales* qu'auien estat aprovades a darrèrs de seteme de 1616. Aguesta substanciau reforma tanben se pòt verificar en tot revisar reünions deth Conselh Generau anteriores e posteriores ad aguesta data. Se per exemple comparam ua amassada der an 1614, observam qu'entre es convocadi i a conselhèrs e proòms deth Conselh Generau, mès non i a constància dera figura deth sindic. En aquera ocasion es representants sigueren:

*Ramon Abadia del lloc de Tredos prior, Arnaut Portola conseler Arties y Garos, Joan de Cossala conseler per lo terso de Viella, Gillem Caubeto del lloc de Montcorbau conseler per Marquatosà, Joan Trescoses conseler per Lairisa, Joan Benosa Benosa conseler per Bosost (AGA190-71-T1-245).*

De un aute costat, en 1633, ath delà des conselhèrs e proòms tanben i figure eth sindic generau que se creèc enes ordinacions. En aguesta annada, entre es congregadi trapam a:

*“Sebastia Moga deth lloc de Bagergue lo present any prior de Pujolo, Peÿr Aures del lloc de Garos lloctinent de Conseller del terso de Arties y Garos, Pere Monje consol en cap de la vila de Viella y lloctinent de conseller del terso de Marchatoza, Joan Bernadets del lloc de Arro lo present any conseller del terso de Lairissa y Sans de Autes conseller del terso de Bosost habitant de lloc de Bausen y Pere Gessa de la vila de Arties lo present any sindic general de la dita Vall de Aran.” (AGA190-71-T1-245).*

E un aute exemple a on tanben apareish eth sindic ei en ua amassada der an 1636, a on se mos ditz que i son presents:

*Ramon Spania prior Pujolo, Jaume Rius conseller de Arties y Garos, Rafell Nart conseller del terso de Biella, Lorents Joan de Miquell conseller del terso de Marcatosa, Pei de Condo conseller de Lairisa, Joan Gilem Sobira conseller del terso Bosost, Simon Socasau sindic, Sabastia Moga, Joan Sastrada, Bortomeu de Castell Bacher, Joan de St Beat, Joan de la Font y Sants de Autes prohombres de dits tersons.” (AGA190-71-T1-3028).*

En aguesta regulacion d'inicis deth sègle XVII s'obsèrve qu'eth pòble d'Es Bòrdes non figure ena rotacion annau d'eleccion de conselhèr en terçon de Lairissa, ja qu'encara non ère constituït. Tanben comprovam que tanpòc apareish en terçon de Bossòst eth pòble de Les, qu'en aqueth periòde dera istòria encara non formaue part deth Conselh Generau perque depenie dirèctament deth baron de Les e, per tant, non aportaue candidats entà èster insaculadi coma conselhèrs. Sus aguesta qüestion restacada tamb era agregacion deth pòble de Les ath Conselh Generau auem auut accès ara sentència decretada er 11 d'agost der an 1640 emetuda peth jutge Bartholomer Brugarol, a on fixe qu'era vila de Les a

compdar d'aqueth moment ei obligada a participar enes despenes que genèr eth foncionament quotidian deth Conselh Generau dera Val d'Aran annaument pera chifra de trenta huecs. Enquia alavetz, era vila de Les, qu'ère depenenta deth baron, non participaue ne aportant persones ar ofici de conselhèr deth Conselh Generau, coma les corresponie as auti pòbles dera Val, ne pagant era coneishuda talha en foncion des vesins reconeishudi coma huecs.

Aguest veredicte tanben recuelh qu'eth pòble de Les (que rebremem qu'en aqueth moment non formaue part deth Conselh Generau d'Aran) aurà de nomentar es sòns candidats entà èster includits enes bosses d'oficis e que, se'n ges bèth un, aurà d'èster admetut. En aguest madeish sens auem pogut examinar un manament expedit eth dia 20 de seteme de 1640, peth jutge dera Val d'Aran Pere Pau Pascual, a on s'adrece as cònsols e ara universitat dera Vila de Les entà qu'assistisquen ara amassada des compdes generaus que se harà en Vielha eth 23 de seteme der an 1640. Atau madeish, s'estipule qu'eth dimenge abans de Totsants<sup>9</sup> faciliten eth nòm des òmes que s'auràn d'insacular enes bosses corresponentes ath terçon de Bossòst. Resulte clar que Les passaue a integrar-se en terçon deth Baish Aran, qu'ère eth de Bossòst.

---

<sup>9</sup> Enes Ordinacions s'establís qu'era extraccion oficiau d'oficis se hèsque cada an ena glèisa de Vielha eth primèr dimenge abans dera hèsta de Totsants, mentre era acceptacion e jurament des oficis se harà eth primèr dimenge dempús dera hèsta de Totsants. En cambi, ena disposicion de 1456 deth lòctenent Joan II, era eleccion de conselhèrs se hège 40 dies abans de Pasca. Ei a díder, entre eth 7 de hereuèr e eth 10 de març, depenent des ans.



De Part del Mag<sup>r</sup> Micer Pere Pau Pasqual doc  
 tor en dretes Juge ordinari de la Vall de Aran  
 Cedit com ab el tenor dels presents escrits se fa de  
 Consells y Comunitats de les paraques dos homens  
 de dret consell ab poder de tota la Vila compare  
 guen duomenge que conetrem als Vins y Drets  
 del present mes de setembre en la Vila de Vella  
 pera servir als Compres Generals que donara  
 lo present any lo Juyndes de la present Vall  
 que ari maior compareguen en dita Vila  
 de Vella lo duomenge abans de tres anys  
 y poden no onna dels homens de dit Consell  
 que se an deuen de secular en les voltes  
 de officis de la dita Vall y Consell General  
 Intermandos notificansos que si no  
 compareiran en dies dies se parara a mans  
 en pagar dies compres y en secularis sur ab  
 tenora en res no obstant que a dret d'ar  
 tra del Juyndes General de dita Vall  
 per orde de determinacio de dit Consell  
 y posuira de dit Juyndes d'atg en  
 Vella a 20 del mes de setembre  
 de 1640 / (E) Pasqual Juyndes  
 Vall de Aran  
 Bares. Bougarol most

Figura 15. Sentència d'adesion de Les ath Conselh.



Aguest escrit judiciu corresponsent ara imatge anteriora ei expedit eth dia vint deth mes de seteme der an 1640, peth jutge ordinari dera Val d'Aran, Pere Pau Pascual, a on a trauès deth següent manament requerís as de Les tà qu'envien dus òmes entà assistir as compdes generaus que darà eth sindic generau dera Val d'Aran (qu'aqueth an ère Guillem Vidal de Casarill) eth dimenge vint-e-tres de seteme ena vila de Vielha. Tanben les inste tà qu'eth dimenge abans de Totsants compareishen tà portar es nòms des òmes que s'auien d'insacular enes bosses d'oficis dera Val d'Aran. Possiblement supause era entrada deth pòble de Les ena institucion (AGA190-71-T1-73).

#### 4.1.3 Quin siguec eth nòm des sies terçons ena Edat Modèrna mentre existiren?



Figura 16. Mapa des terçons.

Pes documents oficials analisadi en aguesta recèrca, podem veïr qu'es sies terçons apareishen relacionadi a compdar deth sègle XVII, ja qu'abans, en sègle XVI, s'especifica eth nòm deth conselhèr seguit deth lòc d'a on ei, mès non se'n concrète eth terçon.

En tot comprovar aqueres actes deth Conselh Generau, vedem qu'en ua d'eres, der an 1611, se i detalhe es persones que governauen alavetz, eth cargue qu'auien e es terçons as quaus representauen, qu'en aqueth temps èren: "*Pujolo, Arties y Garos, Viella, Marcatosa, Layrissa e Bosost*". Un aute document a on tanben s'i includissen es terçons ei, per exemple, un que hè referéncia a ua amassada der an 1614 deth Conselh Generau d'Aran, a on s'especificauen es nòms des conselhèrs e eth terçon. Es terçons tornen a èster es madeishi:

*"Prior (Pugolo), Arties e Garos, terçon de Viella, Marquatososa, Lairisa e Bosost"*.

1611

Die nona mensis octobris anno a nativitate  
 millesimo sexcentesimo undecimo in vil-  
 la de Biella in laeca villa dicta de  
 Canals in concilio generali vobis  
 convocati et congregati ad hoc tempo-  
 ris concilium convenerunt et sic  
 Insigni.

Et P.<sup>o</sup> Philip Prud' huius de Puy de  
 duomaga Joan magis et canals 6<sup>o</sup> jomes  
 Philip adema y Espanyollet sobrito pastor  
 mend' per d<sup>o</sup> tenco de Puy de. Nicolau  
 Carball conceller de tenco de. aut  
 y garob y Jaymes teca pastor. omeg  
 dit tenco Guillem Bim conceller del  
 tenco de Biella Jaume 6<sup>o</sup> mauri Bortho  
 meuda. Co tenc' laquer Pere Joan de rodof  
 consol de d'la vila de Biella Guillem  
 mouello Pulet de nunt Borthomeu  
 la Pere sacerdot de nunt Espanyollet  
 canotio y Pere de Ay lena pastor  
 per d<sup>o</sup> tenco de Biella Gabriel monge  
 conceller del tenco de nunt a Joan  
 Bim Joan Borna Guillem de 6<sup>o</sup> Borth  
 y Pere de la cau pastor mend' per d<sup>o</sup>

Figura 17. (AGA190-138-T2-91).

En un aute periòde a on podem constatar aguesta toponimia des sies terçons ei en libre d'acòrds deth Conselh Generau (1632-1662). Aquiu son nombroses es actes oficiaus deth Conselh a on trobam era denominacion pròpria e, en concret, se pòt apreciar clarament enes compdes generaus des ans 1641 e 1642. Se mos fixam ena session deth dia 25 de noveme der an 1642, podem veir qu'era quantitat que resulte a pagar d'aqueri compdes se repartís entre es sies terçons en foncion des huecs qu'a cada un d'eri. Çò que denominen era *tiqueta*.

Ara seguida transcriuem part dera acta a on se hè eth repartiment des despenes:

*“Repartir per foch tots los mals estabe obligada dita vall ayxi per violaris, cambis, censals i altres devits los hauem repartits que en numero prenen suma de 6840 lliures 14 sous rebatudes les quantitats cargam a les fermances Cardona... Y del que reste mal a la terra se atoque per foch onse lliures y quatre reals de moneda corrent en la present vall que son los fochs quatrecents vuytanta y dos.*

*Tiqueta del prior y terço dels mals de tots los deutes que a dit terço li se atoque: deu lo dit terço per raho de cent y sis fochs a raho de onse lliures y quatre reals la suma de 1208 lliures y 8 sous.*

*Tiqueta del terço d'Arties-Garos: deu lo dit terço per raho de quaranta fochs a raho de onse lliures y quatre reals per foch la suma de 456 lliures.*

*Tiqueta del Conseller y terço de Viella: deu lo dit terço per raho de cent y catorce fochs a raho de onse lliures y quatre reals per foch la suma de 1290 lliures y 12 sous.*

*Tiqueta del terço de Marcatosa: deu lo dit terço per raho de vuytanta fochs a raho de onse lliures y quatre reals per foch sume 912 lliures.*

*Tiqueta del terço de Layrissa: deu lo dit terço per raho de sinquant fochs a raho de onse lliures y quatre reals per foch sume 570 lliures.*

*Tiqueta del terço de Bossost: deu lo dit terço per raho de noranta dos fochs a raho de onse lliures y quatre reals foch, suma 1048 lliures 16 sous.”*

Coma vedem, en çò qu'auem anat examinant en relacion damb eth nòm autentic damb que se coneishie as terçons, autant enes ans precedenti com enes posteriors e, per supausat ena publicacion des Ordinacions e edictes reiaus der an 1616, demoren fixadi tostemp damb es madeishi toponims: Pujòlo, Arties e Garòs, Vielha, Marcatosa, Lairissa e Bossòst.

Un aute libre clau que mos permet veir era continuïtat d'aguesta division enquia que desapareish eth Conselh Generau ei eth libre de compdes generaus dera Val d'Aran<sup>10</sup>, dat pes sindic generaus as priors, conselhèrs e audidors de compdes (1781-1850). En aguest, podem comprovar que des der an 1781, quan se calcule era quantitat qu'a d'aportar cada terçon ena tiqueta corresponenta des maus dera Val d'Aran de cada annalitat, seguissen conservant era madeisha terminologia. Ei a díder: "Viella, Bossost, Layrissa, Marcatosa, Artias y Garos e Pujolo".

Es compdes se relacionen dera següenta manèra:

*"Tiqueta del terzo de Bossost de 1781"*<sup>11</sup>

*Deu dit terzo per raho de noranta y dos fochs, dels quals sen deu deduir lo foch del conseller a raho de onse rals per foch la cantitat de 100 ll. 2 sous per los mals de la Vall de dit any pagara aquellas Agusti Aner de Bausen conseller.*

*Tiqueta del terzo de Layrissa de 1781*

*Deu dit terzo per raho de sinquanta fochs dels quals sen deu deduir lo foch del conseller a raho de onse rals per foch 53 ll. 18sous per los mals de la Vall de dit any pagara aquellas Anton Monge de Arro conseller.*

*Tiqueta del terzo de Marcatosa de 1781*

*Deu dit terzo per raho de vuitanta fochs dels quals sen deu deduir lo foch del conseller a raho de onse rals per foch la cantitat de 86 ll. 18 sous per los mals de la Vall de dit any pagara aquellas Joan Pau Pedarros de Vilach conseller.*

*Tiqueta del terzo de Viella de 1781*

*Deu dit terzo per raho de cent y catorce fochs dels quals sen deu deduir lo foch del conseller a raho de onse rals per foch 124 ll. 6 sous per los mals de la Vall de dit any pagara aquellas Jaume Rimont descunyau conseller.*

*Tiqueta del terzo de Artias y Garos de 1781*

*Deu dit terzo per raho de quaranta fochs dels quals sen deu deduir lo foch del conseller a raho de onse rals per foch per los mals de la Vall de dit any 42 ll. 18sous pagara Domingo Escala de Garos conseller de dit terzo.*

*Tiqueta del terzo de Pujolo de 1781*

---

10 En libre de compdes generaus, ena liquidacion der an 1781, se detalhe eth nombre de contribuents qu'an de pagar aqueth an es despenes deth Conselh: "La Vall se compon de 482 focs foguejats pera las tiquetas sen trahuen los sis fochs dels consellers pera los mals se reparteixen entre 476 fochs".

11 En 1781 ère sindic generau Jacinto Casat de Bossòst, mentre qu'en 1780 eth sindic dera Val ère Jaume España de Benós.

*Deu dit terzo per rahó de cent y sis fochs, dels quals sen deu deduhir lo foch del senor Prior a rahó de onse rals per foch 115 ll. 10 sous per los mals de la Vall de dit any pagara aquellas Pere Joan Moga de sebastia prior.”*

En tot eth periòde que s’arremasse en aguesti compdes oficiaus demore reflectit qu’era distribucion de despenees se hè tostemp entre es terçons relacionadi en aguest extracte. S’i includissen tanben es ans 1788 e 1789, que siguec quan es qüestionaris de Francisco de Zamora s’elaborèren. Aquiu òc qu’apreciam que bèth informador càmbie esporadicament eth nòm deth terçon de Vielha, qu’ara seguida detalham:

*“Preg. 26 Se expresara cuáles son los pueblos maiores o mas principales que componen el terreno que se describe...”*

*A. Los pueblos màs principales que componen este Valle son la Villa de Viella, capital de todo el Valle y de su tersón, llamado Castiero...*

*B. Las poblaciones más principales de este Valle son la villa de Viella, caveza de ella, por otra particularidad del terzón del mismo nombre. La villa de Salardú, caveza del terzón de Puiolo. La villa o lugar de Artias, caveza del terzón de Artias y Garos. El lugar de Bilach, caveza del terzón de Marcatosa; el de Bilamos, Caveza del terzón de la Irisa y la villa de Bosost, caveza del terzón de Bosost.”*

En aguesti qüestionaris, ena version A de 1788 atribuïda a Josep Dominguez, se mencionen es terçons e apareish era denominacion de Castièro. Mès ath dejós, en apartat B de Jaime Portolés, se mos ditz qu’ei eth terçon de Vielha.

Enes responses individuaus de cada pòble, en dusau blòc, ena pregunta 143 corresponenta a Escunhau, contestada peth caperan Josep Sala eth 27 de junh 1789, se puntualize qu’actuaument eth terçon se nomena Vielha:

*“Preg. 143. Los rastros de edificios antiguos...”*

*Escunhau. Sólo se dexa ver en el término un rastro de edificio antiguo que aún se le conserva el nombre del castillo de Castiero, y de allí tomó su nombre el tersón de castiero, y ahora le apellidan el tersón de Viella.”*

En tot tornar as registres compdables que disposam des sègles XVII, XVIII e XIX, eth repartiment des despenees se hè en foncion des 482 huecs, que son

era basa entà determinar era quantitat a pagar pes terçons (huecs) des d'aumens er an 1641 enquiar an 1809 includit<sup>12</sup>. Enes prumèrs ans que podem contrastar, 1641 e 1642, ara ora de hèr es compdes non se hè era reduccion des conselhèrs e, per tant, s'aplique sus era chifra totau de 482 huecs.

Com auem dit, aquest nombre de huecs se manten invariable enquiàs compdes generaus dera Val d'Aran de 1809, ja qu'er an següent, eth 12 de junh de 1810, pendent era invasion de Napoleon (1810-1815), eth Conselh Generau abolís es huecs fiscaus antics. En aquera session, es conselhèrs tanben apròven eth nau vesiatge des pòbles aranesi. Aquesti huecs auien servit des deth sègle XVI entà saber eth còst dera talha qu'auien de pagar es cases reconeishudes com huecs enes diuèrsi terçons (normaument acostumauen a èster es qu'èren obligades a pagar er impòst reiau). Aqueth an de 1810, es contribuents se doblèren, e passèren des 482 huecs de Conselh a 979 vesins (aquesti s'ajustauen ara realitat poblacionau d'Aran en aqueth moment, entenen un cap de familha per casa abitada). Per tant, ei eth prumèr viatge que desapareish des liquidacions deth Conselh Generau eth mot huec e ei remplaçat per vesin.

Es prumèrs compdes generaus e de *maus* a on s'aplique eth nau cens de vesins son es corresponenti ar an 1814. Aquesta naua formula de distribucion des cargues fiscaus dera Val d'Aran entre es abitants des terçons que seguissen constituïnt eth Conselh Generau ei ua realitat enquiar an 1835. En pressupòst d'aqueth an encara se prevé ua partida entà pagar eth salari deth sindic qu'alavetz ère Llorens de Miguel, de Casarilh.

Podem precisar qu'eth darrèr jurament d'oficis publics se hec eth dia 2 de noveme de 1834, maugrat qu'era reina governadora, Maria Cristina, auie abolit eth Conselh Generau d'Aran a trauès d'ua reiau cedula. En aqueth acte prenen possession des cargues de conselhèrs e sindic (per un an): Bautista Amiell, deth pòble de Tredòs, prior deth terçon de Pujòlo; Benito Vidal, deth lòc de Casau, conselhèr deth terçon de Viella; Nadal Sambeat, conselhèr deth terçon de Marcatosa, vesin deth lòc de Mont; José Aurés, deth pòble de Garòs, conselhèr deth terçon d'Arties e Garòs; Juan Socasau, deth lòc de

---

<sup>12</sup> En periòde de 1781- 1809, ara ora de distribuïr es cargues dera Val d'Aran, se rèsten es sies conselhèrs que non paguen e, per tant, se repartís entre 476 huecs.

Begós, conselhèr deth terçon d'Irissa; Jose Sandaran, conselhèr deth terçon de Bossòst e vesin deth lòc de Canejan e, com auem dit adès, Lorenzo De Miguel, sindic generau d'Aran.

A compdar de 1836 ja non trobam era figura deth sindic, e ei ua Junta de Liquidacion era que revise e examine es compdes deth comun dera Val. Era soma des *maus* d'aqueth exercici (4.526 pessetes) se repartís entre es vesins de cada terçon, tocant a 5 pessetes tà cada un. En concrèt, ath terçon de Pujòlo li pertòque abonar per 180 vesins, a Arties-Garòs per 78, a Vielha per 170, a Marcatosa per 142, a Lairissa per 149 e a Bossòst per 260. En aquera acta tanben podem comprovar qu'eth governador ère Pascual Madoz, ja qu'ena liquidacion de compdes hèta en Vielha eth 5 d'octobre de 1836 s'anòte qu'eth governador Pascual Madoz deu ua quantitat ara junta dera Val d'Aran qu'aurie de pagar. En concrèt, s'especifica dera següenta manèra:

*“Suma el mal de la Vall las ditas sis mil sinch centas divuit pesetas tres sous plata y un menut; de las cuals rebaxadas las cent seixanta una pesetas y mitja de Andreu Puig; las vuit centas setanta una pesetas de Juan Moga y las nou centas seixanta pesetas de Juan Sandaran, cuals partidas se satisfaran sempre que el S<sup>o</sup> Governador Pascual Madoz satisfaga a la junta lo que li resta debent”.*

Mès tard, en 1845 Pascual Madoz publicquèc eth *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, a on coma bon coneishedor qu'ei d'Aran (perque entre d'autes causes ne siguec governador) detalhe minuciosament era realitat geografica, politica e culturau aranesa. Aguest autor, en apartat titolat *Fueros de los Araneses*, tanben nomena es terçons tradicionaus que conformen eth Conselh Generau e que son es que figuren ena documentacion dera administracion aranesa de totes es epòques. Aguesti son: *“Viella, Pujolo, Arties, Marcatosa, Irissa e Bossost”*.



#### 4.1.4 Sus eth nòm des terçons, qué ne diden es diferenti autors en sègle XX?

Començaram per excursionista Juli Soler i Santaló, qu'ena sua guida monografica dera Val d'Aran, publicada en 1906, tanben se referís a toti es terçons tamb es sòns nòms istorics originaus. En apartat dedicat ara antica organizacion dera Val vedem, un viatge mès, era variacion mès evidentas enes terçons de Vielha e Bossòst en lòc des actuaus: Castièro e Quate Lòcs. Aguestes variacions s'aprecien autan ena plana 77 (en ua taula a on rebrembe es pòbles que compausen cada terçon) com ena plana 78 (a on cite es conselhèrs, que precise que son de "*Puyolo, Arties, Viella, Marcatosa, Bosost e Iriza*"). Coma vedem, torne a senhalar es qu'auien estat oficiaus pendent era sua vigènciá. Damb era particularitat qu'eth d'Arties e Garòs se simplifique e sonque se hè a constar Arties.

Ara seguida, en 1915, Ferran Valls Taberner, en libre *Privilegis i ordinacions de les Valls pirinenques*, en volum 1 (Vall d'Aran), publike fòrça documentacion sus Aran que se trape en archiu dera Corona d'Aragon. Sus un d'aguesti documents, der an 1280, que ja auem comentat damb detalh anteriorament, er autor ditz qu'es abitants dera Val d'Aran aueren de tractar damb eth rei quauqua qüestion que non coneishem. Per aguest motiu, eth rei escriuec cartes as òmes des tres parts dera tèrra d'Aran: era de Garòs entà naut, era de Rumincosa e era de Layriça. Coma vedem, ath delà d'enumerar es tres territòris existents ena Val d'Aran ena Edat Mejana, non comentèc que siguessen es terçons.

Quauqui ans dempús, Rémy Comet, en libre *L'enclave espagnole du Val d'Aran*, en apartat des *Ordinacions del Valle de Aran* relate qu'a compdar des ordinacions, eth territòri d'Aran ei dividit en municipis o "*universitats*" o "*lòcs*", que corresponen a trenta comunitats (comunes) en tota era Val. Aguesti municipis anticament èren repartits en tres grops o "*terçons*", que dempús se doblèren, mès conservèren era denominacion primitiva de "*terçon*". E com que pren de referéncia, com ac hè Soler, a Juan Francisco de Gracia, coïncidís en quini son es nòms des madeishi,

mès damb era curiositat qu’escruien Arties quan en realitat ei Arties e Garòs. Ath delà, tanben meten Iriza quan eth tèrme que mès predomine ena documentacion d’abans de 1616 ei Lairissa o Layrisa.

Mès tard, en an 1931, Joan Coromines Vigneaux publike era sua tèsi doctorau titolada *Vocabulario aranés*. Coromines hec eth doctorat en Madrid tamb es professors Américo Castro e Ramon Menéndez Pidal, e arteneh ec era qualificacion d’excelent. Ena tèsi mencione qu’era Val d’Aran, lingüisticament parlant, se dividís en cinc regions segontes era sua manèra de parlar, qu’es madeishi aranesi distinguissen: Pujòlo, Castièro, Marcatosa, Lairissa e Quate Lòcs. Tanben aclarís qu’aguesta division se fundamente sustot en diferéncies de vocabulari. En un incís a pè de plana en relacion damb es terçons, comente que segontes era tradicion era Val se dividie en sies terçons:

*“Salardú (pueblos de Montgarrí, Bagergue, Tredós, Salardú, Unha y Gessa), Arties (pueblos de Arties y Garòs), Viella (Casarill, Escunyau, Betrén, Viella, Casau y Gausach), Marcatosa (Vilach, Mont, Montcorbau, Betlán, Vila, Aubert y Arròs), Lairissa (Vilamòs, Benós, Begós, Arró, Las Bordas y Arres) y Bossost (Bossost, Lés, Bausén y Caneján. Hoy se reúne a los dos primeros bajo el nombre de Pujolo, al de Viella se le llama Castiero y al de Bossost, Quate locs”.*

Aciu podem veir que detalhe qu’un d’eri ei Salardú, quan tostemp s’a dit Pujòlo. Tanben mencione eth d’Arties, coma Juli Soler, mès sense Garòs. Sus eth cambi de denominacion des dus terçons mès grani, Vielha e Bossòst, podem observar qu’en rebrembe istoric que hè manten eth nòm. Mès quan parle dera division segontes es parles der aranés, Coromines endrece era Val en cinc regions entre es quaus gessen Castièro e Quate Lòcs, e que non se n’a constància enes diuèrses anotacions e formalitats administratives legaus deth Conselh Generau.

Un aute investigador dera istòria aranesa ei Joan Reglà Campistol, qu’en 1951, ena sua tèsi doctorau, *Francia, la Corona de Aragón y la Frontera Pirenaica: La lucha por el Valle de Aran (siglos XIII-XIV)*, tanben parle des terçons e especifique qu’en 1280 apareishen documentades ues autes denominacions des terçons de Vielha e de Bossòst. Segontes Reglà, eth

prumèr se designe damb eth nòm de Rumincosa e eth dusau, damb eth de Layriça. Mès tard, quan cada terçon se subdividís en dus (sies, per tant, entà tota era Val) ditz que:

*“Layriça (actual Iriza) comprenderá Vilamós, Arrés, Arró, Benós, Begós, Les y Las Bordas, que antes estaban incluídos en el terzón de Bossost, quedando éste reducido a los municipios restantes, o sea: Bossost, Caneján y Bausen. El nombre de “Rumincosa” será el Marcatosa actual (Marcatosa ya es mencionado con motivo del viaje de Jaime I al Valle en 1265), denominación del terzón que comprende Vilach, Mont, Montcorbau, Betlán, Aubert, Vila e Arrós, anteriormente integrados en el terzón de Vielha que quedará reducido a Viella, Gausach, Casau, Betren, Scunyah e Casarill. El terzón de Garós se subdivide también: Arties y Garos forman el terzón de Arties, y los restantes, o sea, Salardú, Tredós, Bagergue, Unya y Gessa, constituyen el terzón de Pujolo.”*

Aguest autor tanben se torne a centrar en registre de 1280 entà afirmar qu’eth terçon que figure damb eth nòm de Rumincosa se correspon damb eth de Vielha, e eth de Layriça, damb eth de Bossòst. En realitat çò que preten hèr damb aguesta equiparacion ei atribuir as terçons dera epòca modèrna (Gracia) eth sòn omonim. E, per tant, ditz que Rumincosa ei Vielha quan, se volem èster rigorosi, equivau a Marcatosa e Vielha. E çò de madeish passe tamb Layriça, que non ei sonque Bossòst, senon tanben Lairissa. Ath delà, sus es pòbles que compausen ena Edat Modèrna aguest terçon de Lairissa, comet er error de díder que ne forme part Les, quan aguest ère integrat en de Bossòst.

Terçon	Pòbles
Pujòlo	Salardú, Tredòs, Bagergue, Unha e Gessa
Arties e Garòs	Arties, Garòs
Vielha	Vielha, Gausac, Casau, Betren, Escunhau e Casarilh
Marcatosa	Vilac, Mont, Montcorbau, Betlan, Aubèrt, Arròs e Vila
Lairissa - Irissa (Erissa)	Vilamòs, Arres, Arró, Benós, Begós e Es Bòrdes
Bossòst	Bossòst, Bausen, Canejan e Les

Taula 3. Quadre des terçons ena Edat Modèrna enquiara supression.

#### 4.1.5 Es terçons ena istòria recenta deth Conselh Generau

Dempús des prumèras eleccions democraticas en Espanha en an 1977, sorgís en Aran un moviment civic e popular entà sajar de reivindicar e recuperar es institucions pròpies de govèrn, en tot reinstaurar eth Conselh Generau e, ath viatge, cercar era proteccion dera nòsta lengua, er aranés. Aguesta iniciativa se consolide damb era constitucion dera associacion *Es Terçons*, qu'eth 22 de seteme de 1978, en cine de Vielha, en ua grana amassada des vesins d'Aran, decidissen escuélher ua junta directiva. Aguesta junta auie de hèr a arribar as parlamentaris de Catalonha, qu'alavetz premanien eth tèxte deth futur Estatut d'Autonomia, era voluntat e eth desir de recuperar es institucions tradicionaus araneses.

Aguesta reivindicacion insistenta hec qu'ara fin s'incorporèsse en Estatut d'Autonomia de Catalonha der an 1979 era disposicion addicionau prumèra, a on s'establís qu'en encastre dera Constitucion e der Estatut seràn reconeishudes e actualizades es particularitats istoriques dera organizacion administrativa dera Val d'Aran. Tanben s'artenh ua mencion sus er aranés en article 3au, apartat 4au: "*era parla aranesa serà objècte d'ensenhament e d'especiau respècte e proteccion*".

Uns mesi abans dera aprobacion der Estatut d'Autonomia, eth 2 de seteme der an 1979, ena glèisa de Santa Maria de Cap d'Aran, toti es membres des corporacions municipaus araneses reinstaurèren simbolicament e provisionaument eth Conselh Generau d'Aran. En aqueri moments d'actualizacion e restabliment dera vielha distribucion administrativa dera Val d'Aran ja se parlaue d'uns terçons que non coïncidien damb es existents abans dera sua supression.

Coma conseqüència der article 3au, apartat 4au der Estatut, en an 1982 era Direccion Generau de Politica Lingüistica deth Departament de Cultura dera Generalitat de Catalunya edite es normes ortografiques der aranés, prepausades pera comission entar estudi dera normativa lingüistica aranesa. En aquera publicacion, ena plana 23, figure ua lista de

terçons e pòbles dera Val d'Aran a on ja còsten Pujòlo, Arties e Garòs, Castièro, Marcatosa, Lairissa e Quate Lòcs. Se pòt observar que Vielha e Bossòst ja an estat remplaçadi per Castièro e Quate Lòcs.

Coma comentaram ath long d'aguesta recèrca, Castièro, encara que non sigue eth mot oficiau tengut tà designar aquest terçon ena Edat Modèrna enes institucions araneses, bèth informador enes responses de Francisco de Zamora afirme auer-ne constància, maugrat que d'aves informacions ac contradiden.

Per contra, de Quate Lòcs coma terçon non se'n parle mès qu'un viatge en aqueres responses particulars des pòbles dera Val d'Aran. Concrètament, Agustin Aner Amiell, eth 2 de junh de 1789, ena qüestion 2 de geografia respon atau:

*“Es ciudad o Villa, y si fuera lugar aldea en qué jurisdicción cae, o si la tiene propia. Bausen – Es lugar o pueblo, jurisdicción o partido del Valle de Aran y del tersón de Bosost, y aunque el menor del vezindario, es el primero de los quatro lugares después de la villa de Bosost, que se llaman dicho quatro lugares Bossost, Bausén, Caneján y Les, que en los consejos o ayuntamientos del tersón se asientan los cónsules, en primer lugar Bosost, después Bausén y en seguida Canejan y después [Les] y dan el boto assí mismo por su orden.”*

En aquesta declaracion se confirme qu'eth nòm deth terçon ei Bossòst, e qu'as quate pòbles der entorn se les ditz es quate lòcs (*quatro lugares*) sense èster eth nòm deth terçon.

Coma vedem, en aquest punt dera istòria a on se cerque recuperar eth modèu de govèrn perdut en sègle XIX, prumèrament se plantege eth dilèma de restituïr sonque es tres terçons primitius originaus o per contra es sies terçons des darrèri tempsi de foncionament deth Conselh. Aquesta polemica representèc un endarreriment de quauqui ans ena aprobacion dera lei especiau entara Val d'Aran. Finaument, quan decidissen restablir era formula des sies terçons, acòrden basar-se ena division lingüistica qu'auie plantejat Coromines enes diuèrses publicacions sus er aranés.

Posteriorament, s'apròve era Lei 16/1990, de 13 de junhsèga, sus eth règim especiau dera Val d'Aran. Aquiu ei quan definitivament, en títol 3 "Eleccion e Constitucion deth Conselh Generau d'Aran" (en article 11) se confirme era denominacion des terçons actuaus en substitucion des primitius, que pendent sègles auien auut aqueth nòm. Mès tard, enes eleccions de mai de 1991, s'escuelhen per prumèr viatge 13 conselhèrs en lòc des sies e eth sindic que s'insaculauen en sègle XIX. Eth 17 de junh d'aqueth madeish an, es 13 conselhèrs escuelheren en votacion ara sindica M<sup>a</sup> Pilar Busquets.

#### 4.2. Evolucion des huecs (familhes) en Arties

Prumèr de tot sajaram de definir qué ei un "huec" e quina importància auec ena economia des pòbles dera Val d'Aran pendent era Edat Modèrna. Era majoria de diccionaris entara definicion deth vocable "huec" unicament recuelhen era accepcion d'emission de lum e calor produsida pera combustion d'ua matèria. Sonque enes diccionaris mès especializadi<sup>13</sup> s'assòcie huec a casa o bastissa abitada.

En cas d'Arties e des auti pòbles aranesi, era paraula huec servís entà designar es cases qu'an drets e per tant se n'encueden de governar e administrar es redits e emoluments dera vila. Tanben compòrte poder aprofitar-se des bòsqui, montanhes, pastures, mòles e d'auti elements comuns. Per un aute costat, an era obligacion de pagar es diferenti impòsti (eth galin deth rei, dèime dera glèisa e salari a diuèrsi professionaus), normaument en espècies (gran) o tanben en sòs.

Era contribucion que cada huec li a d'entregar ath rei se nomenaue fogatge e, en cas dera Val d'Aran, se tracte deth galin<sup>14</sup> deth rei.

---

13 ALCOVER, A. m.; MOLL, F. de B. Diccionari Català - Valencià - Balear. Palma: Editorial Moll, 1993 (vol. V) p. 935 i 936.

14 Eth galin ei ua caisha de husta, abituament damb forma de piramida quadrangulara truncada (mès a viatges tanben damb forma de cub), qu'a dues anses enes lateraus e que s'utilizaue entà pagar er impòst deth rei enquia començament deth sègle XIX. Ath delà, se tracte d'ua mesura de capacitat unica e exclusiva dera Val d'Aran.

Era documentacion examinada tanben mos a permetut comprovar qu'en transcors dera istòria podem identificar en Arties e ena Val d'Aran tres tipas de huecs:

- Huec poblacionau o cases abitadas: se'n hè referéncia en nombrosi documents dera Edat Mejana e acostume a servir entà elaborar eth cens de poblacion (includís totes es cases existentes) des pòbles aranesi. Aguesti huecs son es que posteriorament auràn eth déuer de pagar er impòst ath rei. Per tant, a un caractèr eminentament recaptatòri.

- Huec de Vila o cases antiquas des pòbles: son es cases vielhes que compausen eth Conselh de Vila e que gaudissen d'un aprofitament des interèssi des bens comunaus. Atau coma supause uns drets, tanben implique ues obligacions, que se materializen en aportacions annaus entà contribuïr damb es despensas deth municipi. Aguestes cases antiquas son fòrça mens que totes es existents. En definitiua, èren es que determinauen eth nombre de membres que configurauen eth Conselh de Vila des pòbles. Aguesti sonque representauen un percentatge redusit des huecs poblacionaus (cases abitadas).

- Huec de Conselh: ère eth que s'establie e compdabilizau ara ora de pagar es talhes (despensas deth Conselh Generau). Aguest pagament sonque l'auien de hèr efectiu es cases (huecs) qu'èren dades de nauta en registre coneishut coma talha dera tèrra (listat de vesins d'un pòble que contribuïen a pagar es despensas annaus deth Conselh). Per tant, representauen es huecs fiscaus de cada terçon<sup>15</sup>, que dempús servien entà elaborar es liquidacions des compdes deth Conselh Generau e des corresponents sies terçons pendent es sègles XVII e XVIII. Aguestes chiffres des huecs de Conselh son exactes pr'amor que n'a demorat

---

<sup>15</sup> Eth terçon ei ua division administratiua tradicionau dera Val d'Aran. Era Val ei formada per sies terçons: Pujòlo, Arties-Garòs, Castièro (antigament se nomenaue Vielha), Marcatosa, Lairissa e Quate Lòcs (antigament se nomenaue Bossòst). Aguesta division territoriala encara se respècte actuaument entara eleccion deth Conselh Generau d'Aran.

constància enes Libres de compdes deth Conselh sauvadi en Archiu Generau d'Aran.

Per tant, d'aguesta tipologia de huecs se despren, coma se pòt apreciar enes seglès XVII e XVIII, que non ère çò de madeish èster sonque un huec poblacionau qu'un huec de Vila, ja que formar part d'aguest darrèr grop social, a part d'auer era reconeishença de casa antiga, representaue èster membre deth Conselh de Vila, en tot poder optar ath cargue de cònsol. Tanben supausaue gaudir des redits e emoluments pertanhents ara Vila, aprofitant-se de minjars e begudes freqüents e optant a d'outes despenes e usatges entath sòn benefici particular. Ath long dera istòria comportèc ua luta des vesins que non en formauen part entà arténher eth reconeishment e poder èster un membre mès deth Conselh de Vila.

Ena Taula 4 podem veir era diferéncia entre eth nombre de huecs de Conselh e de cases existents (huecs poblacionaus).



Terçons	Huecs (1634)	Nombre invariable de huecs (1641-1810)	Nombre de vesins (o cases) entà Gracia (1613)
Arties-Garòs	40	40	90
Pujòlo	106	106	156
Vielha	114	114	183
Bossòst	62	92	203
Lairissa	50	50	84
Marcatosa	80	80	138
Totau	452	482	854

Taulla 4. Comparason entre eth nombre de huecs de Conselh e de cases.

Es estudis poblacionaus que se coneishen e s'an hèt a servir entà elaborar es estadistiques des abitants que viuen ena Val d'Aran enes diuèrsi tempsi dera Edat Mejana e Modèrna, normaument compdabilizen es huecs (cases abitades) deth periòde concrèt. Mès, com auem detalhat, en cap de cas cau confóner es huecs poblacionaus damb es que constituïssen eth Conselh de Vila. En cens de Gracia de 1613, es chifres que s'atribuïssen a cada pòble d'Aran corresponderien as cases abitades e non pas as huecs (cases que formen part deth Conselh de Vila). Aguesti normaument non signifiquen ne era mitat deth nombre de vesins qu'an es pòbles.

S'analizam eth cas deth pòble d'Arties, se pòt veir clarament enes taules poblacionaus de 1613 com en Arties i a 60 vesins<sup>16</sup>, mès enes compdes deth Conselh Generau der an 1634 e d'auti ans posteriors (1641, 1642, 1781...) a Arties e Garòs sonque se les compute 40 huecs (22 a Arties e 18 a Garòs). En cambi, se mos basam enes articles que se mencionen ena causa presentada en an 1700 pes particulars d'Arties contra es deth Conselh de

<sup>16</sup> Vesins: serie er equivalent ath Huec poblacionau o cases abitades qu'existissen en un pòble. En definitiua, son es caps de familha d'aqueres cases. Molti d'eri non formauen part deth Conselh de Vila.

Vila, se ditz que des de tempsi antiquíssims, sonque son ues 24 es cases antigues que compausen eth Conselh de Vila. Per tant, vedem que son dues o tres cases mès qu'es huecs de Conselh Generau (22), mès non arriben ne ara mitat des 60 vesins, qu'ère era poblacion totau en aqueth an de 1613. Aquesta desproporcion se pòt veir en un document d'arrendament des dèimes dera glèisa de Santa Maria d'Arties der an 1664, a on tanben se constate qu'es huecs de Conselh son ua part non majoritària des vesins des pòbles aranesi. En aquest escrit eth caperan explique qu'arrende era gestion de recaptar eth gran as abitants d'Arties (tres galins de horment o sies de un aute granatge de mens qualitat per casa) pr'amor que li a supausat fòrça dificultats recuelher-lo e especifique qu'ei mès facil crubar d'un solet arrendaire que de 50 particulars. Com auem comentat pera informacion disponibla d'aqueri ans, eth terçon d'Arties e Garòs auie 40 huecs de Conselh Generau, des que 22 èren d'Arties, chifra que non represente ne era mitat des cases qu'auien de pagar eth dèime dera glèisa. Era donada de 50 abitants mos servís entà conéisher eth nombre de vesins qu'apruprètz i auie en aqueth moment e qu'èren obligadi a pagar es impòsti de caractèr generau, coma eth galin deth rei, eth dèime dera glèisa, era talha o collècta dera vila o d'alti pagaments que se hèn ath mètge, cirurgian o veterinari deth pòble. Per tant, es 50 particulars as que se hèn referéncia corresponen as huecs poblacionaus o cases abitades.

En relacion damb aquest darrèr aspècte, trobam qu'en bèri contractes damb cirurgians o mètges de mejans deth sègle XVII, s'especifique qui a de pagar eth mencionat galin e se hèn a servir es següentes expressions:

*“se entén els que paguen el galin del rei”* o *“li donen un galin de blat tant els del Conselh de Vila com els habitants”*. Damb aquesti aclariments se vò deishar clar que paguen toti es vesins (huecs poblacionaus), que per supausat son fòrça mès qu'es de Conselh de Vila. Per tant, s'analisam es censi existents de finaus deth sègle XIII e principis deth XIV, Arties a ua poblacion de 121 huecs (Fig. 12). En cambi, en jurament de fidelitat e omenatge des abitants d'Arties ath procurador de Jaume II, Guillermo de Castellnou (an

1313) sonque ne còsten 91. D'aguestes dues chifres, era prumèra corresponerie ath nombre de vesins totaus (121 huecs poblacionaus), qu'en cap de cas serien toti membres deth Conselh de Vila e tanpòc huecs de Conselh Generau. En tant qu'ena dusau, era que hè referéncia ath jurament, i trapam 8 cònsols e 83 òmes d'Arties. Resulte clar qu'es 8 cònsols son deth Conselh de Vila, mès non sabem pas se toti es auti abitants en formauen part en aqueth moment. Se mos referim ara Val d'Aran en generau, damb uns 1509 huecs de poblacion en aqueri tempsi, sonque era mitat o mens composarien es Conselhs de Vila e serien huecs de Conselh Generau.

En conclusion, es 50 vesins d'Arties mencionadi anteriorament (an 1664), que contribuïssen enes impòsti generaus, s'aproximen mès as chifres recuelhudes enes censi de poblacion existents de 1613 (60 vesins) e de 1716 (63 vesins) que non as huecs de Conselh Generau (que son ath torn de 22).

Com auem vist, eth nombre de huecs que s'atribuïssen ath terçon d'Arties e Garòs en tot eth periòde 1641-1810 ei de 40, sense aclarir guairi les en corresponen a cada un d'eri. Mès aguesta incognita demore resolvuda damb era localizacion d'un document der an 1773. En concrèt, ua acta des compdes deth terçon d'aqueth exercici a on s'especifica qu'Arties a de pagar per 22 huecs e Garòs per 18.

t

Comptes del Tercio de Arties y Saxos, passats en Sant Llorenç  
a 30 de 7bre 1773. essent Conceller de dit Tercio, lo Mag<sup>sr</sup>  
Mathieu Viegis Mondrè de Saxos.

P <sup>o</sup> te mator dit Tercio, per lo salari del Conceller	24 <sup>tt</sup>	9
J <sup>m</sup> per lo salari del Secretari	3 <sup>tt</sup>	9
J <sup>m</sup> per 9 pans pera estos comptes	3 <sup>tt</sup>	12 9
J <sup>m</sup> per 17 tt farina	14	9
J <sup>m</sup> per pans	tt	9
J <sup>m</sup> per 8 migorans vi a 38 caxers	6	9 12
J <sup>m</sup> per tabacs	a	5 9 4
J <sup>m</sup> per 2 mig <sup>rs</sup> vi per redificacio del Pont de l'Escur que ten Vençuaque l'Esp. Virac	1 <sup>tt</sup>	4 9
J <sup>m</sup> per major pans deli noubars	tt	8 6
		4 0 <sup>tt</sup> 12 6
Atoca per poch a raho de 40 fochs 1 <sup>tt</sup> a 3 ad <sup>rs</sup>		
Atoca a Arties per mal de la Vall, per 22 fochs a 4 <sup>tt</sup>	88 <sup>tt</sup>	9
Li atoca per mal de l'Arca, a 1 <sup>tt</sup> a 3 ar	22 <sup>tt</sup>	6 9 6
		11 0 <sup>tt</sup> 6 9 6
Atoca a Saxos per mal de la Vall, per 18 fochs a 4 <sup>tt</sup>	72 <sup>tt</sup>	9
Li atoca per mal de l'Arca a 1 <sup>tt</sup> a 3 ar	18 <sup>tt</sup>	5 9 4
a mes pagada Arties per con el lo hasien 9 mes lo Conceller pellos Solbars 11 yals	9 0 <sup>tt</sup>	5 9 4
Pascual Secretari		

Figura 18. Repartiment des despenes der an 1773 deth terçon d'Arties-Garòs, a on còsten es huecs.

En çò que tanh ara Edat Mejana, non sabem damb exactitud quin sistèma organizatiu i auie establìt ena Val d'Aran. Mès tot hè a pensar qu'ère similar as des sègles XVII e XVIII.

En sègle XIV (1313), en jurament deuant deth rei Jaume II en Arties, se mencionen ueit cònsols, dus d'eri caperans. Per tant, dedusim que tanben existie un Conselh de Vila damb es corresponents cargues (cònsols) qu'èren es que s'encuedauen dera administracion e de que se complissen es normes en vigor.

Eth dobte qu'auem ei se toti es auti òmes (83) que figuren en document èren membres reconeishuts deth, supausam, existent Conselh de Vila. Se passe coma ena Edat Modèrna, que sonque ua part des cases (huecs) son deth Conselh Ordinari, dera ueitantia de vesins nomentats en aguest procediment mens dera mitat formarien part d'aguest primordiau organ de govèrn.

Se partim dera basa que sonque es caps de familha (e per tant proprietaris des cases vielhes) compausauen eth Conselh de Vila, non toti es que figuren en listat de jurament ath rei an casa pròpria, perque com cònste ena demanda que hè eth comissari generau deth rei (Ponts d'Altariba), en an 1358 s'exigís as aranesi que paguen per totes es cases que possedissen. Semble qu'enquia alavetz sonque pagauen eth galin per ua casa, encara que n'auessen mès e i viuessen d'auti. En aqueth conflicte s'especifica que son molti es òmes qu'an diuèrses cases a on i viuen germans o d'auti e que non paguen pas eth tribut deth galin per totes es cases. A compdar d'aqueth moment, eth rei decidís que cau hèr efectiu eth galin per cada casa a on se i hè huec, independentament de qui sigue eth propietari.

En conclusion, toti es que presten jurament de fidelitat ath procurador de Jaume II, Guillem de Castellnou, podem pensar que non formauen part deth Conselh de Vila d'Arties per non èster proprietaris d'ua des cases antiquas deth pòble d'Arties, ja qu'eth domicili a on viuien non ère sòn, senon d'un familiar.

#### 4.2.1 Dempús de sègles se dèish e de costat eth concèpte huec ena documentacion

Era desaparicion des huecs se produsís eth 12 de junh de 1810, pendent era invasion de Napoleon (1810-1815), quan s'amièc a tèrme era sua abolicion en çò que tanh as compdes oficials. Açò signifie que er ajustament des huecs fiscaus corresponents ath Conselh Generau que des deth sègle XVII servien entà pagar es talhes en foncion des cases reconeishudes (acostumauen a èster es qu'èren obligades a pagar es impòsti deth terçon e Conselh). En aguest moment es contribuents se dupliquen en tot passar de 482 huecs de Conselh a 979 vesins (aguesti s'ajustauen ara realitat poblacionau dera Val d'Aran enes diuèrsi pòbles, en tot compdar un cap de familha per casa abitada). Donques, ei eth prumèr viatge que desapareish des compdabilitats deth Conselh Generau d'Aran eth vocable huec e ei substituït per vesin.

Aguesta transformacion demore reflectida en ua acta deth Conselh Generau de 12 de junh de 1810 a on se i detalhe un a un eth nombre de vesins de toti es pòbles aranesi. En cas d'Arties passe des 22 huecs (cases antigues) as 56 vesins. En definitiua, a compdar d'alavetz son fòrça mès es que tributen e per tant se hèn cargue des despens (“*maus*”) de tota era Val. Aguest document se tròbe en libre d'acòrds dera Val d'Aran (1772-1832) e siguec ratificat peth representant de cada un des sies terçons. En aqueth an es conselhèrs per cada terçon èren es següents: Isidro España (Pujòlo), Sebastià Lafont (Castièro), Francisco Deó (Marcatosa), Francisco Portolà (Arties-Garòs), Andrés Subirà (Quate lòcs) e Fernando Jumera (Lairissa).

### **4.3. Es cases antigues que formen eth Conselh de Vila d'Arties tanpòc son exactament es huecs deth Conselh Generau que s'assignen ath terçon**

En teoria, s'a dat tostemp per hèt qu'es huecs de Vila de toti es pòbles dera Val d'Aran coïncidien damb es huecs fiscaus qu'auien es terçons. Ei a díder, damb es que i còsten enes liquidacions de compdes deth Conselh Generau dera Val d'Aran. Mès, en cas d'Arties, ja podem comprovar qu'aguesta suposicion non se complís perque es de Vila son dus o tres mèts qu'es que figuren enes compdes deth Conselh. Un aute litigi que demòstre qu'es huecs de Conselh non coïncidissen damb es de vila ei ua senténcia reiau en favor deth Conselh dera Val d'Aran. En era, eth Conselh Generau torne a reclamar ath pòble de Vielha eth pagament de mèts huecs enes talhes entà contribuïr a costejar es despenes de tot eth territòri d'Aran. Era senténcia deth 18 de març de 1671 ei favorable ath Conselh Generau, e estipule qu'a compdar d'alavetz eth pòble de Vielha a de pagar per 64 huecs, cada an, pes talhes e despenes comunes dera Val. Aguesta chifra auie d'èster un shinhau major dera qu'auien estat pagant peth madeish concèpte pendent era prumèra mitat deth sègle XVII, a on eth terçon de Vielha liquidaue 114 huecs fiscaus a repartir entre toti es pòbles que constituïen eth terçon (era mencionada Vielha, Gausac, Casau, Escunhau, Casarilh e Betren). Per contra, un document de 1629 compdabilize 79 cargues e 21 galins de horment qu'aqueth an a eth pòble de Vielha, des que se'n repartissen 19 cargues e 18 galins (ei a díder, 474 galins) entre es membres deth Conselh de Vila, en tot correspòner 6 galins a cada un des 79 huecs de vila. Gràcies ad aquest document sabem qu'en 1629 eth Conselh de Vila de Vielha ei constituït per 79 huecs, fòrça mèts qu'es 64 huecs fiscaus de Conselh Generau que se li impausen en 1671. Aquestes chifres confirmen qu'en fòrça ocasions es huecs de vila non corresponien damb es huecs de Conselh (aquesti son mens).

Entà conèisher exactament es huecs fiscaus que corresponen a cada un des sies terçons, auem pogut analisar diuersi pressupòsti deth Conselh Generau dera Val d'Aran a on se citen:

a) En Libre d'acòrds deth Conselh Generau (1632-1662) se recuelhen es compdes des ans 1641 e 1642 (Fig. 19), a on se descriu clarament era existència de 482 huecs de Conselh (focs de Conselh) distribuïdi entre es sies terçons dera següenta manèra: Pujòlo, 106; Arties-Garòs, 40; Vielha (Castièro), 114; Marcatosa, 80; Lairissa, 50 e Bossòst (Quate Lòcs), 92.

En aguest punt cau destacar es despenes (“maus dera Val”) qu'auec eth Conselh Generau d'Aran en aguesti ans. En an 1641 se produsiren uns pagaments per un impòrt de 1706 liures que sigueren repartides entre es 476 huecs (482 huecs mens es 6 huecs des conselhèrs que son exempts). Açò compòrte que cada huec auie de hèr ua aportacion per un impòrt de 3 liures e 12 sòus. En 1642 era quantitat gastada ei de 2064 liures e 8 reaus, que repartides entre es 476 huecs supause 4 liures e 5,5 reaus per unitat.

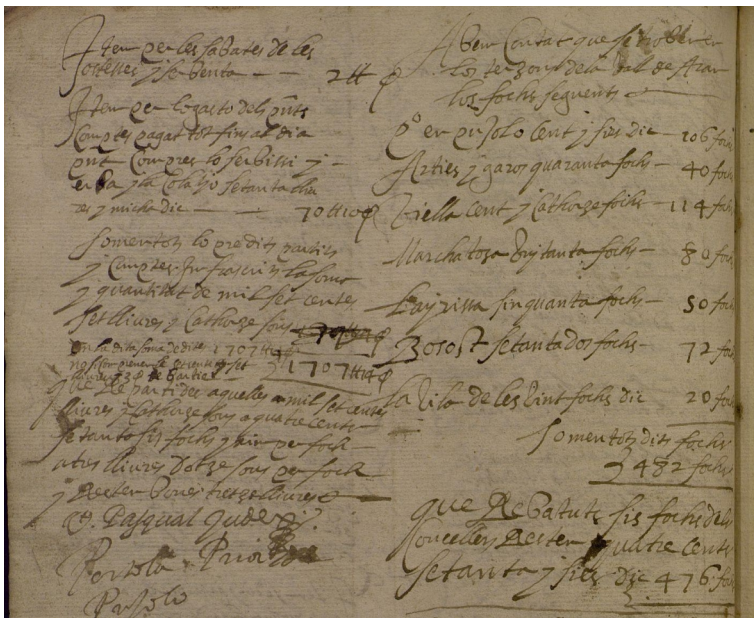


Figura 19. Repartiment de despenes entre es terçons en foncion des huecs (1641).



b) En madeish Libre d'acòrds deth Conselh Generau apareishen d'outes compdabilitats. En concret, ua de seteme der an 1634 permet hèr un calcul des huecs de Conselh existents en aqueth an. Se compdabilizen 3414 liures e 10 sòs gastadi, que repartides supausen 7 liures e 11 sòs, 6 ardots per huec. En hèr era corresponenta division e en tot auer en compde que tostemp se recaptaue un shinhau peth dessus dera quantitat de besonh, s'obten qu'en an 1634 i auie 452 huecs, trenta mens qu'es 482 que figuren enes exercicis 1641 e 1642.

c) Non existís informacion sus es compdes generaus deth Conselh Generau der an 1640, mès òc qu'auem ua acta de repartiment de drets de mules (dret dera dominella) de gèr d'aqueth an, que se hè en foncion des huecs fiscaus. Donques, en tot partir des huecs de Conselh (fiscaus) de 1634 que coneishem, s'an pogut calcular es huecs de cada terçon en aguest exercici. Atau, a Pujòlo li corresponen 190 mules pes sòns 106 huecs, a Arties-Garòs 76 mules pes sòns 40 huecs, a Vielha 208 mules pes sòns 114 huecs, a Marcatosa 143 mules pes sòns 80 huecs, a Lairissa 85 mules pes sòns 50 huecs e a Bossòst 129 mules pes sòns 62 huecs.

Terçons	Huecs (1634/1640)	Nombre de mules en foncion des huecs	Repartiment de mules an 1640
Arties-Garòs	22 } 18 } 40	38,94 } 31,86 } 70,8	76
Pujòlo	106	187,61	190
Vielha	114	201,77	208
Marcatosa	80	141,59	143
Lairissa	50	88,5	85
Bossòst	62	109,73	129
Totau	452	800	831

Taula 5. Repartiment de mules segontes es huecs (1640).

Com podem veir, Lairissa sonque sollicite eth dret dera dominella de 85 mules, des 88,5 que li'n pertòquen. En cambi, toti es auti terçons solliciten mès caps de mulam qu'era chifra maxima que les pertòque en repartiment d'aqueth an en foncion des huecs (31 mules mès de dret totau que corresponie ara Val d'Aran).

Ei a díder, damb aguesti calculs s'obtien un totau de 452 huecs de Conselh en 1640, trenta mens qu'en 1641 e enes ans posteriors.

Aguesta variacion enregistrada en aguest periòde de 1634 a 1641 signifie un augment de trenta huecs de Conselh, que supause un increment deth 6,64% des madeishi. Aguest hèt a ua clara justificacion d'acòrd damb era senténcia decretada er 11 d'agost der an 1640 (Fig.20) peth jutge Bartholomer Brugarol que fixe qu'eth pòble de Les a compdar d'aqueth moment ei obligat a participar enes despenses qu'annaument compòrte era gestion deth Conselh dera Val d'Aran pes referits 30 huecs. Enquia aguesta data, era vila de Les, en tot depéner deth Baron, non participaue ne aportant conselhèrs ath Conselh Generau, coma ère establít entàs auti pòbles dera Val, ne pagant era coneishuda talha en foncion des vesins reconeishudi coma huecs. Aguest ei un litigi que perdurèc en temps: s'inicièc per part deth sindic er an 1576, auec era sua continuïtat en 1604, en 1626, en 1635 e fin finau, concludic en 1640 damb era senténcia ja comentada.

D'aguesti jutjaments semble èster qu'es de 1576, 1604 e 1635 sigueren guanhadi pes de Les, mentre qu'es dus restants sigueren guanhadi peth Conselh Generau e comportèren er includiment definitiu des abitants de Les en organigrama politic e administratiu dera Val d'Aran.



A compdar d'alavetz, Les demore integrat en terçon de Bossòst e incremente en un tèrç es sòns huecs, qu'enquia aqueth moment èren 62 (segontes eth repartiment de despènes der an 1634), passant as 92 que posteriorament se ven reflexats enes compdes des ans 1641, 1642 e posteriors.

#### 4.4. Contròtle e limitacion des francesi que s'establiessen en Arties

En un aute document posterior deth *Llibre de las Politicas observa lo Conselh de la Vila d'Arties* der an 1664, es governants dera vila d'Arties, Toribio Sombriu e Sebastià Gessa, presenten ath governador dera Val d'Aran, Rafael de Subirà, ua suplica acordada en Conselh de Vila. Aguesta ditz qu'eth gran nombre de francesi qu'enes darrèri trenta ans s'an installat en pòble en tot maridar-se damb hilhes d'Arties, practicament supèren as cases des naturaus. En cas de guèrra entre es corones espanhòles e era francesa poderien decantar-se pera de França, en detriment deth rei Felip IV d'Espanha. Per aquest motiu, era Universitat, cònsols e Conselh de Vila solliciten qu'a compdar d'ara cap de francés pogue auer domicili nauament e es que n'an actuaument e es sòns hilhs jamès siguen admetudi ne en Conselh de Vila ne en cap cargue public. Aguesta sollicitud ei acceptada peth representant deth rei ena Val d'Aran enes tèrmes següents:

*“mandamos, concedemos y permitimos que de esta hora en adelante ningún francés se pueda domiciliar en dicho pueblo y haciendo lo contrario damos facultad y poder a los jurados para que en nuestro nombre los puedan expeler y sacar fuera mandándoles, que en pena de 10 escudos se vayan fuera, y aquellos ejecutados, ir doblando hasta la tercera vez, la cual pena aplicamos a los cofres reales de su majestad y en caso que sean pertinaces a dichos mandamientos, mandamos en virtud de la presente al baile<sup>17</sup> los traiga presos a este castillo y así mismo prohibimos que los franceses que hoy en día están domiciliados en Arties que ellos ni sus hijos puedan entrar en consejo ni tener cargo de dicha villa”*

---

17 Ei era autoritat que presidís cada ua des 3 bailies en qu'ei distribuïda era Val d'Aran. Aquesti residien enes tres places reaus (Salardú, Vielha e Bossòst). Des deth sègle XII que n'auem constància, aquesti cargues son nomentats peth rei.

En aquest conflicte tanben s'obsèrve era importància e eth significat dera expression “*hèr residéncia*” des prumèrs privilègis. En aguesta escadença era formula utilizada ei “*auer domicili o poder domiciliar*”. Coma ena norma recuelhuda ena Querimònia, ère indispensable auer casa (lotjament) e residéncia ena vila entà obtier era corresponenta acceptacion e, donques, dret d'aprofitament des bens d'un pòble aranés. Era majoria de viatges, aguesta admission, e en conseqüéncia era possibilitat de domiciliacion, s'artenhie fundamentaument a trauès dera formalizacion d'un matrimòni damb ua hilha deth lòc.

Qu'es cases antigues que compausen eth Conselh de Vila non representen toti es huecs que se compdabilizen entà pagar es impòsti de caractèr generau (eth galin deth rei, es dèimes dera glèisa, etc.) torne a quedar constatat en un capítol dera Universitat d'Arties der an 1669. En eth, se declare qu'es cònsols e proòms dera madeisha non poguen signar ne hèr títol de patrimonni entà ordenar-se o èster porcionèrs des rendes dera glèisa de Santa Maria d'Arties, ne des sòns annèxes, a cap de hilh de forastèr (estadant) ne d'auti naturaus dera vila d'Arties, senon sonque as hilhs des cases “*fogajades*” o as hilhs des cases des deth Conselh de Vila. Donques, resulte clar que, ath delà des cases que formen eth Conselh de Vila, tanben existissen cases de forastèrs e de d'auti naturaus deth pòble que non son huecs.

Per contra, s'analizam eth procès qu'enfrontèren a començaments deth sègle XVIII as abitants e estadants que non son deth Conselh de Vila d'Arties damb es qu'en son membres, semble constatat que sonque podien servir-se'n des bòsqui, montanhes e d'outes possessions comunes sense restriccions es cases que formauen part deth Conselh de Vila. En cambi, es auti particulars, entà poder gaudir des bens comunaus, auien d'auer eth consentiment pertinent o er aihilhament<sup>18</sup> per part des cònsols e deth Conselh de Vila en tot pagar ua quòta estipulada pera institucion.

---

18 Ère eth consentiment qu'auien d'arténher es particulars (abitants e estadants) entà èster acceptats e reconeishuts coma un mès deth Conselh de Vila. Aguesta admission daue dret ara participacion en toti es bens comunaus dera vila. Per contra, eth beneficiari auie de pagar ua quantitat de sòs toti es ans.

Entà confirmar aguest plantejament, se comentaràn bères ues des justificacions qu'allèguen es particulars d'Arties que non son membres deth Conselh de Vila entà deféner es sòns interèssi ena causa dubèrta, que date deth 4 de deseme de 1700, contra es Cònsols dera Vila e d'auti vesins que compausen eth Conselh de Vila d'Arties.

#### **4.5. Estudi deth litigi que servís entà delimitar es drets des integrants deth Conselh de Vila e era rèsta de vesins d'Arties**

Aguest ahèr, e en concrèt es respectiues argumentacions que manifèsten autant es particulars d'Arties (part demandant) com es deth Conselh de Vila (part demandada), servís entà conéisher damb detalh com ère estructurada era societat enes pòbles aranesi.

En aguesta disputa tanben se hè mencion dera expression "*hèr residència*" des prumèrs privilègis, com en capítol XIX dera Querimònia, a on s'estipule qu'ère indispensable auer casa (lotjament) e residència en ua vila d'Aran entà èster reconeishut coma un mè e atau arténher eth dret d'aprofitament des bens comunaus deth pòble. En concrèt, en article 43 des allegacions que presenten es 35 familhes particulars<sup>19</sup> que non formen part deth Conselh de Vila d'Arties, se basen en aguest dret que cònste ena Querimònia e que faculte a quinsevolh que se domicilie en quauqua universitat per espai de mè d'un an a igual e tant dret enes redits, emoluments, lucre e aunors dera Vila com aqueth qu'a cent ans qu'a eth domicili en era pagant es maus e talhes. En article 45 s'insistís qu'aguesti 35 particulars non sonque hè un an, senon dètz, vint, trenta e mè ans qu'an casa parada ena vila damb es sòns familhes, prats e d'auti requisits des pagesi. Per tant, damb aguesta afirmacion vòlen demostrar era sua preséncia en Arties des de hè fòrça temps.

En aguesta causa tanben se pòt dedusir quini aprofitaments pòden amiar a tèrme es abitants e estadants enes bens comunaus. Pes arguments que

---

19 Se referís as abitants o estadants que non son membres deth Conselh de Vila.

se referissen enes articles<sup>20</sup> 22, 34 e 35 resulte clar qu'és particulars an era possibilitat de hèr a pèisher eth sòn bestiar enes montanhes deth pòble en tot seguir es critèris estipulats enes capítols deth Conselh dera Vila d'Arties. Des articles qu'ara seguida detalham demore demostrat qu'és bestiar des abitans, nomentats particulars, podien pèisher enes montanhes:

#### Article 22:

Es deth Conselh de Vila d'aguesta part de 10, 20, 30 e mès ans impausen diferents castigs as particulars de dita Universitat d'Arties per quauques fautes o culpes leugèras que hèn diti particulars o quan es sòns bestiar hèn mau en quauques tèrres o eretats deth tèrme de dita Universitat, hèn-les a pagar diuèrses quantitats o castigs de minjar e béuer per un impòrt de 25 liures.

#### Article 34:

D'aguesta part de 10, 20, 30 e mès ans arrenden era lèit de tot eth bestiar des particulars de dita Universitat d'Arties de dita Val d'Aran un mes ar an, que regularament ei eth mes de junhsèga.

#### Article 35:

D'aguesta part de 10, 20, 30 e mès ans se s'arrendaue era lèit o hormatges de tot eth bestiar des particulars de dita Universitat d'Arties de dita Val d'Aran e en particular en eth mes de junhsèga, se'n darie cada an 5 liures e 10 sòus (e darie *quinsvulla arrendatie al encant públic y al mes donant*).

De tota era argumentacion expausada pes demandants (vesins que non son deth Conselh de Vila), semble que tanben auien un cèrt aprofitament des bòsqui, en tot poder hèr lenha entà cauhar-se.

---

<sup>20</sup> Es articles transcrits (deth document originau) se pòden revisar ena exposicion de motius que presenten es particulars d'Arties ena causa der an 1700 contra es deth conselh ordinari dera vila d'Arties.

En aquest litigi s'aclarís qu'es cases que non son integrades ena estructura principau deth Conselh ordinari an de pagar regularament ua contribucion (talha) ara universitat d'Arties. Concrètamant, en article 18 s'especifica eth tribut qu'an de liquidar en concèpte de talha es abitants que non son deth Conselh de Vila: "*als particulars se les ha imposat el anomenat talh o collecta per una lliura vuyt sous*".

Coma dejà resulte clar qu'eri auien molti mens drets, en article 51 reclamen que toti es dera Universitat an igual dret e causa enes redits, lucre, emoluments e aunors de dita Universitat.

En çò que tanh as arguments que dan es que constituïssen eth Conselh de Vila, destaque er article 11, a on s'expausa qu'es cònsols e d'auti vesins que formen part deth Conselh de Vila son amos e senhors e tostem an aaut e possedit es bòsqui, montanhes e mòles.

En article 13 s'expausa qu'es cònsols e rèste deth Conselh de Vila an usat eri solet aguesti bòsqui, montanhes e mòles, sense participar-ne es auti abitants o estadants dera vila d'Arties.

En article 14 tanben se comente qu'es auti vesins d'Arties (nomentats particulars) que non son deth Conselh de Vila an de demanar permís as cònsols e Conselh de Vila entà gaudir e valer-se des bòsqui, montanhes e d'auti elements comuns. Es cònsols pòden acceptar-les-ac o non e, se fin finau les ac concedissen, les hèn a pagar aquerò que les semble. Aquest tramit se coneish com aihilhament.

En article 17 s'argumente qu'es dits cònsols e cases antigues que compausen eth Conselh dera vila d'Arties son es pròpris senhors e propietaris de toti es bòsqui, montanhes e pastures e d'auti elements comuns dera vila d'Arties, e qu'es abitants e estadants (per rason d'abitar e auer casa en dita vila) non an dret entà usar e valer-se des dits elements comuns.

De tot aquest conflicte se despren qu'en Arties e ena Val d'Aran, era societat ère dividida en dues categories ben diferenciades: "vesins de prumèra e de segona", segontes se formauen part o non deth Conselh. Eth conselhèr, cònsols e d'auti poblants que son membres deth Conselh de



Vila (ues 24 cases) serien dera classa privilegiada e es auti abitants e estadants deth pòble (ues 35 cases) formarien part dera auta. Com vedem pera relacion de nòms que se citen en cada grop, i a mès families ena classa que podem catalogar de desfavorida.

Listat de gent d'Arties que formauen part de cada collectiu enes prumèrs ans de 1700.

a) Integrants deth Conselh de Vila:

Bernat Portolà, Pere Joan Arjo, Jaume Arjo y Nart, Barthomeu Lucia y Sala, Josep Rius, Antoni Arjo, Barthomeu Prades, Joan Esperó, Gaspar Bru, Jaume Tascio, Barthomeu Leja, Pere Joan Ribera, Esteve Nart y Arjo, Pere Joan Sala, Pere Prades, Nicolau Tera, Barthomeu Barrau, Francisco Tera doctor en medecina, Matheu Arjo Pinos y Nart jr.

b) Non formen part deth Conselh de Vila:

Barthomeu Prades, Josep Castell, Barthomeu Prat, Jaume del Seny, Blasi Bru, Pau Sarrera, Francisco Ferrer, Batista Prat, Pere Joan Donat, Llorenç Tera, Ana Prades, Alfonso Bovix, Felip Palomer, Lluís Espero, Blasi Terça, Josep Ferrer, Pere Prat, Pere Joan Artiga, Esteve Pont, Pere Joan Prades, Barthomeu Anglada, Sebastia Sala, Thomas Castell, Isidro Sala, Andreu Riu, Domingo Prades, Barthomeu Prades, Francisco Claros, Batista Riu, Josep Somastre, Isidro España, Ramon Artiga, Francisco Mercé, Marcella Prat viuda y Maria Terça

Eth sistèma administratiu que regie eth pòble d'Arties se basaue basicament en un Conselh de Vila ordinari restringit as cases vielhes e un nuclèu de cargues politics: cònsol en cap, cònsol segon e cònsol tercer. Eth prumèr amassaue as caps de familia des cases antiques e tanben as cargues d'aqueth an, e ère eth que s'encuedaue de rectificar e formular nauí capítols e de préner decisions sus era gestion deth dia a dia. A compdar d'aguest procès (ath torn de 1735) i a bèth Conselh de Vila en

que i trapam abitants que i son presents maugrat non èster membres deth madeish (per non èster cases vielhes ne auer estat aihilhats).

En referència ath sistèma de finançament, podem obsevar tres impòsti ben diferenciats. Per ua part es aportacions (talha) qu'an de hèr es huecs (cases que conformen eth Conselh de Vila) ath Conselh Generau dera Val entà pagar es òbres que se hèn a nivèu de tot eth territòri aranés. Per çò que hè a Arties, n'auem compdabilizats 22, que des des ans 1630 liquiden aguest impòst. Tanben aguesti madeishi vesins (huecs) an d'assumir era despena que se genèr en terçon. Aguesta, basicament (coma vedem en ua liquidacion der an 1773), servie entà pagar eth salari deth conselhèr (24 liures), eth jornau deth secretari (3 liures) e quauqua òbra publica, com apraiar eth pònt de Salidé (Sant Lisé).

Ua part importanta deth pressupòst se destinaue a pagar eth vin, er hormatge e pan que se gastaue eth dia de passar compdes e eth dia de hèr es trabalhs d'apariament deth pònt. Demore constatat qu'aguesta entitat administratiua servie entath crubament dera talha deth Terçon e dera deth Conselh. Aguest darrèr impòst acostumaue a èster fòrça superior, e en nombroses ocasions supausaue tath contribuent ua despena quate viatges mèr grana qu'era anteriora.

Fin finau, existie un impòst mèr locau corresponent ara Universitat d'Arties. Semble qu'en pògues ocasions se fixe ua talha entàs cases integrantes deth Conselh de Vila per aguest concèpte, perque aguesta normaument compde damb recorsi e un elevat finançament.

Pera queisha presentada pes particulars ena demanda (apartat 18), semblarie qu'enes darrères decades deth sègle XVII, es Cònsols e Conselh de Vila, les aurien impausat ua talha mejana annau de 1 liura e 4 rals. Aguesta recaptacion èr desconeishuda per non figurar enes diuèrsi libres de compdes examinats. Era Universitat d'Arties auie fòrça ingrèssi procedents der arrendament des bòsqui e era venda de partides de husta (ues 200 liures), der arrendament dera èrba des montanhes (ues 120 liures), deth loguèr des mòles (ues 80 liures) e dera tauèrna (ues 40 liures), des pensions des censi des prats deth pòble (ues 50 liures), pera

imposicion de castigs as particulars per fautes leugères que hèn eri o maus que produsissen eth sòn bestiar en tèrres o finques dera universitat (ues 25 liures) e per d'agues aportacions variades que supausauen quantitats annaus que suberpassen amplement es 500 liures.

Tot açò qu'auem comentat en aguesta exposicion se pòt observar ena causa qu'amien a tèrme es particulars d'Arties contra Bernat Portolà, Pere Joan Arjo e d'auti deth conselh ordinari de dita vila, a on es abitants naturaus e estadants d'Arties reclamen as demandats de dar compde e rason dera administracion des redits e emoluments crubats pera universitat coma administradors dera madeisha.

*“1 - Et primo posan que Bernat Portola, Pere Joan Arjo, Jaume Arjo y Nart, Barthomeu Lucia y Sala, Josep Rius, Antoni Arjo, Barthomeu Prades, Joan Esperó, Gaspar Bru, Jaume Tascio, Barthomeu Leja, Pere Joan Ribera, Esteve Nart y Arjo, Pere Joan Sala, Pere Prades, Nicolau Tersa, Barthomeu Barrau, Francisco Tersa doctoren medicina, Matheu Arjo Pinos y Nart jr. en dits pagesos del lloch d'Artias de esta part de trenta anys y mes ells y sos pares y antecessors han compost y componen lo concell ordinari de la universitat del dit lloch de Artias de la Vall d'Aran com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es ver publich y notori.*

*2 - Posa que los sobre anomenats en lo artigle antedecedent en dit nom de esta part de vint trenta y mes anys y de la universitat y posan los talls y collectas sobre los singulars de dita universitat ministradors y altrament es ver publich y notori y es ver.*

*3 - Posa que axi mateix los sobre anomenats en lo artigle primer en dit nom de esta part de deu, vint, trenta y mes anys arrendan las herbas de las montanyes propias de la universitat de Artias y axi mateix arrendan los molins, taberna y altres cosas de dita universitat publica y palesament sens contradictio alguna y cobran los preus de dits arrendaments com axis ho diran los testimonis ministrados y altrament es ver publich y notori.*

*4 - Posa que entre altres cosas que arrendan los sobre anomenats en lo artigle primer quiscun any es una montanya anomenada Coriedo com axy ho diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.*

*5 - Posa que la montanya anomenada Coriedo situada en lo terme de la universitat de Artias Artias de la Vall de Aran de esta part de deu, vint, trenta y mes anys se es arrendada ens anys ab altres a raho de sesanta lliuras de plata dobla poch mes o menos o altre mes certa quantitat diran los testimonis y altre tant ne hauria donat quisevulla si aquella se agues arrendat ab encant publich com axis ho diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.*

- 6 - Posa que los anomenats en lo article primer en dit nom de esta part de deu, vint, trenta y mes anys arrendan... Coriedo de la Universitat de Artias com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es publich y notori.
- 7 - Posa que axis mateix los anomenats en lo article primer en dit nom han arrendat quiscun any las herbas de las montanyas anomenadas Culcrestada, Montardo, Montcasau, Saloses y la Cobeta propias de la dita Universidad del lloch de Artias de la Vall de Aran de esta part de deu, vint, trenta y mes anys y axis mateix han cobrat los preus dels arrendaments de aquellas com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es publich y notori.
- 8 - Posa que las herbas de las montanyas anomenadas Culcrestada, Montardo, Montcasau, Saloses y la Cobeta propias de la dita Universidad del lloch de Artias de la Vall de Aran de esta part de deu, vint, trenta y mes anys se han acostumat a arrendar a raho de sesanta lliuras de plata dobla o altre mes certa quantitat que diran los testimonis ministradors y altre tant ne hauria donat quisevulla si aquellas se haguessen arrendat ab encant publich com axis ho diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.
- 9 - Posa que semblantment los sobre anomenats en lo article primer de esta part de deu, vint, trenta y mes anys han arrendat las herbas de la montanya vulgarment dita Colomes propia de dita Universitat y axi mateix han cobrat lo preu dels arrendaments de aquella com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es ver publich y notori.
- 10 - Posa que la montanya de Colomes es arrendada per los sobre anomenats en lo article primer de esta part de deu, vint, trenta y mes anys comunament es arrendada uns anys ab alorg a rao de vint y sinch lliuras de plata dobla poch mes o menos o altre mes certa quantitat y altre tant ne hauria donat quisevulla si aquella se agues arrendat ab encant publich com axis ho diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.
- 11 - Posa que de la propia manera per los sobre anomenats en lo article primer de esta part de deu, vint, trenta y mes anys han arrendat sempre los molins fariners propis de dita Universitat de Artias y axi mateix han cobrat los preus dels arrendaments de aquells publich com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es ver publich y notori.
- 12 - Posa que los dos molins fariners de la vila de Artias de esta part de deu, vint, trenta y mes anys se han acostumat a arrendar quiscun any per preu de cent lliuras moneda barcelonesa poch mes o menos o altre mes certa quantitat y altre tant ne hauria donat quisevulla si aquells se fossen arrendats ab encant publich y al mes donant com axis ho diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.
- 13 - Posa que axi mateix los sobre anomenats en lo article primer de esta part de deu, vint, trenta y mes anys han arrendat la taberna eo la imposicio del dret del vi es ven en dita Universitat y axi mateix han cobrat lo preu del arrendament de dita taberna eo la imposicio del dret del vi que es ven en dita Universitat com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es ver publich y notori.

14 - Posa que la taberna eo imposicio del dret a vendrer vi a dita Universitat de la vila de Artias de la Vall d'Aran de esta part de deu, vint, trenta y mes anys uns anys ab altres se es arrendada o arrendat a raho de quaranta lliuras moneda barcelonesa quiscun any poch mes o menos o altre mes certa quantitat y altre tant sen hauria donat si aquella o aquell se hagues arrendat ab encant publich y al mes donant com axis ho diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.

15 - Posa que semblantment los sobre anomenats en lo article primer de esta part de deu, vint, trenta y mes anys se han venut diferents partidas de fusta dels boschs de la Universitat de dita vila de Artias com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es ver publich y notori.

16 - Posa que la fusta se han venuda los sobre anomenats en lo article primer en dit nom dels boschs de la Universitat de la vila de Artias de esta part de deu, vint, trenta y mes anys valia sis mil lliuras o altre mes coma quantitat y altre tant ne hauria donat quinsevulla si aquella se fos venuda al encant publich com axis ho diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.

17 - Posa que no menos los sobre anomenats en lo article primer en dit nom de esta part de deu, vint, trenta y mes anys han imposit sempre per Sant Miquel de setembre lo tall o collecta de esta sobre los particulars de dita Universitat de Artias com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es ver publich y notori.

18 - Posa que lo tall o collecta han imposit los sobre anomenats en dit article primer als particulars de dita Universitat de Arties de la Vall de Aran de esta part de deu, vint, trenta y mes anys es estat uns anys ab altres una lliura vuyt sous poch mes o menos per cada particular o altre mes certa quantitat que diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.

19 - Posa que la Universitat de la vila de Arties de la Vall de Aran de esta part de deu, vint, trenta y mes anys se compon de sesanta casas poch mes o menos com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es ver publich y notori.

20 - Posa que de la propia manera los sobre anomenats en dit article en dit nom y de esta part de deu, vint, trenta y mes anys han cobrat y exigit sempre lo dret de la entrada del bestiar mular que vinira del Regne de frança eo la franquesa toca y espeta a dita Universitat coma altres de las Universitats que es compon la Vall de Aran com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es ver publich y notori.

21 - Posa que si lo drets, franquesa de la entrada de bestiar mular del Regne de frança que entra en dita Universitat de Artias y competeix a aquella de esta part de deu, vint, trenta y mes anys se hagues arrendat al encant publich sen hauria donat uns anys ab altres deu lliuras quiscun any o altre mes certa quantitat com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es ver publich y notori.

22 - Posa que los sobre anomenats en dit article en dit nom y de esta part de deu, vint, trenta y mes anys fan y han fet diferents castichs als particulars de dita Universitat de Arties per algunas faltas o culpas leves fan dits particulars eo si los bestiars de dits particulars fan mal en

*algunas terras o heretats del terme de dita Universitat fent los pagar diferents quantitats eo castichs de menjar y beurer com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es ver publich y notori.*

*23 - Posa que los castichs y condempnacions han fet los sobre anomenats en lo artigle primer en dit nom als particulars de la Universitat de dita vila de Artias de esta part de deu, vint, trenta y mes anys uns anys ab altres importa vint y sinch lliuras poch mes o menys o altre mes certa quantitat quiscun any com axi ho diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.*

*24 - Posa que semblantment los sobre anomenats en lo artigle primer en dit nom de esta part de deu, vint, trenta y mes anys arrendan una pessa de terra cultiva de sembradura de dos corteras de blat poch mes o menos situada en lo terme de dita vila anomenada Sasierra propia de dita Universitat com axi ho diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.*

*25 - Posa que la sobredita pessa de terra designada en lo artigle prop precedent si aquella se hagues arrendat al encant public de esta part de deu, vint, trenta y mes anys uns anys ab altres sen hauria donat dos lliuras quiscun any com axi ho diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.*

*26 - Posa que no menos los sobre anomenats en lo artigle primer en dit nom de esta part de deu, vint, trenta y mes anys han cobrat y cobran diferents pensions de censos dels possessions dels prats situats en dit terme de la vila de Arties en la partida dita de Loseron com axis ho diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.*

*27 - Posa que los censos cobran quiscun any dels possessions dels prats situats en lo terme de dita universitat de Arties en la partida dita de Loseron los sobre anomenats en lo artigle primer de esta part de deu, vint, trenta y mes anys importan sinquanta lliuras poch mes o menos o altre mes certa quantitat que diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.*

*28 - Posa que de la propia manera los sobre anomenats en lo artigle primer en dit nom de esta part de deu, vint, trenta y mes anys cobran y exhigexen diferents quantitats de diferents particulars de entre altres del prat vulgarment dit del official Rius situat en dit terme de dita vila en la partida de Sovila la quantitat de catorse lliuras moneda barcelonesa poch mes o menos quiscun any com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es ver publich y notori.*

*29 - Posa que axi mateix cobran y exhigexen los sobre anomenats en lo artigle primer en dit nom altres quantitats per raho de algunas pessas de terra que la universitat de Arties ha venudas o assensadas a alguns particulars de la universitat de la vila de Arties en dit termes de solan y de la selva com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es ver publich y notori.*

*30 - Posa que axi mateix las quantitats cobran los sobre anomenats en lo artigle primer en dit nom dels possessions de las terras mencionadas en lo artigle antecedent importan quiscun any sinch lliuras poch mes o menos com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es ver publich y notori.*

*31 - Posa que semblantment los sobre anomenats en lo artigle primer en dit nom cobran y exhigexen de esta part de deu, vint, trenta y mes anys diferents quantitats dels ganaders per*

raho dels passatges o transits dels ramadas dels bestiar de una part a altre com axis ho diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.

32 - Posa que de esta part de deu, vint, trenta y mes anys si se haguessent arrendats los passatges o transits dels ramadas dels bestiar dels ganaders passen per lo terme la universitat de la vila de Arties de la vall de Aran uns anys ab altres sen hauria donat quiscun any sinch lliuras o altre mes certa quantitat y altre tant ne hauria donat quinsevulla si se fos arrendat al encant publich y al mes donant com axi ho diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.

33 - Posa que los sobre anomenats en lo article primer en dit nom de esta part de deu, vint, trenta y mes anys cobran y exhigexen un real per casa de tots los singulars de dita universitat de la vila de Arties quiscun any per raho de las peñoras que importa quiscun any com axis ho diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.

34 - Posa que finalment los sobre dits en lo article primer en dit nom de esta part de deu, vint, trenta y mes anys arrendan la llet de tot lo bestiar dels particulars de dita universitat de Arties de dita Vall de Aran un mes lo any que regularment es lo mes de juliol com axis ho diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.

35 - Posa que de esta part de deu, vint, trenta y mes anys si se arrendava la llet o formatges de tot lo bestiar dels particulars de dita universitat de Arties de dita Vall de Aran y en particular en lo mes de juliol sen donaria quiscun any uns anys ab altres la quantitat de sinch lliuras deu sous o altre mes certa quantitat y altre tant ne donaria quinsvulla arrendantie al encant publich y al mes donant com axi ho diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.

36 - Posa que cessa esser ver conste ni consta puga que los sobre anomenats en lo article primer hagen convertit dits redits y emoluments en utilitat publica de dita universitat y singulars de aquella ni axi mateix hagen passat cosa alguna per rao de dita universitat y singulars de aquella per causa necessaria y llegitima, com de tal cosa no consta ni pot constar en lo discurs de trenta anys hagen pagat cosa llegitima si sols a oba y utilitat dels dits homens de consell en sos propis usos y gastos y en manera alguna a los de be publich de dita universitat y es ver.

37 - Posa que es en tant veritat que los sobre dits homens de concell de dita universitat de Artias gastan y discipan dolosament los redits y emoluments de la dita universitat de Artias ..... entrades y exides dels redits y emoluments de dita universitat sino fose gastant aquells com a redits seus propis sens compte ni raho alguna denegant donarne part y ponis als particulars y singulars de dita universitat

y axi mateix compte y raho com de tal cosa no consta ni pot constar administrador y es ver.

38 - Posa que los sobre anomenats en lo article primer de esta part de deu, vint, trenta y mes anys gastan y han gastat publicament los redits y emoluments de la dita universitat de Artias ab menjars y beurer y altres gastos y usos propis de ells com axis ho diran los testimonis ministradors y es ver publich y notori.

39 – Posa que quasevol administrador esta obligat a donar compte y raho de la administracio ha administrat y es ver.

40 – Posa que quasevol administrador per procehir be ha y deu aportar llibre de las entradas y exidas y axi mateix no pot gastar cosa alguna sens llegal causa segons disposicions de dret y observansa de nostron supremo Senat y es ver.

41 – Posa que lo sobredit ab major raho se ha y deu practicar en los administradors dels bens de alguna universitat ja per lo interes hi te lo Rey nostre señor en que las universitats sien conservadas y ben governadas y administrades, com y tambe porque los singulars y particulars dels ques componen sian conservats; y tambe per los molts pubills, viudas y altres pobres personas son en aquellas tingan lo consuelo que necessariament deuen preveurer los administradors de aquella y es ver.

42 – Nan Ponit que no ob faria ni seria de consideracio algunas lo que los adversants podrian dir sobre los reddits y emoluments de la universitat de Artias... y no altres ... y es ver.

43 – Posa que es cert y constant en via de dret que qualsevol que se domicili en alguna universitat per lo espay de mes de un any te igual y tant dret en los reddits y emoluments lucros y honors de aquella com aquell que ha cent anys te lo domicili en aquella pagant los mals y talles com los demes y tenint bens immobles en aquella seus propis y es ver.

44 – Posa que Barthomeu Prades, Josep Castell, Barthomeu Prat, Jaume del Seny, Blasi Bru, Pau Sarrera, Francisco Ferrer, Batista Prat, Pere Joan Donat, Llorenç Tersa, Ana Prades, Alfonso Bovix, Felip Palomer, Lluís Espero, Blasi Terça, Josep Ferrer, Pere Prat, Pere Joan Artiga, Esteve Pont, Pere Joan Prades, Barthomeu Anglada, Sebastia Sala, Thomas Castell, Isidro Sala, Andreu Riu, Domingo Prades, Barthomeu Prades, Francisco Claros, Batista Riu, Josep Somastre, Isidro España, Ramon Artiga, Francisco Mercé, Marcella Prat viuda y Maria Terça son naturals y habitants de la universitat de la vila de Arties y fan son continu domicili en aquella no sols de un any a esta part sino de molt mes de deu y vint anys com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es ver publich y notori.

45 – Posa que los sobre anomenats en lo article immediat antecedent tenen no sols de esta part de un any sino de deu, vint, trenta y mes anys casa parada en dita vila amb sas familias prats y altres requisits de pagesos com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es ver publich y notori.

46 – Posa que axi mateix los sobredits en lo article primer de esta part de deu, vint, trenta y mes anys ells y sos pares y antecessors han pagat y pagan sempre los talls mals y carrechs de la universitat de la vila de Arties lo son estat imposats per los homens de consell de dita universitat com y tambe los mals carrechs y ordes son emanats per lo govern de Castell Lleo en nom del Rey nostre senyor com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es ver publich y notori.

47 – Posa que trobantse com se troban los sobredits en lo article quaranta quatre naturals y habitants en dita universitat de molts anys a esta part y tenin en aquella son continu domicili ab sas casas terras y prats y havent paga sempre que ha vingut lo cas los talls mals y carrechs



de dita universitat noy ha raho alguna perque no participen dels lucros, emoluments y honors participant los qui son de consell per no constar de disposicio dret ni observansa alguna en contrari saltem que nacionable sie y es ver.

48 - Axi que diu y posa que en consideracio del sobredit y del que per avall se ponderara dits particulars de dita universitat de Arties han y deuen gosar de tots los reddits lucros, emoluments, y honors gosan los demes son de consell igualment per no haueri raho en contrari y es ver.

49 - Posa que tots los fills de dita universitat de Arties que tenen y han tingut sos pares, son domicili primer de esta part de deu, vint, trenta y mes anys en dita universitat de Arties...

Com a fills de dita vila pagant lo que se acostuma a pagar sens contradictio de persona alguna com axis ho diran los testimonis ministradors y altrament es ver publich y notori.

50 - Posa que tant com constara que los fills dels naturals y habitants en dita vila de Arties han concorregut sempre a cert communitaris de la communitat de preveres de dita vila de Arties sens contradictio alguna noy ha ni pot hauer raho alguna pera que dits homens de consell de dita universitat de Arties fassan contradictio alguna per impedir als que vull son y de aqui en avant pretendran concorrer a esser communitary de dita communitat de preveres de dita vila de Arties supausat en contrari pot constar de causa ni raho alguna en contrari y es ver.

51 - Posa que als sobredits en lo artigle quaranta quatra los competeix la accio popular per demanar tot lo sobredit en via de dret sens que lo ... causa ni raho alguna en contrari per tenir tots los de la universitat igual dret y causa en los reddits, lucros, emoluments y honors de dita universitat y es ver.

52 - Posa que constant com constara de tot lo sobredit ha y deu esser declarat competir igual dret als naturals y habitants de la dita vila de Arties, com als qui son de consell en tots los reddits, lucros, emoluments y honors de dita universitat y axi mateix que dits homens de consell sien condempnats en hauer de donar compte y raho de tots los reddits, lucros y emoluments publics de dita universitat que en dit nom de administracio ..... que legitimament farant paga y hauer pagat y convertit en .... y utilitat del be publich de dita universitat y callats los comptes en lo que restaran debtors esser condemnats en hauer de donar y pagar als singulars y habitants de dita universitat, y axí mateix constant com constara de la mala legalitat y Administracio de dits homens de concell esser remoguts de aquella y en son llochs esser anomenats altres de dita universitat y idoneos lo que demana ab condempnacio de gastos interessos, danys y despesas dels dits homens de Concell.....”

Ad aquestes allegacions e pretensions qu'expausen es particulars abitants e estadants d'Arties, es vesins que compausen eth conselh ordinari dera Vila d'Arties responen damb ua vintia d'arguments justificant es drets qu'an eri e es sòns davancièrs de hè plan de temps. Ara seguida

s'enóncien es arguments que formulen es representants des cases vielhes entà rebàter es demandes presentades pera part contrària.

*“Reproduceix esta part los artigos donats als catorze de Abril proppassat citra vitium et si et quan et nom alias y en exclusio de la pretensio de la part altra y altrament a tots fins y effectes a dita esta part mes vos y necessaris ab las acostumadas protestacions y salvetats y acceptadas en primer lloc totas y sengles confessions axi tacitas com expressas fetas per dita part altra en sos artigos y deduccions en quant per esta part fan y no altrament diu y posa las cosas següents.*

1) *Posa que esta part altra preten en la present causa que ha y deu esser declarat competir igual dret als naturals habitants y estatjants de la vila de Arties com a aquells que son del Concell de dita vila en tots los reddits, lucros y emoluments y honors de dita universitat y que esta part ha y deu esser condemnada en hauer de donar compte y raho de tots los dits reddits y emoluments publichs de dita universitat que ha collectat y exhigit de esta part de trenta anys y en hauer de donar y pagarlo reliquo als dits singulars y habitants y estatjants de dita vila y hauer de esser remogut esta part de la administracio de dits reddits y en son lloch posats altres idoneos conforme axi mes llargament apart dels artigos donats per dita part altra als vint y hu de gener del corrent any de mil set cents y hu a que impugnative et si et quaty et non alias se ha relat y es ver.”*

Prumèr de tot, repliquen ara aspiracion qu'an es naturaus abitants e estadants dera Vila d'Arties a auer es madeishi drets enes redits, emoluments e aunors qu'an es membres deth Conselh de Vila. Tanben solliciten qu'aguesti agen de dar compdes des redits e emoluments qu'an collectat pendent es darrèrs trenta ans e que siguen relevats d'amiar a tèrme era administracion des beneficis deth pòble.

2) *“Posa que dita pretencio enten fundar la part altra suposant en primer lloch que esta part dels que component lo concell ordinari de dita universitat de Arties y sos pares y antecessors de esta part de mes de trenta anys administrant y han administrat los dits reddits y emoluments cobrant y collectant aquells conforme axi de llurs artigos apart a que impugnative et si et quaty se ha relacio y es ver.”*

Tanben se mencione qu'es que compausen eth conselh ordinari dera universitat d'Arties e es sòns pairs e predecessors de hè mès de trenta ans administren es redits e emoluments crubant e collectant es madeishi.

3) *“Posa que semblantment despres de hauer llargament deduhit en que concisteixen los dits reddits y emoluments de dita universitat suposa dita part altra que esta part ha administrat malament aquells convertintlos no en benefici y util del comu de dita universitat sino de dits particulars que componen dit concell segons axi de dits articles apar a que impugnative et si et quaty et non alias se ha relacio y es ver.”*

En aquest punt, s'especifique qu'es membres deth Conselh de Vila an rasonat longament en qué an consistit es dits redits e emoluments. Es demandants considèren que s'an administrat mau es madeishi, convertint-les non en benefici deth comun dera universitat, senon des particulars que formen eth conselh.

4) *“Posa que de la mateixa manera qualsevol administrador deu donar compte y rao del per ell administrat y que dita part altra de dits habitants y estatjants tenen dret y accio pera demanar dita reddicio de comptes y lo reliquo conforme axi de dits articles apart a que impugnative et si et quaty et non alias se ha relacio y es ver.”*

S'expause que quinsevolh administrador a de dar compde d'aquerò qu'eth administre, e qu'es abitants e estadants an dret a demanar era reedicion de compdes.

5) *“Posa que de aqui infereio y preten dita part altra que esta part dels dits consols y concell de dita vila de Arties han y deuen esser condemnats en lo que se ha referit supra en lo article primer tot lo que se diu recitative et impugnative tantum y es ver.”*

Se concrète qu'aquerò que vò e preten era auta part (es demandants) ei qu'es cònsols e conselh dera vila d'Arties an e deuen èster condemnats, coma s'a referit en article prumèr.

6) *“Posa que dessa esser ver que subsistesca ni subsistir puga semblant pretensio per lo que se dira en los articles subsequents y es ver.”*

Demanen que non pogue subsistir ne tirar entà deuant aguesta pretension per aquerò que se diderà enes articles següents.

7) *“Ponit enim que en la vila de Arties se troban de temps antiquissim cert numero de casas que seran vint y quatre poch mes o menos las quals solas y no altras per ser antigas componen y han compost sempre lo concell de dita vila com ho diran axi las personas que ho han vist sempre de tot lo temps de son recort que tenen de mes de quaranta anys ans de la introduccio de la present causa que fou als setze de decembre de mil set cents y ho han hoit a dir axi a sos passats y majors sens que uns ni altres hagen mai vist ni hoit a dir lo contrari y tala es estada sempre com vuy en dia es la publica veu y fama y es ver.”*

En aguest paragraf s’especifica que des de tempsi vielhi sonque i a vint-e-quate cases antigues que compausen eth Conselh de Vila, coma rebremben diuèrses persones que tostemp ac an vist des de hè mès de quaranta ans dera presentacion dera present causa eth 16 de deseme de 1700.

8) *“Posa que las 24 casas poch mes o mens antigues ques troban en dita Vila de Arties componen solament y no altres lo dit Consell per hauer estat los passats de aquelles los que defensaven la dita Vila a sos gastos y perills de sa vida essent axí la tradició antiga y publica y comuna fama que sempre se ha tingut y continuat en dita Vila y parts circumvehins com ho diran axi las personas noticiosas que ho hoiren a dir axi mateix a sos passats y majors sens hauer hoit a dir may cosa en contrari y es ver publich y notori y es ver.”*

Ací s’expòse qu'a començament deth sègle XVIII ues 24 cases antigues compausen eth Conselh de Vila d’Arties. Aguesti argumenten qu'es sòns davancièrs son es qu'an defenut era vila des perills e s’an hèt cargue des despens.

9) *“Posa que lo mateix que se ha dit y allegat en los dos artigos immediate antesedens se observa y ha observat sempre respectivament en las demes Vilas de la Vall de Aran havent hi cert numero de casas en cada una de ellas que component solament lo Consell de ditas respective Vilas per la raho sobredita com ho diran axi las personas que ho han vist per mes de 40 anys ans de dit dia setze desembre mil set cents y hu ho han hoit a dir axí a sos passats y majors sens que uns ni altres hagen may vist ni hoit a dir lo contrari y tala es estada sempre com vuy en dia es la publica veu y fama y es ver.”*

En aquest punt se hè referència a que tanben s'a observat enes autes viles dera Val d'Aran que sonque un cèrt nombre de cases conformen es Conselhs de Vila, en tot poder-se dedusir que sonque representen un percentatge redusit des cases existentes enes pòbles.

1  
Peraque en esta conformitat s'han admes al Conselh de Vila de Arties  
destiny cinquenas Cases de Vila de Arties de habitans  
en ella hno sans solament las Cases auingut Comhorian  
ari las personas que an vit obrar per tot lo temps de  
son vora i ho han vit a dir a los panats i majors sony  
q' luy ni aluy hagen mai vit vit a dir lo Conselh i tala  
usada sempre Comhij en d'a q' la qual hca un  
i famajes un

2  
Peraque tota la Casaly i domy del Conselh de Vila de Arties  
son hca un i i amor de tota los bones montanyes i  
mollay de Vila de Arties i Comhij en d'a q' la qual hca un  
i famajes un i i amor de tota los bones montanyes i  
mollay de Vila de Arties i Comhij en d'a q' la qual hca un  
que an vit per tot lo temps de son vora i ho han  
vit a dir a los panats i majors sony q' luy ni aluy  
hagen mai vit vit a dir lo Conselh i tala  
usada sempre Comhij en d'a q' la qual hca un i  
famajes un

3  
Peraque Comhij en d'a q' la qual hca un i famajes un  
destiny en la que hno an pasturas betriou alquany  
en las montanyes i pasturas de son vora an se  
crijant i se carnalage del buriars sony adquiriti'o  
de son vora Comhij en d'a q' la qual hca un i  
famajes un

Figura 21. Procès contra eth Conselh de Vila d'Arties (1700).

10) “Posa que en esta conformitat no se an admes al Consell de dita Vila de Arties ningunas casas de dita Vila de estatjants ho habitants en ella sino tant solament las ditas cases antigas com ho diran axi las personas quen an vist observar per tot lo temps de son recort y ho han ohit a dir a sos passats y majors sens que uns ni altres hagen may vist ni ohit a dir lo contrari y tala es estada sempre com vuy en dia es la publica veu y forma y es ver.”

En aguest apartat se declare qu'enquiar an 1700 non s'a admetut en Conselh de Vila d'Arties cap de casa forastèra (estadant) o d'auti abitants que non siguessen es des cases ancianes.

11) “Posa que los dits Consols y demes del Consell de dita Vila de Arties son y han estat Srs. Y amos de tots los boscos montanyes y molins de dita Vila de Arties y coma tals amos y Srs. an sempre tingut y possehit los dits boscos montanyas y molins de dita Vila de Arties com ho diran axi las personas quen an vist per tot lo dit temps de son recort y ho han ohit a dir axi a sos passats y majors sens que uns ni altres hagen may vist ni ohit a dir lo contrari y tala es estada sempre com vuy en dia es la publica veu y forma y es ver.”

Tanben s'expòse qu'es cònsols e membres deth Conselh de Vila d'Arties son es amos e senhors de toti es bòsqui e montanhes e mòles deth pòble d'Arties. Coma proprietaris an possedit tostemp aguesti bens comunaus.

12) “Posa que semblantment ditz consols y demes del Consell de dita Vila de Arties en cas que se troban pasturar bestiaris alguns en las montanyas y pasturas de son terme an penyorat y fet carnalatge dels bestiaris sens adquisicio de senyoria com ho diran axi las personas que an vist observar per tot lo dit temps de son recort y ho han ohit a dir a sos passats y majors sens que uns ni altres hagen may vist ni ohit a dir lo contrari y tala es estada sempre com vuy en dia es la publica veu y forma y es ver.”

Ací mos ditz qu'es dirigents (cònsols e Conselh de Vila) an dret a penhorar e hèr carnalatge des bestiaris que tròben pasturant enes montanhes e peishius deth sòn tèrme.

13) “Posa que en costa conformitat los consols y demes que son de Consell de dita Vila an usat y se an utilitat (utilat) sols dels dits boscos montanyas y molins sens partisiparne cosa los demes habitants y estatjans de dita Vila de Arties com ho diran axi las personas que ho han vist fer y observar de tot lo dit temps de son recort y ho han ohit a dir axi a sos passats y majors sens que uns ni altres hagen may vist ni ohit a dir lo contrari y tala es estada sempre com vuy en dia es la publica veu y forma y es ver.”

En aquest punt se dèishe constància qu'unicament es representants deth Conselh de Vila an utilizat es bòsqui, montanhes e mòles sense qu'era rèsta d'abitants e estadants podessen aprofitar-se'n.

14) *“Posa que es entant veritat lo propòsit que per a que dits habitants y estatjants que no son del Consell de dita Vila de Arties poguessin gosar y valerse dels dits boscos montanyes y demes comuns ho han de demanar de gracia als dits Consols y Consell los quals sils apar los ho concedexen o negant y los fan pagar allò quels apar com ho diran axi las personas que han vist observar per tot lo dit temps de son recort y ho han ohit a dir a sos passats y majors sens que uns ni altres hagen may vist ni ohit a dir lo contrari y tala es estada sempre com vuy en dia es la publica veu y fama y es ver.”*

Ací se concrète qu'es abitants e forastèrs que non son membres deth Conselh de Vila d'Arties an de demanar permís as governants (cònsols e Conselh) entà aprofitar-se'n des bòsqui, montanhes e es autes propietats deth comun. Aquest permís se podie concedir o denegar. Se s'autrejaue, comportaue eth pagament d'ua quantitat de sòs.

15) *“Posa que en esta conformitat pera poder dits habitants y estatjans que no son de Consell gosar dels boscos y comuns es necessari que sien afillats per los dits Consols y Consell de la Vila a hont aquells habitants y no volentlos afillar los dits Consols y Consell no gaudexen ni poden gaudir ni han gaudit may dels dits boscos y demes comuns com ho diran axi las personas quen han vist observar per tot lo temps de son recort y ho han ohit a dir axi a sos passats y majors sens que uns ni altres hagen may vist ni ohit a dir lo contrari y tala es estada sempre com vuy en dia es la publica veu y forma y es ver.”*

En aquest apartat s'esclarís qu'entà qu'es abitants e estadants que non formen part deth Conselh de Vila poguen gaudir des bòsqui e bens comunaus cau qu'abans siguen aihilhats peth Conselh e cònsols dera vila. S'aguesti non vòlen aihilhar-les, non poderàn hèr usatge des bòsqui ne des auti bens comunaus.

16) *“Posa que lo propdit en los tres artigos immediate antecedents se observa y ha observat sempre en la matexa conformitat en dits tres artigos expressada com ho diran axis dits*

*testimonis que ho han vist de tot lo temps de son recort y ho ham ohit a dir a sos passats y majors sens que uns ni altres hagen may vist ni hoit a dir lo contrari y tala es estada sempre com vuy en dia es la publica veu y fama y es ver.”*

17) *“Posa que de aqui es que los dits Consols y las cases antigas que componen lo Consell de dita Vila de Arties son los proprios señors y propietarios de tots los boscos montanyas y pasturas y demes comuns de dita Vila de Artias y que los habitants y estatjants en ella per raho de habitar y tenir casa en dita Vila no tenen ni poden tenir dret ni accio alguna per usar y valerse de dits comuns y que si ne usan y han usat es dependenter a gratia e facultate de dits Consols y Consell et non jure proprio vel civico y es ver.”*

Acíu s’argumente qu’unicament peth motiu de residir efectivament e auer casa en Arties, es cònsols e cases ancianes que compausen eth Conselh de Vila d’Arties, atau coma es forastèrs e es abitants que non formen part de dit Conselh, non an ne poderàn auer cap de dret sus es bens comuns.

18) *“Posa que per consequent dits habitants o estatjants de dita vila de Arties no tenen tampoch dret ni accio alguna per a poder demanar compte y raho de dits emonuments comuns de dita vila de Arties per no conciderarse part de dita vila si no uns purs habitants ad mutum e beneplacitum dels dits consols y consell de dita vila y es ver.”*

S’assegure qu’es abitants e estadants dera vila d’Arties non an dret ne rason tà poder demanar compde ne justificacion des emoluments comuns deth pòble per non èster considerats part dera vila, senon uns purs abitants damb eth consentiment des cònsols e conselh.

19) *“Posa que en esta conformitat los que donen compte dels redits y emonuments comuns que son de dits consols y consell de dita vila ja donan y han donat sempre compte y raho de llur administracio als dits consols y consell de dita vila portant los llibres de la administracio y el cobrat y gastat com ho diran axi las personas quen han vist observar axí de tot lo temps de dit son recort y ho han ohit a dir axí a sos passats y majors sens que uns ni altres hagen may vist ni ohit a dir lo contrari y tala es estada sempre com vuy en dia es la publica veu y fama y es ver.”*

En aguesta allegacion se manifèste qu’es que dan compde d’aguesti redits e emoluments, que son des cònsols e deth Conselh de Vila, ja dan e an dat



tostemp compde dera administracion as cònsols e Conselh de Vila portant es libres dera administracion, a on cònste aquerò que s'a crubat e gastat, com ac diden es persones qu'ac an vist.

20) *“Posa que per consequent de tot lo fins assí dit resulta que los dits habitants y estatjants de dita vila de Arties no tenen actio alguna pera que sels age de donar compte y raho dels redits y emoluments comuns ni menos per al reliquo que forsan hi pogues hauer y axi queda del tot insubsistent la pretencio de dita part altra en quant a aquest punt y es ver.*

Tanben afirmen que, per tot açò que s'a dit, resulte qu'es abitants e estadants non an cap de legitimitat entà reclamar que se les age de dar compde des redits e emoluments comuns ne mens deth rèste d'operacions e, per tant, demore sense fundamentacion aquesta pretension.

21) *“Posa que es molt mes insubsistent la pretencio de dita part altra en quant a voler gosar dels patrimonis y admissio a la iglesia de dita vila per lo que se dirá en los artigos subsequents y es ver.*

Tanpòc se sosten era pretension qu'an de voler gaudir des patrimonis e admission ena glèisa.

22) *“Perque diu y posa que los dits patrimonis y admissios a la iglesia de dita vila de Arties los han fundat las casas antigas del consell de dita vila y de llurs propis bens no los habitants y estatjants com es axi publich y notori y es ver.”*

En aquest punt s'aclarís qu'es patrimonis e admissions ara glèisa d'Arties an estat fondats pes cases antigas deth Conselh de Vila e des sòns pròpis bens, non pas des abitants e estadants.

23) *“Posa que per la raho continguda en lo artigle immediat antecedent y a may han estat admesos a dits patrimonis y iglesia sino es los fills de dites casas antigas del consell y si alguna vegada se han admes alguns fills de dits estatjants y habitants havent ho demanat de gracia y autorizacio de las casas antigas del consell com ho diran axí las personas quen han vist observar*

*de tot lo temps de dit son recort y ho han ohit a dir axí a sos passats y majors sens que uns ni altres hagen may vist ni ohit a dir lo contrari y tala es estada sempre com vuy en dia es la publica veu y fama y es ver.”*

En relacion ar article anterior, se dèishe constància de que sonque an estat admetudi ath patrimoní o glèisa es hilhs des cases antigues deth conselh, e se bèth viatge s’a admetut quauque hilh des estadants o abitants a estat perque ac an demanat e an rebut era autorizacion des cases vielhes, com ac rebremen persones qu’ac an vist en passat.

24) *“Posa que en quant al punt de hauer de gosar dits estatjants dels honors mateixos que gosan dits consols y los de consell de dita vila de Arties es destituhida de tot fonament dita pretencio, ates lo que se ha deduhit y allegat y lo que resultara de la prova fahedora y es ver.”*

En çò que tanh ara reivindicacion que hèn es estadants de gaudir des madeishi aunors qu’an es cònsols e es deth Conselh de Vila, demore sense fonament aguesta pretension.

25) *“Posa que perço y altrament ha y deu esser imosat silenci perpetuo a la pretencio de dita part altra y absolta esta part de aquella ab refflectio y esmena de tots danys y gastos com ho demana dita esta altra part non solum predicto sed ats anni eo quocunq melion modo reservanne toras las accions que li competescan y pugan competir contra la part altra axi per raho de la injuria com altrament y es ver.”*

Fin finau, se sollicite que s’impòse silenci perpetuau ara pretension dera auta part e, absòlta aguesta part dera reclamacion, que s’impausen es maus e despenes ara auta part qu’ac demane.

Donques, aguesta demanda, damb es arguments e queishes exposats per uns e d’auti, servís entà compréner milhor eth sistèma d’aprofitament e distribucion des bens comuns des pòbles aranesi en aqueri tempsi. En definitiva, clarifique qui podie gaudir des bens comunaus e des ingrèssi qu’aguesti proporcionauen ara vila. Se despren deth madeish que non son toti es abitants, coma s’a dat a enténer en determinades ocasions, senon sonque es vesins que formen part deth Conselh de Vila (aguesti son ua part redusida dera poblacion reau deth pòble d’Arties). Açò que damb

tant de detalh se manifèste en aguest conflicte, damb tota seguretat se pòt extrapolar as auti pòbles dera Val d'Aran.

Dempús d'aguest litigi semble que non i a cambis, perque en an 1748 encara trapam un ahilhament d'un vesin d'Arties que non pertanhie ath Conselh de Vila (Figura 22). Entà entrar e èster admetut ena participacion de toti es bens comuns dera vila, a Tomàs Vilanova se li demane eth pagament annau de vint rals moneda corrent. Ei a díder, dues liures.

Enes responses dera Val d'Aran as qüestionaris de Francisco de Zamora tanben cònste un capítol, eth numèro 30, a on figure era quantitat qu'a de pagar eth vesin de Benós, Begós e es Bòrdes qu'ei admetut en Conselh de Vila. En concrèt s'especifica que quan entre bèth un de nau, damb era acòrd explicít deth conselh, age de pagar 16 liures, 12 sòus e 3 diners. Semble que serie un unic pagament d'admission. Er informador detalhe qu'aguestes ordenances son fòrça vielhes perque sigueren copiades en an 1504 de d'outes ja existentes. Ara seguida transcriuem era pregunta e eth capítol en qüestion:

*“115. Si tiene el pueblo ordenanzas para su gobierno, expresando la substancia de lo que contengan, especialmente relativo a policia de calles, fuentes, paseos, lavaderos, aguas, riegos, campos, animales, etc., en qué tiempo y por quién se hicieron.*

*Capítulo 30. Que nadie pueda en adelante ser admitido en el consejo, ni tenga voto, que no sea de buenas costumbres, y con el parecer y acuerdo de dicho consejo y pague 16 ll. 12 s. 3 d. y una cena.”*

+

Dia als 22 dies del mes de Desembre del any 1748.  
 essent Regidors Ignasi Ceaua, Luis Sala y Jaume  
 Joan Ayo, ab assistencia de tot lo Concell, pacciers  
 en ell Esteve Xax y Alep' d'Acalle; de unanime con-  
 centiment y paxca. de tots ells, han parat a apellar  
 y naturalizar, a Thomas Vilanova; a ell y sos he-  
 reus, presents y esdevenidors, admetentlos ala par-  
 ticipacio de tots los bens comuns de dita Vila, com a  
 altre del habitants de dita Vila; per la qual fedia-  
 cio o vehinatge, promet dit Vilanova per ell y los  
 seus heres pagar y satisfer tots anys per 5<sup>ta</sup> part  
 de 7<sup>to</sup> la suma y Cantitat de vint rals moneda  
 comens fins y atant se lliherca, sobre obligacio de  
 tots sos bens. y es paxca express, que si lo dit Tho-  
 mas Vilanova o los seus successors presents y de-  
 venidors cometen algun delict, per lo qual lo  
 concell de dita Vila conegues sex dignes de castigar  
 naxles dela dita Vila, que en tal cas degan obedir  
 les ordres y manaments de dit concell, com y en tot  
 lo demes promet dit Vilanova q' ell y los seus sex  
 obedients als Regidors de dita Vila, en tot lo que legi-  
 timament los sera ordenat y manat, laude de Deus.  
 y encara que de ma aliena exxit do han lo  
 Concell de dita Vila firmo de una mui propria  
Concell de Vila

Figura 22. Document d'ahillament de Tomàs Vilanova (1748)

#### 4.6. Es abitants d'Arties en an 1313

Ena istòria deth pòble d'Arties i a ua data ena quau podem identificar eth nòm de toti es representants des cases deth pòble, qu'ei eth 10 de noveme der an 1313. Tota era Val d'Aran volie dar fidelitat ath rei Jaume II d'Aragon per auer artenhut tornar a èster integrada en reiaume d'Aragon. Dempús de 30 ans d'opression per part deth senescau de Tolosa en nòm deth rei francés Felip III, era Val d'Aran torne a èster integrada ena Corona d'Aragon e recupère es sòns privilègis damb er autrejament dera Querimònia per part de Jaume II.

Siguec eth 10 de noveme de 1313 qu'es abitants d'Arties prestèren jurament de fidelitat e omenatge ath procurador de Jaume II, Guillermo de Castellnou. Era següent acta, revirada deth latin e que transcriuem literaument, ditz atau:

*“Coneishquen toti, presents aveniders, qu’Arnaldus de Bernardo, bon òme, dominus Guillelmus Gradiles, presviter, Vitalis de Isarno, Dominicus Iordani, Vitalis de Bruna, dominus Martinus de Saala, presviter, Petrus de Auscio, Petrus de Cerrali, consuls dera vila d’Artiis e d’auti òmes de dit lòc, a saber: Martinus Cosini, ispanus de Fortesia, Guillelmus de Bernardo, Arnaldus Bardio, Gasto de Garona, Bernardus de Arnaldo Franques, Bonus Homo de Ferrandis, Petru Raul, Raimundus de Peclie, Raimundus de Estephano, Vitalis de Guillelmo Pilonis, Dominicus de Mellia, Martinus de Sancio Vieli, Guillelmus de Pedie, Bernardus Garnerii, Dominicus de Pedresone, Martinus Vieli, Martinus de Ponte, Sancius de Arnaldo Franques, Raimundus de Franca, Vitalis Rubei, Petrus Puiol, Dominus Martinus Denana, presviter, Vitalis de Martino Pilon, Vitalis de Othonei, Raimundu Raul, Dominus Iohannes de Domengeta, Amicus de Domengeta, Sancius de Rossone, Petrus de Sancio Raimundi, Petrus Esquerri, Martinus de Peretone, Raimundus de Polonei, Bernardus de Pilone, Otho de Pilone, Petrus Cado, Vitalis de Petro Mora, Dominicus Darros, Arnaldus de Franca, Raimundus de Melia, Arnaldus Alsini, Dominicus de Blanca, Sancius del Troc, Bernardus de Vilaco, Portolanus del Troc, Raimundus de Arnaldo Martini, Petrus Barra, Acemarius de Martino, Sancius Solerii, dominus Raimundus de Saala, Bonus Homo de Sancto Iohanne, Raimundus Ari, Petrus Bardia, Guillelmus Bardia, Dominicus Baser, Arnaldus Naldies, Sancius de Guillelmo, Petrus de Ponte, Guillelmus de Bernardo, Romeus de Domino Vitali, Vitalis de Guillelmo Fora, dominus Sancius Dondaco, presbiter, Petrus de Martino Saala, dominus Bernardus Fabri, presbiter, Guillelmus Rubell, Dominicus de Mirandes, Raimundus de Buxo, Guillelmus Baronis, Petrus Solerii, Petrus de Rossone, Petrus Mirandes, Petrus de Podio, Andreas de Laspano, Andreas de Casali, dominus*

*Arnaldus de Montannio, presbiter, Petrus Borrolli, Raimundus de Portolano, Sancius de Barone, Petrus Firecii, Raimundus de Guillelmo, Iacobus de Garos, Petrus de Burdo, Guillelmos Solerii, Bernardus Solerii, Bonus Homo de Dominico, dominus Bernardus de Portolano, presbiter”.*

#### **4.7. Organizacion administrativa e defensiva d’Arties**

De toti aguesti aspèctes se despren qu’eth pòble d’Arties, com era rèsta dera Val d’Aran, auie ua organizacion ermetica que se concentraue e depenie dirèctament des cases antigues o familhes (huecs) que formauen eth Conselh de Vila. Ath torn d’aguestes 24 cases se vertebraue tot, des dera redaccion des règles e normes, enquiara eleccion de tres cònsols cada an, entre es membres deth Conselh de Vila, que s’encuedauen dera administracion des interèssi e de hèr a complir es ordenances.

En relacion ara estructura defensiua, cada casa compdaue damb un o mès òmes qu’en cas de guèrra gessien a lutar contra er enemic. Açò demore constatat en diuèrsi documents:

a) en 1483 es cònsols e proòms d’Arties s’adrecen ar infant Enric d’Aragon demanant proteccion e avertint qu’an decidit deishar totes es fòrces e anar-se’n deth pòble.

b) en 1613 Juan Francisco de Gracia<sup>21</sup> ditz qu’es poblants d’Aran en cas de guèrra poderàn disposar de mil òmes.

c) enes arguments que se detalhen en litigi der an 1700 manifèsten es que formen eth conselh qu’es predecessors des 24 cases vielhes son es qu’an defensat era vila enes sues despenes e perilh dera sua vida<sup>22</sup>.

Aguest cercle se barraue damb es caperans que tanben èren membres d’aguestes familhes.

---

<sup>21</sup> “y para las que se ofrezcan de guerra podran salir hasta mil hombres los quales en aquesta tierra, por ser tan aspera, y ellos tan expertos en sus sendas y montañas, se atreven á resistir á diez mil...”

<sup>22</sup> “Posa que las 24 casas componen solament y no altres lo dit Consell per hauer estat los passats de aquelles los que defensaven la dita Vila a sos gastos y perills de sa vida...”

## 5. INTEGRACION DETH PÒBLE DE LASPAN COMA PART D'ARTIES

En un document der archiu dera Corona d'Aragon de finaus deth sègle XIII, com se pòt veir ena figura 11, encara se parle deth pòble de Laspan, qu'en aqueth punt dera istòria auie un totau de 23 huecs.

Mès tard, a finaus der an 1313, se mencione eth pòble de Laspan (ville de Laspano), e podem identificar eth nòm des tres cònsols e tretze caps de casa. Ei damb motiu deth jurament de fidelitat que tota era Val d'Aran aufrís ath rei Jaume II d'Aragon per auer artenhut que tornèsse a èster integrada en reiaume d'Aragon. Dempús de 30 ans d'opression per part deth senescau de Tolosa en nòm deth rei francés Felip III, era Val d'Aran torne a èster integrada ena Corona d'Aragon e recupère es sòns privilègis damb er autrejament dera Querimònia per part de Jaume II.

Er acta notariu en qu'es abitants de Laspan prestèren jurament de fidelitat e aumenatge ath procurador de Jaume II, Guillermo de Castellnou, ei datada en 10 de noveme de 1313. Era madeisha, revirada deth latin e que transcriuem literaument, ditz atau:

*“Coneishquen toti, presents aveniders, qu’ Arnaldus de Irla, bon òme, Guillelmus de Arnaldo Sala, Petrus de Irla, consules ville de Laspano e d’auti òmes de dit lòc, a saber: Raimundus Sancii, Vitalis de Arnaldo Saala, Arnaldus de Buxera, Sancius de Irla, Petrus Sancii, Guillelmus de Irla, Raimundus Guanga, Petrus Guillelmi, Petrus de Irla, Martinus de Irla, Raimundus de Tredors, Sancius de Sancto Juliano, Petrus Daco”*

Era denominacion mès abituau que trapam en aguesti documents medievaus ei eth toponim Laspan o Laspano. Mès tard, en 1788 enes responses de Zamora figure Lasplán.

Ena actualitat, encara persistissen quauqui toponims que mos pòden ajudar a fixar eth plaçament deth sòn tèrme, e per tant saber apruprètz en quina part deth solan serien ubicades es cases. Aguesti son: bòsc de Laspan, coma e pala de Laspan e un de mès concrèt que se referirie ara glèisa de Sant Jaime de Laspan, en un document deth sègle XVI. Tanben podem recórrer, com auem apuntat anteriorament, as qüestionaris de Francisco de Zamora der an 1788, a on s'expause era següenta qüestion:

*“Si en el término que se describe hay algún lugar que haya estado poblado, si se sabe cuándo se despobló y por qué causa”.*

E er informador Pere Joan Subirà Ladebesa, en apartat de responses generaus, da eth següent argument:

*“En lugar llamado Lasplan, cuia parroquial casi derruida aún existe al lado del barranco de Lasplan, a cosa de un cuarto de hora del camino de la villa de Artias, el que dirruído por guerras se acogieron sus vecinos al castillo de dicha villa y se avedidaron en ella.”*

Per ua auta part, enes responses particulars, ena pregunta 15:

*“Si en el termino hay algún despoblado, si está unido al pueblo, cuándo se despobló y por qué causa.”*

Er informador deth lòc de Garòs en an 1789 (Loís Barra, rector de Garòs) hè era següenta descripcion:

*“En el término he oydo abía otro poblado con su iglesia, baxo la invocación de St. Lisé, yo he visto el edificio casi entero, casadas [sic] no he visto, pero hay grandes montones de piedras por los campos que dicen ser de las casas que había por antes. No sé si era anexa de esta parroquia, ni se sabe quando se despobló y el porqué.”*

Sus era glèisa de Sant Lisé tanben en sabem era sua existència per ua acta deth 30 d'octobre de 1773 en que se passen compdes deth terçon d'Arties e Garòs en aguesta glèisa (Fig. 18), era quau acuelhie es amassades deth terçon per èster ubicada en un endret intermiei entre es dus pòbles, ath costat deth barranc de Salidé (Sant Lisé).

En çò que tanh ara prumèra version que mos aufrís er informador Pere Joan Subirà Ladebesa enes responses de Zamora sus com desapareishec aguest pòble, ei totaument diferent as qu'an dat d'auti autors mès recents. En aguest cas, se ditz qu'eth pòble de Laspan siguec destruït pes guèrres e es sòns vesins s'acuelheren ath castèth e se heren vesins d'Arties.



Pera sua part, en 1906 Juli Soler y Santaló parle dera existència d'un pòble ath costat de Sant Jaime (poderie tractar-se de Laspan e de com siguec era sua possibla desaparicion) ena sua guida dera Val d'Aran.

*“En l'Edat Mitjana Arties estava edificada un troç avall de la ribera y al costat de la capella de Sant Jaume, però una esllavissada de la montanya de Llobatera va aterrar part del poblat, y per aquest motiu y l'estar tot son terme en la ribera del Valarties, fou canviat son emplaçament per l'actual.”*

En aguesta descripcion, en cap moment namente Laspan, mès podem dedusir que quan ditz “*avall de la ribera*” se referís ara ribèra principau deth Garona e, per tant, eth pòble deth que parle serie ar aute costat (en cant dret) der arriu. En concrèt, dejós dera capèla de Sant Jaime. En tot moment Juli Soler se referís a Arties e se pòt veir que, quan vò especificar qu'ei era auta ribèra, ac indique damb ribèra deth Valarties.

En madeish sens d'aguesta version, quauqui vesins d'Arties expliquen qu'es sòns predecessors les auien condat qu'enes tèrres de Sacuma e dejós dera capèla de Sant Jaime i auie auut tostemp tartèrs de pèira, qu'es mès vielhs didien qu'èren part des pardies des cases der antic pòble de Laspan. Tanben se parle dera existència de bèth clòt enes tèrres d'aqueth parçan, e condauen qu'auie desapareishut per un povin que baishèc dera montanha.

En çò que hè ara propietat de montanhes e eth tèrme pertanhent ath pòble de Laspan, en *Llibre de las Politicas observa lo Consell de la Vila d'Arties* se relate que sigueren aquerides pera Villa d'Arties, segontes constaue en ua escritura sauvada en archiu d'Arties. Açò se detalhe en article 91:

*“91. Laspan. A cerca lo terme y montaña de Laspan si se offereyx en algún temps alguna difficultat sobre la propietat y domini de ella, que la vila de Arties adquiri trobaran difusament lo dret que sobre ella, dita universitat té en diferents pergamins que.s troban en lo archiu de la dita vila, com y també trobaran una Llibreta en la qual quedan en substància declarats dits pergamins y en aquella Llibreta mateyxa trobaran altra concòrdia declarada en substància de la divisió de terme entre las universitats de Arties, Garòs, Escunyau y Casarill: des de Coriedo fins al Bosch de la Lobatera, la qual concòrdia no porta ninguna penyora y permet que los bestiaris de dites universitats pugan tenir la beurada en los estanys de la Peyra de lo Jagantò, respecte als*

*primers estanys situats a una y altra part de una creu que per divisió de terme allí trobaran, tirant dret a la coma de Calba, en una pedra o roca molar.”*

Sus eth termiari plaçat en solan, actuaument existissen referéncias toponomiques que hèn mencion ar antic pòble. Mès era montanha que pertanhie a Laspan e que creèc mès conflicte siguec era dera Lobatèra. Aquesta ei plaçada en costat esquèr der arriu Garona, ath cant des Banhs d'Arties. Se tracte d'ua porcion de montanha que se trape ath deuant deth solan, e qu'ei en linha recta damb eth barranc de Salidé (abans Sant Lisé).

Per çò que hè ara termièra deth terren localizat en parçan dera Lobatèra, comportèc un conflicte que s'estenec en temps entre es pòbles d'Arties e Garòs (Concòrdies de 1622, 1765 e eth plaidejament qu'enfronte as de Garòs damb es d'Arties des de començaments der an 1818 enquia 1821). En annèxe 3 se pòden veir es arguments qu'apòrte eth representant legau de Garòs entà reclamar aquesta propietat.

Aguest plaidejament siguec jutjat ena *Real Audiencia* de Barcelona e supausèc ua demanda contra er Ajuntament dera vila d'Arties sus eth tròç de bòsc nomentat era Lobatèra e eth bocin de montanha contigua a dit bòsc que s'esten enquiath coret de Coriedo, qu'en aqueth moment ère en possession der Ajuntament d'Arties. Aquesta propietat la reclamauen es de Garòs, qu'afirmauen auer dret sus aquera parcèla de bòsc e montanha.

En definitiua, er unic vestigi que s'a conservat ena actualitat deth pòble de Laspan ei era capèla de Sant Jaime. I a referéncias de qu'en passat ère coneishuda coma Sant Jaime de Laspan. Ena actualitat, çò que resulte clar ei qu'aguesta capèla ei en tèrme d'Arties e que des de hè fòrça ans se celèbre era hèsta de Sant Jaime coma ua des dues hèstes deth pòble.



Figura 23. Capèla de Sant Jaime (ans 1930).



## **6. SANTA MARIA: UN REFERENT DETH PÒBLE DE MÈS DE 800 ANS**

### **6.1. Un element arquitectonic diferenciador ei era inclinacion des pilars**

En referéncia ara glèisa que siguec declarada monument istoric-artistic nacionau per reiau decret eth 14 d'octobre der an 1978, cau destacar era inclinacion tan estonanta qu'an es sues colomnes, sustot es dues de deuant deth costat der autar major. Aguest desaplom se pense qu'ei degut a qu'es colomnes, que son bastides sense fondaments, se torceren enes prumèras decades dera sua construccion degut ath pes dera vòuta, e sustot ar abondièu tarcum que s'i apilerèc ena part centrau. Aguest materiau, que se placèc ath dessús dera vòuta entà formar es pendents deth losat, siguec eth que provoquèc qu'era carga aumentèsse considerablament causant aquestes deformacions en edifici.

Se pòden apreciar clarament enes colomnes, sustot ena que i a plaçada era predicadera, qu'a ua inclinacion sus era verticau de mès de 25 cm (rebrembe ara tor de Pisa), e tanben ena vòuta semicirculara (a on son es pintures muraus deth judici finau), qu'ei fòrça aplanida peth miei. Ena arcada dera nau centrau se pòt apreciar ua henerècla plan considerabla peth centre.

Entà hèr un seguiment dera madeisha, en an 1993 s'i placèren uns testimònis entà comprovar se seguien aumentant. Totun, passats 30 ans non s'an voludat.

En çò que tanh ath suberpés qu'auie er edifici, cau díder qu'autant enes òbres de 1972 coma enes der an 1999 se decidic retirar tot eth tarcum entà atau aleugerir de pes era glèisa. En aquesta darrèra intervencion dirigida per arquitecte Joan Josep Polo, entà assegurar era estructura, se procedic a subjectar superiorament era vòuta existent mejançant ua lamina de hormigon armat e connectors enes linhas longitudinaus. Se pòt consultar en apartat d'annèxes un brèu informe der arquitecte responsable dera restauracion, Joan Polo.

## 6.2. Dues imatges venerades des des inicis dera fortaleza-glèisa de Santa Maria

Prumèr de tot cau destacar que, en concèpte mès ample dera expression, Santa Maria d'Arties non sonque se referís ara glèisa, senon qu'ei un toponim que servís entà nomenar tot er airau que se trape ath torn. Ei a díder, era fortaleza, eth cementèri e era madeisha glèisa.

Enes inicis der edifici (dusau mitat deth sègle XII), era bastissa (temple) se hège a servir coma part dera fortificacion principau plaçada ena part nauta deth pòble, e segurament aguesta ère practicament ueda. Per tant, non auie ne es pintures ne es imatges, ne es autars qu'a ena actualitat e que son fòrça posteriors (deth sègle XV entà deuant). En concrèt, en aqueri tempsi, en temple sonque i veiriém es paretz e quauqua arquèra.

Com ei sabut, era patrona tostemp a estat Santa Maria, e era talha que se veneraue ère gotica, de pròp der an 1300. Non se coneish cap d'imatge dedicada ara vèrge Maria romanica. Sonque sabem qu'en Arties i auie ua petita glèisa dedicada ara mair de Diu de Remei, damb ua talha d'estil romanic.

Aguestes dues imatges dera Mair de Diu ena actualitat son desapareishudes ja qu'en mes de mai der an 1980 sigueren panades amassa damb 5 pèces mès. Aguest panatòri siguec atribuït ath famós lairon d'òbres d'art Eric eth bèlga. Per tant, podem pensar que coma passe en Santa Maria deth Cap d'Aran, non s'adoraue ua vèrge de husta,



Figura 24. Imatge gotica (talha 1300) de Santa Maria d'Arties, panada en 1980.

senon ues pintures muraus que se trapauen ena capèla absidau. Aguestes pintures, en cas d'Arties, possiblement se des·heigueren quan se bastic era sacrestia en an 1780, quan se procedic a desmontar era absida centrau entà hèr un rectangle.

Açò se hec entà complir ues ordenances deth bisbe de Comenges Gilbert de Choiseuil der an 1646, a on manauè as caperans dera Val d'Aran qu'adaptèssen enes glèises un espaci dedicat a sacrestia, com se mencione en següent decret:

*“Nos ordenam qu'em aje sacrestanies per totes eres gleyses de la Baléye, qu'om hara basti ans despeses de les fábriques, assés granes enta qu'ets caperas sy pousquan commodements besti é qu'om aje mouyen d'ey tenque les mobles é onraments neccessaris dens armaris qu'om hara per lous tenque...”*

Posteriorament, aguestes ordenances sigueren acceptades peth bisbe Grabièl Olivier de Bouchet en an 1704 e 1731, damb ua pena de suspension per incompliment. En referéncia ara construccion dera sacrestia, es libres de compdes dera parròquia der an 1780 ac descriuen atau:

*“Per gastos se feu a los pareders lo dia que se feu la contrata de la sacristia y se prometer donar 5 sous de plata a cada jornalier, als que picaran les pedres, sis sous de plata y fer lo ull de bou de la parroquial; al jornaliers del bos una peçeta y un xau de vi; als demes jornaliers, per 30 jornals 10 sous y un peyrot de vi...”*

*“Als pareders, per 30 jornals per a picar la pedra, per a l'ull de bou y la ovala de la sacristia, buteas y de una reixa y colocala, 14 sous...”*

*“Per a cent qoranta y sis jornals de fer la sacristia, sindrar, dessindrar per las secretas, calçar les parets y fer lo corralet dels ossos y blanquejar suman cent vuitanta y dos peçetas y mitja, total dos centes vint y set peçetas y mitja y cinc peçetas de gratificacio a Cassàs total 232 peçetas y mitja, sumen en lliuras aranesas, 125 y 11 sous”*

Era auta representacion que s'aunuraue ena fortalèsa-glèisa d'Arties ei ua talha en husta deth Crist, que serie possiblement un devarament dera creu, de principis deth sègle XIII deth qu'encara se consèrven era creu e es braci. Agust, tanben podem dedusir qu'en un començament se

trapaue plaçat ena absida dera esquèrra. Ena actualitat, ena absida esquèrra encara se venèrè un retaule dedicat ath Sant Crist (deth sègle XVI).

Ena guèrra civiu, un vesin damb un malh lo trinquèc pera mitat en tot separar es dus braci. Eth còs e es cames non se sap a on anèren a parar. Ena actualitat, se consèrven en còr dera glèisa era creu e es respectius braci, com se pòt vèir ena figura 25.



Figura 25. Devarament dera creu (an 1200), maumetuda pendent era guèrra civiu.

### **6.3. Traslat e absència deth retaule de Santa Maria ena guèrra civiu**

Eth retaule de Santa Maria d'Arties ei ua òbra mèstra deth gotic internacionau, damb fòrça influència dera escòla flamenca. Ua característica importanta d'aguest retaule ei que centre totes es scènes ena vida dera Mair de Diu, non coma d'auti d'aguesti tempsi que tracten mèns d'ua tematica, com per exemple eth de Vielha.

Formen eth conjunt 10 taules distribuïdes dera següenta manèra: 5 ena part de naut e 5 mèns ena part de baish, a on en miei trapam era vèrge e as costats 4 quadres (dus en cada extrem) damb scènes dobles. Eth panèu dera dreita dera Mair de Diu ei compausat per dues representacions,



qu'ena actualitat son fòtos. Era dera part de naut, era Ascension, ei en color e era de baish, Pentacosta, en blanc e nere. Era rèsta des 9 taules son es originaus deth retaule gotic. En çò que tanh ad aguesta que manque, podem díder que desapareishec dempús der an 1938, en plea guèrra civiu. Mès, exactament, eth retaule sancer siguec desmuntat e mercat pèça a pèça peth darrèr damb ua ficha, a on i constaue eth nòm d'Arties, es dimensions e eth depòsit a on se trasladèc (eth Musèu Morera de Lleida) e era corresponenta data d'entrada en madeish (25 d'agost de 1938).

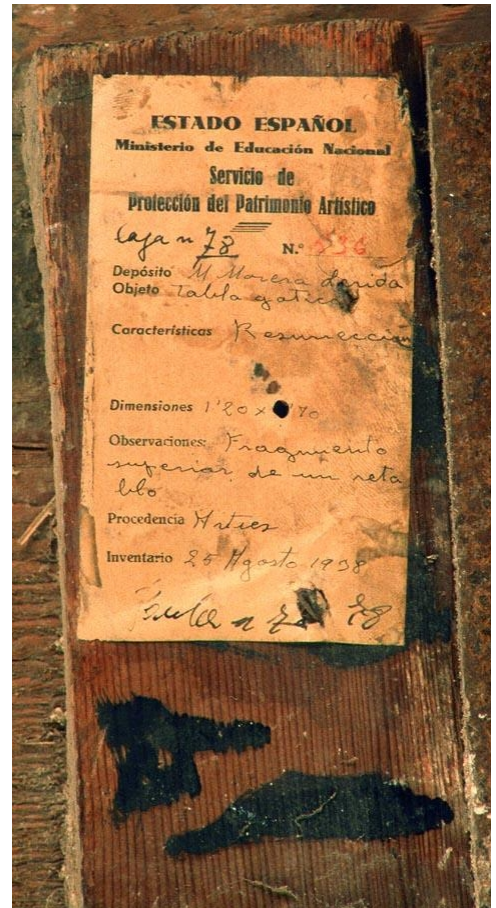


Figura 26. Imatge dera resurreccion de Jesús e ficha plaçada ena part posteriora.

Posteriorament, eth dia 21 de seteme de 1938, se procedic a portar totes es pèces deth retaule entath depòsit dera glèisa deth Carmen de Saragossa. Pes donades que figuren enes fiches (25 d'agost der an 1938 - Estado español servicio de protección del patrimonio artístico), aguesta operacion l'auien amiat a tèrme es nacionaus, ja que Lhèida siguec invadida eth 3 d'abriu der an 1938 e era Val d'Aran siguec ocupada pera 62au division der exercit nacionau eth 18 d'abriu d'aqueth madeish an.

En aquera longa tempsada que siguec dehòra d'Arties, bèth aprensiu panèc deth conjunt un des quadres. Concrètament eth que representaue era Ascension de Jesús (ena part de dessús) e Pentacosta (ena part de dejós). Entà trèir-ne mèns benefici decidiren talhar-lo pera mitat entà atau poder véner es dues pèces per separat a dus crompradors diferents. A mitat deth sègle XX, es dues pintures sigueren venudes: era Ascension a Pere Rosales, un antiquari de Barcelona, e era auta non se sap.

En çò que tanh ath prumèr, en an 2004 jo madeish le localizè en Musèu Maricel de Sitges. Anèc a parar aqui perque eth propietari auie cedit hè fòrça ans era sua colleccion ara Deputacion de Barcelona e, posteriorament, part d'aguestes òbres sigueren traspassades ath Musèu de Sitges, a on ei ena actualitat. En definitiua, actuaument ena glèisa podem veir ua fòto en color der originau dera Ascension e ua fòto en blanc e nere dera scèna de Pentacosta, perque non se sap qui siguec eth crompador d'aguesta pèça ne a on se trape actuaument.

#### **6.4. Pintures muraus que representen quauquarren mès qu'art religiós**

En quauqua des pintures muraus se pòt veir reflectit eth pensament dera gent d'Arties. Ua de molt clara ei era scèna de caça que i a plaçada en interior dera glèisa, en mur de separacion entre era nau centrau e era laterau sud. Aquiu, podem veir ua pintura de caça damb mauta, ua tecnica que tostemp a estat presenta entre es vesins d'Arties e dera Val d'Aran.



Figura 27. Caça deth lop ena glèisa de Santa Maria d'Arties.

Concrètament, se pòt apreciar era representacion de coma dus òmes van a hèr ua batuda. Se ve un caçaire, vestit dera epòca (mitat deth sègle XVI) tocant una còrna damb uns gossets qu'acacen diuèrses bèsties sauvatges existentes en territòri coma eth sanglièr, çò que semblarie un conilh, un isard o cèrvi. Fin finau s'aprècie era bèstia principau deth diboish de color nere, mès grana qu'es autes e que peth tipe de morro e pantes poderie èster un lop o un os.

Ena part mès apròp dera hièstra, se pòt contemplar un aute caçaire qu'apunte damb ua arma (possiblement ua arcabusa) ad aguesta bèstia nera mès grana qu'a ath deuant sòn. Tanben se ve clarament qu'aguest personatge pòrte ua daga. Armes tipiques segontes explique Juan Francisco de Gracia<sup>23</sup> en an 1613, quan en un des apartats especificque qu'es aranesi èren boni ena arcabusaria. Per tant, son imatges inedites (1560) que servissen entà hèr-mos ua idia de quin aspècte auien es poblants natus aranesi (tanben des familhes d'Arties) qu'integrauen un collectiu important dera societat qu'auien coma foncion era defensa deth territòri. En relacion ad aguesta qüestion, Gracia ditz qu'es poblants aranesi son valents, herotges e leugèrs entara guèrra. Especificque que normaument pòrten "pedreñales" cuerts e dagues molt longues. Afirme que, se i a guèrra, pòden gèsser enquia mil òmes qu'en conéisher ben es camins e montanhes s'atrevisson a resistir-ne a dètz mil.

Pensam qu'aguesta representacion pictorica siguec encargada pes caperans dera fortalesa-glèisa de Santa Maria d'Arties e pes membres deth Conselh de Vila, qu'èren es que finançauen e pagauen ar artista. Cau rebrembar qu'es caperans en aqueth temps anauen armats e caçauen eth sanglièr e d'autes fères sauvatges, coma mos detalhen es ordenances des bisbes francesi en 1646 e 1724. En concrèt, eth bisbe de Comenges Gilbert de Choiseul ordene:

*"Dè so qu'es Clercs deüen huge*

*Nous defendem à tous ets Ecclesiastiques de la dite Baleye desquaus las armes nou deüen èste que' res lermes et l'Ouracioun de pourta degücs armes offensiües ni defensiües, si nou que per juste cause ets n'aian obtengude de nous, per escriout, ra licencie, de laquau nous ne boulém pas qu'ets uson en public, hors lou cas d'üe urgente necessitat.*

*Nous lour defendem la casso des sanglas et de las besties fauves, à pene de suspensioun per siés meses: la frequentatioun d'eres taiüernes, ras danses, et joc de cartes et autres, principalement en Locs ê Plases publiques; de sorte que si, au mesprets de noste presente defense, ets soun counbeneuts de quaqu'un d'aquestis crimes, ou de s'este embriagats, so qu'ets hén assés soüen,*

---

<sup>23</sup> "Por lo mas ordinario son inclinados á la mercancía, porque con ella se sustentan, son valientes, prontos, feroces y ligeros para la guerra... traen de ordinario pedreñales cortos, y dagas muy largas, armas ambas á dos peligrosísimas, y usan de ellas como en Aragon de las espadas, son diestros en la arcabuceria, con la qual se han señalado y hecho muy buena prueba en ocasiones que han tenido, y para las que se ofrezcan de guerra..."

*coum'om mous a rapourtat, nous boulem que nostre Officiau lous punisque de suspensioun per lou temps qu'et abisara, segoun la grabitat deu pecat.*

*Nous lour defendem tabe toute sorte de coumerce, ê pratique de heires è marcats."*

Per ua auta part, en 1724 eth bisbe Gabriel Olivier de Lubièrre de Bouchet, en relacion ad aguest ahèr, hè eth següent manament:

*"7. Lour defendém de pourta armes, coume soun fusil, pistolét de sére, de cinte ó de poche, espade, dague, etc. Lour defendém tabén ere casse d'et sangla é dautres bésties faroutges, à pène de suspense per siès mèses; èn arrenoubela per aquere toutes eres ourdounances de Monseignou de Choiseul, det 25 setème 1646, que hèm emprima dab aqueste."*

Ena arcada de deuant dera glèisa, mès ath cant der autar major, podem veir representat eth jutjament darrèr. En costat dera dreita observam com es animes (òmes e hemnes) gessen des hòsses e s'adrecen ath judici qu'amie a tèrme er arcàngel Sant Miquèu. As que les ges positiu eth jutjament se'n van entath cèu e, as que non, un diable les aganche pes peus e se les empòrte entath lunfèrn. Aquerò que mès suspren ei qu'ena boca deth drac se pòt veir condemnats a dus reis e dus bisbes. Ua especulacion pro credibla ei qu'aguesta scèna inimaginabla en d'auti parçans sigue producte deth pensament e ideologia dera societat aranesa en contra dera noblesa. Aguesta scèna deth sègle XVI ei excepcionau pera creativitat e imaginacion deth pintor.





Figura 28. Pintures que representen eth lunfèrn (començaments deth sègle XVI).

## 6.5. Era relíquia de Santa Cristina

Ei considerada coma ua des granes relíquies pera mesura e perque se tracte d'un uas des grani deth còs uman. Segontes es traumatològs, se tractarie de lèu tot eth femur d'ua cama dera Santa. Semble èster, e n'a quedat constància pera transmission orau dera gent grana d'Arties, qu'aguesta relíquia siguec portada entath pòble a finaus dera Edat Mejana, entre es sègles XV e XVI. Tanben se ditz que siguec liurada en parçan, a on actuaument demoren es rèstes dera vielha peirèra de graua, just ath costat dera carretèra de pujada entà Baqueira.

Des d'aqueth moment, eth lòc concrèt a on se receberen es relíquies manten un toponim relacionat damb aguesta efemerida e se coneish com ròques (ròca) de Santa Cristina. Aqueth uas dera cueisha (femur) tostemp s'a sauvat en Arties, mès sense auer un endret especific a on conservar-lo.

Ei per aquest motiu qu'en sègle XVIII (an 1736) s'encomane ath talhèr de Sant Bertran de Comenges un autar barròc dedicat a Santa Cristina. En madeish, s'i place un barratge (hornèra) en forma de sacrari entà salvar e venerar era relíquia.



Figura 29. Urna a on se saue era relíquia de Santa Cristina.

Aguest retaule siguec producit peth talhèr de Comenges. Un des elements mèts caracteristics que hègen a servir aguesti escultors ère illustrar era predella damb talhes en miniatura e en relèu dedicades ara vida dera Santa principau der autar, qu'en aquest cas ei Santa Cristina.

Aguesta representacion mòstre com siguec martirizada, detalhant toti es passi deth sòn martiri, començant pera captura (en prumèr plafon), seguida peth judici (en panèu deth miei), a on tanben se contemple era sua senténcia, era crema en huec e coma suberviu, e quan ei lançada en arriu estacada damb un tronc en còth. Finaument, coma non morís, en darrèr plafon se ve com l'aucissen a còps de baston.

En aquest cas, eth retaule ei decorat damb un totau de 24 imatges, mentre qu'eth dera Catedrau de Sant Bertran n'a 27.



## 7. EN D'AUTI TEMPSI I AUIE DUES MÒLES

Encara qu'actuaument sonque coneishem en Arties era existència d'ua mòla (era deth costat der arriu Garona), que se consèrve en plan bon estat, en sègle XVII e XVIII n'i auie dues. En referència ad aguesta deth Garona, ja cònste en registre dera propietat des der an 1855 coma *Comunidad del molino viejo de Arties*. Se tracte dera finca numèro 7 e, en concrèt, se descriu dera següenta manèra:

*“Un molino harinero, procedente de los propios de esta villa, sito en el termino de la misma, consta de tres muelas, tiene una superficie de ciento cincuenta varas catalanas cuadradas, equivalentes a noventa metros cuadrados; linda a oriente y norte, con Jaime Portolà de Vielha; a mediodia con camino publico; y a poniente con bienes comunales de ésta; con su aprovechamiento conocido por acequia del molino harinero de Arties, consistiendo por una presa de piedra suelta que deriva el agua del rio Garona, en su margen ú orilla izquierda, y en este termino municipal”.*

Com acabam de mencionar, a mejans deth sègle XVII (ans 1660), i auie dues mòles en Arties: era der arriu Garona (qu'ère coneishuda coma era des de “Aloy”) e era der arriu Valarties (que se nomentaue des de “Sevilha”). Aguestes dues mòles èren trètes en arrendament per un an peth conselh ordinari dera universitat (pòble) d'Arties. Açò comportaue uns beneficis significatius entara Vila e, en periòde que compren entre era dusau mitat deth sègle XVII e eth prumèr quart deth XVIII, supausèc uns ingressi annaus de quantitats de sòs qu'anauen des 50 as mèr de 100 liures<sup>24</sup>. En cambi, enes compdes de 1818 dejà sonque i figure er arrendament d'ua, era deth Garona, a Juan Prades, per un prètz de 251 liures.

Er arrendament des mòles ère annau, en un periòde qu'abastaue des de Sant Miquèu de seteme a Sant Miquèu de seteme der an següent, damb un

---

<sup>24</sup> Era Val d'Aran auec un sistèma de moneda de compde pròpri basat en un numerari físic francès (er ardit). En aguest sistèma era unitat de compde de major valor se denomine liura aranesa e, depenent deth periòde, eth sòu valie 6 ardots (1 real 12 ardots). Posteriorament, cada real valerà 20 ardots.

seguit de condicions qu'er arrendaire se comprometie a executar. Aguesti èren es pactes mès destacables:

- Qu'eth molier age es mòles en bon estat. Sigue obligat a hèr bona haria a toti es abitants dera vila. E deisharà mòler segontes eth torn qu'auràn sense hèr cap grèuge ad arrés e, se hè çò de contrari, serà amonestat pera vila.
- S'eth molier cerque peleja enes mòles damb quauque usatgèr, serà sancionat pera vila. E se bèth abitant cerque tapatge damb eth molier sense motiu, serà sosmetut ara somission dera vila.
- Era vila entregarà es "*pichs*" que s'an enes mòles e, quan s'acaben, se'n haràn de nau. Er arrendaire aurà d'ajudar a finançar eth sòn còst. Quan s'acabe er arrendament, deisharà es "*pichs*" entàs mòles sense supausar cap de despena entara vila.
- S'estipule que, s'eth molier s'emmalautís, sigue obligat a dar era clau o es claus ath que les demane.
- Se pacte que totemp que manque aigua enes mòles, eth logataire non age de hèr a foncionar era mòla. E dat eth cas que per quauque aiguet o creishuda se crèbe quauque tròç d'adaiguader, era vila s'oblige a reparar es maus se son de consideracion. En cambi, se son de pòca importància, les aurà d'apraiar eth molier.
- S'acòrde que se se trinque ua pèira o pèires, rodets, hustes o quinsevolh causa per culpa der arrendataire, qui les age d'apraiar sigue eth madeish.
- Se pacte que, se i a quauque goterèr enes mòles, les age de retetar eth molier. Es arrendaments comencen tà Sant Miquèu de seteme e, a qui se li autrejarà era licitacion, aurà de presentar ua fiança e dar 10 migères de vin a part der arrendament.
- Un viatge presentats es licitadors, se non son dera satisfaccion dera vila, era vila se quedarà es mòles.

Aqueth an de 1680, er arrendament des mòles requeigec en Juan Espero per ua quantitat en gran. Concrètamènt, s'oblige a dar 11 cargues e

mieja de horment e dues cargues de milh. Er arrendatari presente en concèpte de fiança a Barthomeu Lucia e Domingo Bru.

Er an següent de 1681, es mòles tornen a èster logades per Joan Espero per un an a compdar de Sant Miquèu de seteme e per un prètz de 70 liures moneda corrent.

Eth 21 de seteme de 1682 era Vila torne a adjudicar eth loguèr des mòles a Juan Espero per un prètz de cinquanta cinc liures e quinze galins de horment. Er arrendament ei efectiu des deth dia 29 de seteme de 1682 ath madeish dia der an 1683. Agust viatge apòrte coma fiança a Barthomeu Lucia (conselhèr) e Antoni Arjo (cònsol).

Era diferéncia destacable d'aguesti tres contractes d'arrendament ei



Figura 30. Modèl de tassa de plata que se compromet a hèr er arrendataire.

qu'un se pague en espècies e es auti en sòs. En cambi toti an ua característica comuna: eth loguèr per un an non coincidís damb er an naturau, senon que va de Sant Miquèu a Sant Miquèu de seteme. Mès tard, en an 1689, se loguèren es mòles de haria per un an a Joseph Somastre, des de Sant Miquèu de seteme, per un prètz de 63 liures 10 sòs e eth compromís de hèr ua tassa de plata<sup>25</sup> de sies onces e un pichèr d'estanh de sèt liures de pes. Eth pagament deth loguèr s'a de hèr efectiu en an 1690, entà Sant Miquèu de seteme.

<sup>25</sup> Es tasses de plata èren deth pòble e servien entà béuer vin enes amassades deth Conselh de Vila e des cònsols deth pòble.

## 7.1. En aqueri ans tanben i auie estafes

Sembla curiós destacar un frau que descorbiren es vesies d'Arties en an 1683 en ua des sues mòles. Concrètamènt ena que i auie en arriu Valarties nomentada “*Molixa o des de Sevilha*”. Aquíu, quauques hemnes se'n dèren compde qu'eth molier, Juan Espero, les enganhaue en tot auer plaçat ena mòla un dispositiu que retenguie era haria. Per tant, quauques clientes vederen que les mancaue haria e, per tant, ac denoncièren as cònsols. Posteriorament s'investiguèc, en tot comprovar qu'ère cèrt. Coma castig se l'imposèc ua multa e se li retirèc er arrendament. Ara seguida se transcriu era acta a on se detalhe aquest frau:

*“Com en lo mes de mai dia als 29 de mil sis cens vuitanta y tres presehint cueixes per diferens dones de la vila de Arties dolense de que les faltave farina al respecte del blat aportaven al moli fariner de la molixa de la vila de Arties. Los concols Pere Juan Aryo y Juan Leya ab los demes del consell y altres de dita vila, conferinos ha dit moli, y reconexent y visitant aquell trobaren un secret en lo torn de la pedra de dit moli, y fent proba de dit secret donant blat ha dit moli se troba que lo dit secret detenia; eo cuede ditinguda de mitx gali de farina eo mes: Nosaltros concols y concell i seguint la everiguasio de dit secret diguerem al rendador de dit moli Juan Spero si perque habia fet aquell secret; y ell respongue noi sabia res. Vista la depositio de Domingo Sala ultim harendador de dit moli lo qual ha jurat en nostron poder que quant deixá dit moli noi habia ningun secret.*

*Vist axi mateix la depositio de Juana Maria Blanch la qual a jurat en nostron poder a Deu y G que ha vist dit secret en dit moli de esta part de un any y essent rendador lo dit Spero: pero que no gosave dirlin cosa alguna, sino que anave quant ella molie profitarsen per no perdre son dret; Vista la depositio de Josepa Sonbru, la qual ha jurat en nostron poder de que per diverses ocasions ha trobat manifest frau y engany.*

*Vista la depositio de Orienta Prades la qual ha jurat en nostron poder de que ha vist dit secret: y que detenia mitg gali de farina. Vista axi mateix la depositio de Maria monge la qual ha jurat en nostron poder ha Deu y G de que habia vist dit secret: y vist ab lo instinct que staba fabricat, y que de cosa de deu galins de blat per esperiènsia sua venia a detenir un gali de farina eo lo valor de un gali de blat.*

*Vista la depositio de Damiana Tersa la qual jura en nostron poder; en que se habia trobat molt gessada ab la molinera de uns quants galis habia molgut; y fentli veure lo pa, la molinera li digue se callas, y en gratificatio li dona una partida de llenya.*

*Vist axi mateix la depositio de Juana Maria Sonbru la qual jura en nostron poder a Deu y G que havia vist aquex secret y que no gosave dir lin cosa alguna, quan lo veje ple ni quant vuit: y com tambe de molts dies a esta part conixer i manifest dany molent en dit moli. Vista axi mateix la depositio de Josep Nart lo qual ha jurat en nostron poder ha Deu y G lo qual diu que ha vist, desfet dit moli quant Domingo Sala ere arrendador y que noi va veure ningun secret: y que despres se troba quant los concols y concell feren visura ocular: y que a les ores va veure lo dit secret.*

*Visis videndis attentis et atendendis.*

*Tenint ha Deu devant nostros vulls de ha ont tot reste judissi devall e los predits concols Pere Juan Aryo y Juan Leya de vot y parer de tot lo concell pronunciam y declaram del modo seguent. Ates y considerat que dels merits de la present causa consta plenament de dit secret essen vist y trobat en dit moli per les deposissions de Juana Maria Blanc y Orienta Prades, Maria Moga, Juana Maria Sonbru y Josep Nart. Quant ple de farina quant vuit essent rendador dit Spero. Consta axi mateix en lo dit moli antes que lo dit Spero lo arrendas noi havia tal secret per les depositions de Domingo Sala y Josep Nart.*

*Conste axi mateix per Damiana Tersa y Josepa Sonbru y Juana Maria Sonbru baber trobat menos farina al respecte del blat aportaben ha moldre en dit moli y asso per raho del dit secret. Aquestos y altres merits de la present causa atesos y cosiderats y altrament los predits consols Pere Juan Aryo y Juan Leya y concell de la universitat de Arties pronuntiá sententiam y al dit Juan Spero comdenam ha pagar trenta lliures correns a la vila per llur atreviment ha comes en dit moli y juntament esser tret del concell.*

*Pere Juan Aryo y Juan Leya de la vila de Arties*

*Concols en nom propi y de tot lo concell”*

Podem veir clarament com a Juan Espero (eth logatari e molier des darrèri ans e un des membres deth Conselh de Vila d'Arties), ath delà d'èster sancionat damb ua multa de trenta liures, tanben se li aplique un des castigs mès sevèrs, qu'ei èster expulsat deth Conselh de Vila. Supausam que, coma encara quedauen quate mesi de loguèr e, com s'estipulaue enes capítols, eth Conselh de Vila assumís eth contraròtle des mòles enquiar acabament deth contracte. Ar an següent, er arrendament non ges a concors e, per tant, demore en mans deth Conselh de Vila. Dempús d'aguesta pausa, eth 29 de seteme de 1684 se tornen a logar es mòles, mès aquest viatge per un periòde fòrça mès long, concrètament de tres ans. En aquesta ocasion er arrendatari ei Domingo Sala e er arrendament comence aqueth madeish an e acabe eth dia de Sant Miquèu

de seteme de 1687. Eth prètz d'adjudicacion ei de trenta ua dobles e mieja.

Un aspècte important que s'establie enes capítols e condicions pes que se regie eth loguèr des mòles ère eth prètz qu'auien de pagar es vesins qu'anauen a mòler gran. Cau destacar que, pera moluda, ère acordat que se paguèsse en espècies. En concrèt, per cada vint-e-quate galins que se molien se n'auie de dar un entath molièr. Enes normes s'especificaue dera següenta manèra:

*“Es pacte que los que moldran vint y quatre galins de blat aquestos sian franchs per al pages donant al moliner un gali de blat”*

## **8. CASES EXISTENTES A DARRÈRS DETH SÈGLE XVIII**

- |     |                           |     |               |
|-----|---------------------------|-----|---------------|
| 0.  | Casa comunau (Ajuntament) | 21. | Es de Peyet   |
| 1.  | Es de Ponin               | 22. | Es de Menga   |
| 2.  | Es de Gaspart             | 23. | Es de Jaume   |
| 3.  | Es de Nanrey              | 24. | Es de Paulet  |
| 4.  | Es de la Muliera          | 25. | Es de Barrau  |
| 5.  | Es de Pach                | 26. | Es de Domingo |
| 6.  | Es de Cabilat             | 27. | Es de Bolant  |
| 7.  | Es de Taberner            | 28. | Es de Llúcia  |
| 8.  | Es de Joan del Mas        | 29. | Es de Bárbara |
| 9.  | Es de Monge               | 30. | Es de Maciana |
| 10. | Es de Joseph              | 31. | Es de Carlo   |
| 11. | Es de Prise               | 32. | Es de Sans    |
| 12. | Es de March               | 33. | Es de Tana    |
| 13. | Es de Lebrat              | 34. | Es de Estebe  |
| 14. | Es de Sastre              | 35. | Es de Brauet  |
| 15. | Es de Martí               | 36. | Es de Portolà |
| 16. | Es de Pastador            | 37. | Es de Docina  |
| 17. | Es de Baroca              | 38. | Es de Domench |
| 18. | Es de Toni                |     |               |
| 19. | Es de Begué               |     |               |
| 20. | Es de Carlos              |     |               |

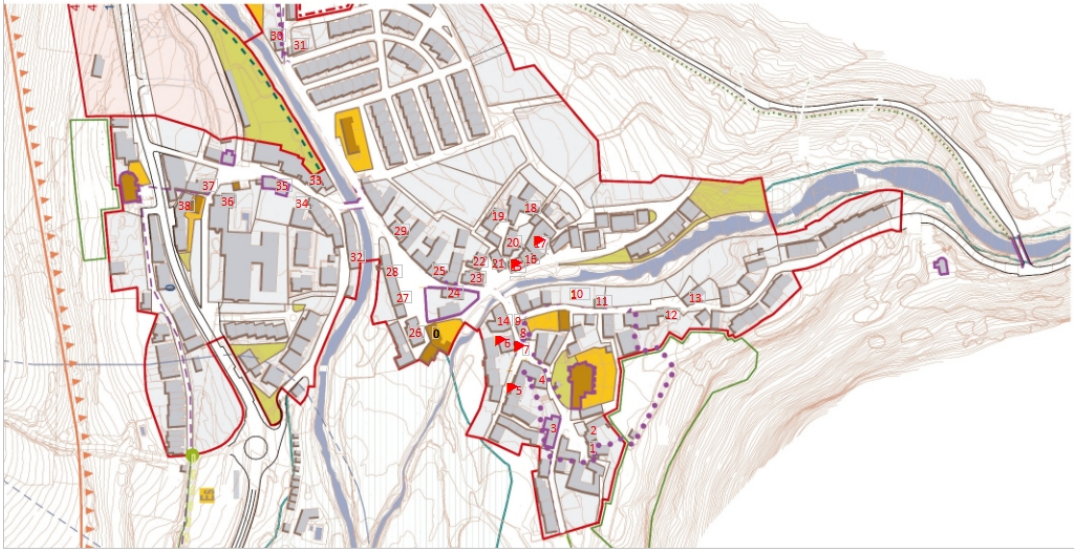


Figura 31. Plan des cases d'Arties a darrèrs deth sègle XVIII, principis deth XIX.

D'aguestes cases en volem destacar dues: era des de Portolà (36) e era de Paulet (24), per èster des mèns fòrtes, autant en encastre social com economic dera Vila d'Arties e dera Val d'Aran. En sègle XVII es nòms de familha èren Portolà (Bernat) e Arjò (Pere Joan). Coma vedem, eth cognòm Portolà tanben da nòm ara casa e auviatge ancian. En cambi, enes de Paulet eth cognòm ei totaument diferent (Arjò).

Des 24 familhas antigues que compòsen eth Conselh de Vila d'Arties, podem afirmar qu'aguestes son es cases mèns fòrtes e amonedades, e que compden damb diuèrsi paraments defensius com muralhes, arquères e ua tor. Tanben podem díder que i auec ua cèrta rivalitat economica entre eres. Per exemple, en 1754, es de Portolà (Francisco Portolà) crompen un tròç de prat dera yerla as de Paulet (Carlos Arjò). Mès tard, se genèrè un conflicte entre Francisco Portolà e er hilh des de Paulet (Nadal Arjó), que preten recuperar aguesta finca per via judiciau.

Es dues familhas an prats, tèrres e es auviatges principaus plaçats en punts estrategics deth pòble d'Arties. Per exemple, es de Portolà èren ath costat deth camin e dera glèisa de Sant Joan, e ath darrèr, es de Paulet,



auien un prat gran coneishut com Redon. Mentre er auviatge e còto des de Paulet ère ena plaça Urtau, un shinhau mèns enjós dera casa dera Vila (ajuntament), entre er arriu Valarties e Garona, se trape eth prat dera yerla, propietat des dus linhatges.

Es dues se caracterizen per auer un naut nivèu economic e an constituïdi diuèrsi censaus enes sègles XVII e XVIII per ues quantitats elevades. Enes compdes deth Conselh der an 1642, figure qu'era familha Portolà, concrètament Bernat Portolà dera Vila d'Arties, a de pagar peth sòn frair Borthomeu ua pension de quinze liures. En aguesti madeishi compdes, ena liquidacion corresponent ath terçon de Pujòlo, figure que se hè un pagament a Matheu Arjò (des de Paulet) per un impòrt de 300 liures (a rason de sòu per liura).

Entà veir eth potenciau d'aguestes dues cases pairaus, era familha Portolà (enes ans 1704), en concrèt Josep de Portolà, creèc un censau ena glèisa de Sant Juan dera Vila de Palau per un impòrt de 550 liures. Era familha Portolà tanben ère coneishuda pes propietats qu'auien en d'auti endrets (especiaument en Gessa) e peth bestiar que possedien. Sustot pes documents consultats, semble que s'auien dedicat especiaument ath comèrc e neuritud de mules. Se mos centram en quadèrn de crubament dera casa Portolà d'Arties der an 1820, podem verificar com quauques anotacions hèn referéncia ara estada de mulatalha (mules e mulets) dehòra dera Val d'Aran<sup>26</sup>. Ua ditz qu'a Borthomeu deth pastoret li a de pagar per portar es "*machos*" de Sant Beat entà casa. Joaquin Potolà en dèishe constància atau:

*"Borthomeu de pastoret te mal en 1820 dos quintas erba y una trosa de palha suman sis pesetas y un sou plata y de alli li tinch de abonar de conduirme los matxos de Sant Beat a casa".*

---

26 Aguesta practica ère coneishuda tamb diuèrsi nòms: "*Esibernar, Exiberni o Xibernil*". En diccionari Català-Valencià-Balear era definicion dera paraula Eixivernar ei: *passar l'hivern. 3.tr. Dur el ramat d'ovelles a pasturar a terra d'altri, durant l'hivern, per escassesa de pastura en la terra propia* (Esterrí d'Àneu)

En d'antes figure eth nombre de caps e eth temps que i son en aqueri peishius, dehòra dera Val d'Aran, pendent er iuèrn. Açò se pòt apreciar enes registres que se detalhen a continuacion:

- *“Dia 11 febre posa en xibernil Francisco del Pach dotse mulles y estigueren fins lo dimars dia 22 de febre”.*

- *“Los de Mateu posaren en xibernil dia 5 de abril 4 matxos y estigueren dos mesos menos un dia cada un tinch rebut un gali ordi”.*

Tanben auem pogut comprovar qu'era grana part des operacions se hègen per escambi. En definitiua, es de Portolà venien èrba, palha o gran e es vesins pagauen damb jornaus de trabalh ena tèrra, hènt un restilhèr o uns bots de craba e en bèra ocasion tanben liquidauen eth deute damb trueites o carn de vedèth.

Aguestes dues cases fòrtes d'Arties se caracterizen per auer un auviatge damb plan bones finques e tèrres en Arties. En mèns d'ua ocasion es d'ua familia limiten damb es dera auta ena part mèns centrica d'Arties.

En çò que hè as cases pairaus, era de Portolà auie un auviatge mèns extens, que se trapaue ara entrada deth pòble d'Arties. Aguest compdaue tamb ua tor quarrada e ua capèla particulara dedicada a Sant Antòni, datada en an 1678. Er èster fortificada siguec un des motius entà qu'enes ans 1960 se convertisse en Parador Nacionau de Torisme. Tanben cau remarcar que deth linhatge des de Portolà ère descendent D.Gaspar de Portolà e Rovira, descorbidor e prumèr governador de Califòrnia en 1770.

Per ua auta part auem era casa Paulet, plaçada ena plaça dera Vila ath costat der ajuntament. Eth vedat ei des mèns grans, a on ena casa subergés era hièstra deth carrèr major, e i a ua inscripcion datada en 1561. Tanben i podem trapar ua arquèra (hièstra de defensa), aué tapada, que demòstre eth caractèr defensiu dera edificacion.

Pròva dera fortaleza d'aguestes dues familhes ei eth plaidejament que mantengueren es de Paulet damb es cònsols d'Arties en 1656:

- Ei un plaidejament qu'es cònsols d'Arties interpausen contra Mateu Arjo. Es cònsols li requerissen peth mau ocasionat ena plaça e ena vila d'Arties, coma resulta der aigua qu'arribe en sòn prat (dit d'Entre Aigües) des deth de Portolà. S'a d'enténer qu'era aigua en tot aguest recorrut pòt mauméter era plaça e era vila, especiaument peth gèu.

- Heren era corresponenta comprovacion, escotèren as testimònis des dues parts, e tanben er oficiau Ferrer liegec eth "*Compromís*" o document qu'auie Mateu Arjo sus era aigua deth sòn prat.

- Finaument, eth jutge Grunel, dictèc era següenta senténcia:

1. Mateu Arjo gaudís dera servitud d'introdusir era aigua en sòn prat dit d'Entre Aigües, mentre non cause cap perjudici ara vila d'Arties.

2. Vist eth perjudici hèt peth gèu, segontes era observacion, condemnen a Arjo a non introdusir era aigua en temps de gèu peth damatge que pòt causar ara vila sus era pena de sies liures, cada viatge, era mitat des quaus seràn liurades ar oficiau reiau e era auta mitat as cònsols.

3. Com que Arjo declare que bèri particulars an introdusit era aigua pera sua pròpria autoritat privada, en aguest cas se les aplicarà era madeisha pena de sies liures, era mitat des quaus serà entar oficiau reiau e era auta mitat entà Mateu Arjo.

4. Tanben era senténcia reconeish eth dret de Mateu Arjó, atau com ditz eth document de "*Compromís*", qu'era aigua que què de dit prat ena vila, a de quèir en dus canaus. E s'aguesti non son sufisents, que ne hèsquen dus de nau de dus pams d'amplada.

5. Condemnen a Arjo a pagar era mitat deth reconeishment visuau, amassa damb eth requeriment hèt as cònsols (segontes eth "*Compromís*") qu'era aigua s'a de conduir, etc.

Còpia hèta eth 3 de gèr de 1656, extrèta fidèument dera originau per Borthomeu Joan Brugarol.



## 9. ETH COMÈRÇ DE MULES E HUSTA E ES PEISHIUS, BASA DERA ECONOMIA

En capítol economic podem díder que, ath delà des petites bòrdes de bestiar, es uarts e es tèrres qu’auien era grana part des vesins, tanben i auie un comèrç que produsie mès beneficis tàs cases importantes e entath Conselh de Vila, com ère era venda de mules e de husta.

### 9.1. Comèrç de mules

Era venda de mules ère un bon negòci entad aqueri que cromptauen mules en França, se podie èster hènt a servir eth dret dera forana e era dominella. Ei a díder, pagant un còst (peatge) mès auantatjós pera importacion d’aguest bestiar des de França.

Cau rebrembar que cada an se dispausaue d’aguest privilègi (tractat) entà poder passar ath torn de 800 caps de bestiar mulam, per ua tarifa redusida de 25 targes (5 reals) des de mejans deth sègle XVI.

Concrètament, en ua acta deth Conselh deth dia 3 de gèr de 1635 se confirmen aguestes chiffres de 5 reals per cada mula e un totau de 800 unitats entà tot eth territòri aranés.

Auem coneishement deth nombre de caps que li pertocauen a cada terçon per ua auta acta deth Conselh deth dia 25 de gèr de 1640, a on figure ua relacion des mules que pòden auer cada un d’eri. Tanben s’especifica que se bèth un des sies non les aprofite, se les pòt quedar un aute pagant-li eth prètz dera tarifa estipulada. Se’n hè referéncia dera següenta manera:

*“Item determinen que si un terço no trau tots los mulats sobre dits i altres terçons quen trauran mes de los que los toquen quen agen de satisfacer al terço que no los traura”*

Mès cau puntualizar qu’en fòrça ocasions se superaue eth maxim de 800 e, per tant, calie hèr un nau recompte per terçon entà atau crubar es que passauen dera chifra que les corresponie a cada un d’eri pera tarifa

ordinària que normaument ère de 8 reals e 5 ardots. Per exemple, ena distribucion de mules que correspon ar exercici der an 1640, se'n compdabilizen un totau de 831. Ei a díder, 31 mès qu'es contemplades en acòrd dera dominella.

Terçons	Huecs an 1641	Repartiment des 800 mules
Arties e Garòs	40	66,39
Pujòlo	106	175,93
Vielha	114	189,21
Marcatosa	80	132,78
Lairissa	50	82,99
Bossòst	92	152,7
Totau	482	800

Terçons	Huecs an 1640	Repartiment des 800 mules	Mules per Terçon an 1640
Arties e Garòs	40	70,8	76
Pujòlo	106	187,61	190
Vielha	114	201,77	208
Marcatosa	80	141,59	143
Lairissa	50	88,5	85
Bossòst	62	109,73	129
Totau	452	800	831

Taula 6. Repartiment des 800 mules segontes es huecs (1640, 1641).

En tant qu'ena liquidacion der an 1635, ena corresponenta acta deth Conselh s'especifica clarament qu'es caps de mulam que suberpassen es 800, es terçons que n'an trèt de mès des fixats en tractat, auràn de pagar era taxa abituau de 8 reals e 5 ardots. En aqueth an n'auien trèt 523 caps de mulam mès es terçons de Pujòlo, Arties-Garòs, Vielha, Marcatosa e Bossòst. En concrèt, es vesins Arties-Garòs sonque n'auien crompat 6 mès

des 70,8 que les pertocauen peth repartiment des 800 en foncion des huecs, com se precise en aquera madeisha acta:

*“Item s’ha determinat que los vuit cents mulats se poden traure a sinc reals per mulat de la forana. Se ha determinat que per a pagar les quatre centes lliures als foraners dits mulats se reparten per terço i per foc...”*

En çò que tanh a com s’adjudicauen es 70,8 mules que tocauen a Arties-Garòs, se hège en foncion des huecs. Ei a díder, as 22 que i auie en Arties les ne corresponien 38,94. Aguesti caps, segontes era ordenança deth *Llibre de las Politicas observa lo Conselh de la Vila d’Arties* der an 1655, se partien per parts iguals entre toti es cromptadors que pertanhien ath Conselh de Vila e s’especificaue dera següenta manèra:

*“Capitulam y ordenam desta ora en abant que los mulats tenim bons de la particio del tersso los qu’es atocaran a Arties sian partits per iguals parts a tots los que compraran y sino basten se partiran lo bo ab la mateixa conformitat y ditz compradors seran obligats ha donar un real de dos a la vila y no mes ni menos per cap”*

## 9.2. Es bòsqui e era produccion de husta

Un aute negòci que portaue importants beneficis ère era venda de husta<sup>27</sup> en bòsc. Sustot portèc grani ingrèssi entàs arques deth Conselh de Vila (Universitat), encara que tanben supausèc que fòrça vesins d’Arties poguessen trabalhar en bòsc entà hèr era extraccion des arbes e er apraiament des madeishi, entà transformar-les en socs e posteriorament èster transportats pes carrassaires per arriu Valarties. Aguesta explotacion forestau experimentèc un augment espectacular enes sègles XV e XVI degut ara creishenta demanda deth mercat francés. Aguest materiau, sustot es troncs longui, se hègen a servir en França entath bastiment de vaishèts. Es arbes s’extreiguien des bòsqui hèn a servir es bòs e, posteriorament, se hège eth transpòrt des madeishi per miei dera navegacion pes arrius Valarties, Aiguamòg, Ruda e fin finau pera Garona.

---

<sup>27</sup> Enes darrères decades deth sègle XVII (1670-1700) se realizèren vendes de partides de husta per valor d’ues 6000 liures en Arties.

En cas deth Valarties, aguesta baishada de husta se despren de quauques clausules que se mencionen en *Llibre de las Politicas observa lo Consell de la Vila d'Arties*, a on s'especifica que i auie un barratge primordiau d'aigua en arriu Valarties que serie fundamentau entà hèr a baishar es socs ("rolhs") pes darrèrs quate quilomètres enquia arribar ara Garona. Aguest barratge serie plaçat en endret dera Artiga. Açò s'especifica en dus contractes deth loguèr des bòsqui entà picar era husta de 1692 e 1693, dera seguènta forma:

*"Item es pacte que pera pasturar los vous trian la fusta en dits voscos, se done terme pera pasturarlos des de la pressa<sup>28</sup> de laygua de la Artiga fins al riu Roig que vaixe de la Aubeta y ixint de dit limit se pagara de pena trenta reals per quiscuna vegada se trobaran, o vistos"*

Aguestes espleites de husta dera decada de 1690 se referien as bòsqui deth laved de Montardo e dera Aubeta, e sigueren adjudicades a Batista Prades per sies ans e un prètz d'ua tarja francesa per cada "*fiela*<sup>29</sup> que se picara". En bères ocasions, enes contractes s'acostumaue a estipular que s'auien de logar vesins d'Arties entà hèr quauqui trabalhs relacionats damb eth foncionament dera restanca. Entà carregar aguesti arbes dera part mès nauta dera ribèra deth Valarties enquiara part baisha se hège per arriu. Segontes ditz Juli Soler ena sua guida sus era Val d'Aran der an 1906, er estanh de Restanca ère un embassament que remassaue es aigües deth barranc provenent deth lac de Mar, e en d'auti tempsi, ère aprofitat aumentant eth sòn nivèu per miei d'ua compòrta de husta entà facilitar damb era pression dera aigua eth traslat des pès de arbes enquiara part baisha dera ribèra.

Era màger part d'aguesta husta ère venuda as francesi, qu'en sègle XVII se desplaçèren tà Arties, a on trabalhauen, e fòrça d'eri se maridèren

---

<sup>28</sup> Ath delà d'aguest barratge ena Artiga, tanben existís er estanh dera Restanca que harie referéncia a un barratge que servirie entà embassar era aigua e dempús poder hèr a baishar era husta.

<sup>29</sup> Fiela: se referís as arbes que se marcauen. En foncion des dimensions qu'auien podien generar variats productes comerciaus derivats des rolhs qu'en gessien. Segontes eth diamètre auem aguestes classes: cossin (galauba), jacòt, bastard, pitrolh, cabirons, etc. Toti eri son pècs de ressèc.



damb joenes deth pòble. D'aguesta relacion i a constància dera sua preséncia en bèri toponims, com per exemple eth bòsc deth Gavach ena ribèra deth Valarties. D'aguest comèrç damb es vesins perdure ua nomenclatura especifica francesa sus es diuèrses classes de husta en rolh que servie entara construccion e s'exportaue. Tanben n'auem coneishement pera demanda presentada peth Conselh de Vila d'Arties en an 1664 ath governador dera Val d'Aran Rafael de Subira, a on se sollicite qu'a compdar d'alavetz cap de francés pogue auer domicili en pòble e, es que i a, non poguen formar part deth Conselh de Vila, ne auer cap de cargue. Era reclamacion ditz atau:

*“Com la experiéncia sia mestra de totes les coses, y ella nos aja ensenyat que de esta part de trenta anys se hajén agregat casantse ab filles de la present vila de Arties. Gran numero de francesos, los quals ja casi venen a igualarse, y sobre pujar a les demes cases dels naturals de dita vila, y se recelen, que si moventse guerres entre les dos coronas de Espanya, y Fransa de la manera se ha vist, podrien alçar-se a majors de dita vila, lo que serie en gran deservéy de sa magestat, y danys de sos vassalls, que es de presumir, segontes los indicis que vuy dia mostren volentse entremetre en lo govern a dita vila, estes, y altres coses ben considerades, humilment supliquen a Vm. Dita Universitat consols y prohomens y consell de dita vila se digne en posar sa autoritat, y decret en la present suplica, per a que de esta hora en avant ningun francés puga prendre domicili novament en dita vila d'Arties, per lo sobre dit, y com tambe per no tenir terme per a poder sustentar mes familia de la que vuy tenen, y per haberni tanta de forastera de present pateyxen molt los naturals de ella: també supliquen a Vm. que sien privats los francesos, y sos fills que vuy dia tenen domicili en dita vila que en ningun temps sien admesos en consell, ni en ningún càrrech de dita vila”.*

Enes darrèri tempsi (sègle XX), auem constància der aprofitament extraordinari qu'auien es vesins d'Arties dera husta deth bòsc. Eth costum ère qu'es cases deth pòble poguessen demanar dus tipés de permisi: un nomentat lenhar e er aute vesiau. Eth lenhar hège referéncia ara lenha ara qu'auien dret e podien talhar es cases entà cauhar-se, mentre qu'eth vesiau ère era husta que podien hèr en bòsc destinada a usatges relacionadi damb era construccion. Aguesti arbes s'acostumauen a mercar en parçan des Estrets e en lòc nomentat eth Vrespalhader, ena ribèra deth Valarties, entà dempús èster ressegadi en ressèc.



Figura 32. Vesins d'Arties picant en bòsc (ans 1950).

### **9.3. Era subasta des peishius**

Eth clima plojós atlantic dera Val d'Aran a hèt qu'istoricament es prats deth nòste territòri siguessen fòrça rics en èrba, e ei per aquerò que pagesi des pòbles vesins dera Ribagòrça catalana e aragonesa s'an interessat pes peishius e an arrendat er aprofitament des madeishi, sustot de parçans limitròfes coma Rius, era Boca Sud deth tunèl, Colomèrs, etc.

Ei per aquerò qu'en aguest apartat transcriuem uns contractes d'arrendament de peishius deth pòble d'Arties (es originaus son en castelhan) enes montanhes de Colomèrs e Rius deth sègle XIX.

*“Arriendo de la montaña de Colomes para el año 1895*

*En la villa de Arties a quince de octubre del mil ochocientos noventa y cuatro: reunidos en la Casa Consistorial de la misma los contribuyentes de esta población y los señores del Ayuntamiento han acordado arrendar el aprovechamiento de los pastos del monte Colomes, común de esta villa para el próximo año 1895.*

*A D. Bautista Montius, vecino de Vilaller en precio de doce duros oro, cuatro duros en sustitución de la vasiva y cuatro duros más para lifares, entendiéndose estas últimas cantidades además del empresto del arriendo.*

*El presente contrato se estipula con la obligación de otorgarse al arrendatario a los pactos, y condiciones que han seguido de costumbre en años anteriores, respecto al aprovechamiento y límites conforme se expresan en la taba de 1894, y a las formalidades determinadas para el distrito forestal.*

*El pasto que con el arriendo de Colomes van comprendidos los bajos de sieja Sasaubes, no pudiendo el ganado para aprovechar los pastos de sieja, bajar des de el puente de Loseron hasta el día cuatro de octubre.*

*Es asimismo pacto que a cuenta del importe del arriendo indicado, deberá el arrendatario entregar al ayuntamiento cinco onzas de oro para la feria de Vilaller de Santa Cruz del entrante año.*

*Obligándose las partes a cumplir y guardar cuanto se ha constatado y estipulado, se otorga y firma, fecha expresada.*

*Bautista Montius*

*Arriendo de la montaña de Rius para el año 1896*

*En la villa de Arties quince de septiembre del mil ochocientos noventa y cinco: reunido el Ayuntamiento y mayores contribuyentes en la Casa Consistorial al objeto de proceder al arriendo de los pastos sobrantes de la montaña de Rius y se acordó proceder al arriendo bajo los pactos contenidos en la taba del año 1895 y siguientes.*

*El arrendatario deberá entregar al ayuntamiento la cantidad de siete y media onzas oro el día ocho de julio próximo y la restante cantidad para el día seis de noviembre de mil ochocientos noventa y seis cuya cantidad ò sean las quince onzas oro deberá entregar el rematante en esta misma población.*

*El arrendatario deberá entregar al ayuntamiento una vasiva y además cuatro duros en clase de lifares.*

*En estos pactos fue adjudicado el remate a favor de Joaquín Ariño Rozo, vecino de Sopeira; saliendo fianzas y responsables del presente arriendo Francisco Amiell Rodés y Don José España Moga, vecinos de esta villa.*

*Por no saber de firmar Joaquín Ariño a su ruego lo firma Antonio Arró.”*

Per çò que podem veir, es relacions en çò que tanh as arrendaments de montanhas e passatges entre es vesins dera Ribagòrça (Vilalhèr, Durro, Erill, Ginast, Sopeira...) èren soentejats damb es aranesi, ben sigue entà arténher es peishius e es èrbes sobrantes d'endrets coma Colomèrs, Rius e era montanha Bandolers Dosal Beret, o tanben entà poder passar eth bestiar (vaques e oelhes) pes passi existents enes montanhas entre es dus territòris.

Er arrendament anaue des dotze duros d'òr, quate duros per ua vaca vaciva e quate duros entà lifares que costaue era montanha de Colomèrs, as vint-e-dues onces e mieja d'òr, ua vaca vaciva e quate duros entà lifares que costaue er arrendament de Rius.

Ath delà, en aguesti contractes i apareishen quauques expressions que mos seràn desconeishudes, com *rematante*, *remate*, *vaciva*, *lifares* e *taba*.

- Eth *rematante* ère era persona a qui se li adjudique er arrendament dera montanha.
- Eth *remate* se ten tà parlar der arrendament pròpriament dit.
- *Vaciva* ei ua vaca que non ei prenhada. Aciu cau puntualizar qu'originàriament eth logatari dera montanha entregauè ua vaca ath pòble. S'eth ramat ère de oelhes, er arrendatari auie de dar dues oelhes (*"Es pacte que dit arrendador donarà a la dita vila que per Sant Miquel de setembre dos ovelles belles bones i rebedores"*). E com en bèra ocasion i auie agut problèmes ara ora de dar ath pòble aguesti animaues, en contracte tanben figuraue era valoracion en moneda de dita vaca e oelhes.
- *Lifares (rifares)* ère ua quantitat de vin (hormatge) que se daue ara vila quan s'acabaue eth loguèr (*"Es pacte que dit arrendador aja de pagar de rifares per lo arrendament una carga de vi bo y rebedor"*). Tanben se quantifique tà assegurar qu'eth qu'ac lògue ac pagarà.
- *Taba* se referís as condicions estipulades que figuren en Libre de Politiques deth Conselh dera Vila d'Arties.

Ena *Taba* se definís eth modèu de redaccion qu'aurà de seguir eth contracte d'arrendament dera montanha, mòla, tavèrna... A compde de ramplir eth dia, còst o nòms que conformen periodicament cada acòrd. Tanben cau concretar qu'aguesti contractes auien ua clausula que hège referéncia ara possibilitat que, se non s'aprofitauen es èrbes per motius non imputables ath logatari, eth contracte demoraue sense efècte. Se remercaue dera següenta manèra:

*“Es pacte que lo rendament no puga tenir efecte en lo cas de succedir pesta o guerra*

*- Que en tal cas lo dit arrendador sols tindrà la obligació de pagar per temps.*

*- Que aleshores tant solament deurà pagar per lo temps aurà tingut son bestiar en dites herbes.”*

Finaument, un aspècte que cau remercar per çò que hè as arrendaments des montanhes èren es drets de passatge que calie pagar tà passar es ramats d'ua val a ua auta. Un pas important tà aprofitar es peishius aranesi ère eth der Espitau de Vielha. Enes contractes apareishie en bèra ocasion e auien previst que, en cas der arrendament dera montanha de Rius, era vila d'Arties assumie eth còst d'un ramat d'anada e tornada per Espitau de Vielha.

Ara seguida se recuelh çò que se didie enes acòrds per çò que hè ad aguesta qüestion:

*“Es pacte que la dita vila li promet un ramat franch de dret al hospital de Viella de anada i tornada des de la pedra Bisbal fins en Rius i dels demes ramats que dit arrendador passarà per dites herbes del hospital de Viella serà de sa obligació satisfer lo dret de passatge al dit hospital com y tambe qualsevol carnalatge o estima de herbes li fessen les universitats confinants a dites montanyes”*

En çò que tanh as passatges, anauen des dus duros as 18 pessetes, segontes eth nombre de ramats que se passauen. Non sabem guairi caps de bestiar composauen un ramat. Pes anotacions hètes en quadèrn de compdes d'Arties, eth passatge d'un ramat d'anada e tornada costaue dus

duros e, se passauen mès ramats, eth còst s'incrementaue proporcionalment.

Relacion d'anotacions que figuren en Quadèrn de Compdes der an 1818 d'Arties:

*“Fe mal per almas de Vidaller del passatge dibuit pessetes.*

*Fe mal dos duros per Juan Luis de Ginast per lo pasatge.*

*Fe mal per los de Durro quatre duros per lo pasatge que no les pagaren.*

*Fe mal dos duros per cobra los pasatges a Vidaller.”*

Entà acabar, coma causa curiosa, podem remercar que normaument es tèrmes de pagament enes tractes entre aranesi s'establien tà Sant Miquèu de seteme. En cambi, en arrendament de Colomèrs der an 1895 figure coma tèrme deth prumèr pagament era hèira de Vilalhèr de Santa Creu en mes de mai. Aquest cambi de data se deu a qu'aguesti pactes s'acostumauen a hèr damb vesins de Vilalhèr e es entorns.

## 10. ETH PASTOR: UN MESTIÈR FONDAMENTAU EN AQUERI TEMPSI

Eth trabalh de pastor ère fòrça valorat e indispensable en ua economia familhau basada principaument ena cria de bestiar, vacum, ovin, caprin e porcin. Ei per aquerò qu'enes libres antics trapam nombrosi documents que tracten sus aguest ahèr. En concrèt, enes capítols deth Conselh dera Vila d'Arties i a quauques ordenances que se redacten entà regular e susvelhar eth benèster deth bestiar e des òmes que s'encuedauen de suenhar-lo.

Per exemple, enes prumèrs capítols deth referit libre s'enumèren, en an 1653, quauques ordenances relacionades damb eth mestier de pastor. Era prumèra ditz atau:

*“Ítem capitulam y ordenam que qualsevolle vestiar prendra mal per falta del pastor sie obligat pagarlo, y ordenam que lo pastor, o pastors sien obligats prendre guardies suffisientes de edat setse anis.*

*Ítem capitulam y ordenam que si a cas se maltractaue algun genero de bestiar vacum de quisvulle que sie se partesque per la vila, y la aien de partir a los que tindran vestiar gros estimada per consols y prohomens tant bacum com obelles y cabres.*

*Ítem capitulam y odenam que ningun pastor pogue treballar res, y per foch se li aprobe y se maltracte bestiar lo pagara lo que sera estimat per consols y prohomens.*

*Ítem capitulam y odenam que qual sevolle habitant que inquietara ninguna pleta de pastors: tant de la vila com forasters tocantles vestiar, roba, aines, pa, carn, ni maltractar los pastors de paraules ho de obres concorera en les penes seran ven vistes a la vila.*

*Ítem capitulam y odenam que ningun pugue entrar bestiar gros ni menut en la vila sense que los consols, y prohomens lo ajen vesitat fent lo contrari cauen en pena de tres reals.*

*Ítem capitulam y odenam que lo bestiar se pugue esibernar ab sa pashira pugue entrar en lo monte com es cinquanta besties encara compre ho rende prats en la Vila, y lo singular, o, singulars son y siran ajen de anar darrer lo bestiar de la Vila, y sien obligats dits singulars anar a dormir ab lo vestiar aont assemblara la Vila, y que tinguen cinquanta vesties de llana cabres vint y sinch y siran obligats ha donar ha menjar al pastors sis dies y de les cabres quatre y als gossos, y pagar vuit cabres al pastor y doxe obelles.*

*Ítem mes avant capitulam per los mals costums hauem trobat que los cònsols en lo Llibre de son consolat solien aportar molts ítems de differents gastos que a més del dany del bé comú de pobres, víudes y pobills ab dits ítems, y gastos causaban discensió en lo dit Consell, los uns defençant que dits gastos eren ben fets, perquè s'i eran trobats presents, y los altres dihent al*

*contrari, per no haber-s'i trobats a dits gastos; per ço ordenam que de esta hora en avant no pujan los cònsols portar en son Llibre ningun gasto sots pena de ser ben castigats y pagar-se dit gasto, reservant la vinguda de un sr. Governador per passar mostres de armes, o per altra via justificada, exceptant emperò que los dits cònsols pujan gastar a gastos del bé comú quant aniran a Pruedo a partir los formatges... Y així mateyx donam llibertat als dits cònsols que són y seran que sempre y quant llogaran algun pastor per a guardar tant un que altre bestiar de la vila pujan gastar una migera de vi y altra quant conduhiran resegador o faure.”*

Ací se pòt veir ua mòstra des nombroses ordes qu' aprovaue eth Conselh de Vila entà regular e controtlar toti es aspèctes relacionats damb eth mestier de pastor e eth pasturatge deth bestiar. Ua d'eres establís era obligatorietat de qu'es ramats auessen d'èster susvelhats per un pastor e era persona contractada auie d'auer ua edat de coma minim 16 ans.

E ja centrant-mos en sègle passat, se logauen pastors principaument entà cuedar es vaques. Normaument se'n logauen dus: un tàs vaques vacives e un aute entara rèsta dera vacada. Tanben acostomauen a auer un oelhèr e un pastor entà salvar es shivaus, e s'establien uns dies en primauera entà trèir es vaques des bòrdes a pèisher pera ribèra, depenent deth temps e era èrba que i auie. Per tant, acostumaue a èster a darrèrs deth mes d'abriu, quan eth pastor, acompanyat damb un vesin cada dia de guàrdia, portaue era vacada tàs prats de Ribalars, pònt d'Aiguanera, Solers, Sieja, Loseron, etc., e pera tarde tot eth bestiar se tornaue a barrar enes bòrdes. Un mes mè tard, es ègües e es vaques vacives pujauen entara montanha de Coriedo e començaue er amontanhatge. Dempús de Santa Creu, eth 3 de mai, se barrauen es prats (eth des de Doctor en pònt d'Aiguanera) e es animaus ja non i podien entrar. Eth dia 12 de junh se portauen es vaques entar Estopèr (enes prats deth darrèr dera Centrau). Era lèit que se molhie aqueri dies se portaue tà Sant Martin de Corilha tà hèr es hormatges. Eth 23 de junh, vesilha de Sant Joan, ère eth dia que se pujaue tota era vacada definitivament entà Pruedo. A compdar d'alavetz ja se quedauen tot er ostiu pes montanhes damb es dus pastors.

En aqueri ans eth salari (“soldada”) des vaquèrs e d'autes despènes deth bestiar se distribuïen entre totes es cases en foncion des caps qu'auien.



Auem pogut analizar ua liquidacion der exercici de 1936 a on, en aqueth moment, en Arties i a 187 vaques e 92 vedèths. Se pòt comprovar qu'es familhes non n'auien guaires. Era que mès, auie 12 vaques e 6 vedèths e, era que mens, dus caps e ua cria. En definitiua, auien de pagar 8 pessetes, 60 cèntims pes mairs e 1 pesseta pes petits. En totau, en aqueth an de 1936 se crubèc 1700,2 pessetes entà pagar eth vaquèr e d'outes despenes.

Villa de Arties

Lista para pago de la soldada de los  
pastores del ganado vacuno de esta villa en 1936

Nombres	N.º cabezas	tercer pago		Nombres	cabezas	Banderas	Lotes
		vacas	carneros				
Augusta Jaquet	2	1X	18 20	Anterior	133	63	120
Bartholomé Estrada	6	3X	54 60	Fernando Cortola Delong	X5	3	
Mmanuel Tessa	5	4X	47 50	Miguel Bana	X5	3	
Jacint <sup>o</sup> Jaquet	5	3X	46 50	Mmanuel Riu	X3	3	
Ant <sup>o</sup> España	2	1X	18 20	Ant <sup>o</sup> Tessa	X5	4	
Sebastián España	6	2X	53 60	Ant <sup>o</sup> Estrada	X4	1	
Luis Riu	4	1X	35 40	Juan <sup>o</sup> Consul Leja	X4		
Sebastián Vilanova	6	2X	53 60	Ant <sup>o</sup> Ferrer	X2	2	
Sebastián Costet	5	2X	45 50	Eduardo Leja	X2	5	10
José Arnau	5	2X	45 50	José Cort	X7	4	
Ant <sup>o</sup> Cort	X8	4X	72 80	Joaquín Nella	X4	1	
Joaquín Delong	5	X	43 50	Juan <sup>o</sup> Caseny	3	3	2
Juan <sup>o</sup> Crades	4	2X	36 40				
Rafael Peña	3	3X	28 30	Total	187	92	170
José Tessa	5	1X	44 50	Además debe cobrar se			
Felipe Delong	5	3X	46 50	Luis Riu	X		
Juan <sup>o</sup> Consul España	6	3X	54 60	Sebastián España X			5
Ant <sup>o</sup> Castell	5	1X	44 50	Ant <sup>o</sup> Estrada			
Domingo Moya	6	3X	54 60	Debe abonar á			
Roldano Sabau	4	1X	35 40	Bartholomé Estrada X	66	25	
Mmanuel Vidal	5	3X	46 50	José Riu X	15		
Lorenzo Buena	5	3X	46 50				
Daniel Artiga	4	3X	37 40				
Ant <sup>o</sup> Leja	4	3X	37 40				
Luis Fontdevila	3	3X	28 30				
Tomás J. Delong	2	1X	18 20				
José Mola	3	X	25 30				
Motelo Bana	10	5X	91 100				
	171	63	1200 80				

Arties 11 noviembre 1936  
El Alcalde,  
Joaquín...

Figura 33. Relación des vesins qu'an de pagar eth salari des pastors pera vacada en 1936.

## 11. UN PÒBLE DAMB GRANI CAÇADORS D'OSSI

En aguesti ans en qu'es ossi son actualitat e se'n torne a parlar degut ara reintroduccion amiada a tèrme en França a darrèrs des ans 1990 e es consequéncias qu'an entàs ramats de bestiar d'Aran, i a vesins d'Arties qu'an rebrembat qu'ena ribèra deth Valarties e enes montanhes deth costat i auie fòrça ossi. En aqueri tempsi (finaus deth sègle XIX, començaments deth sègle XX) era caça der os ère legau e, per tant, ère normau que se n'aucissen molti exemplars. Tanben a transcendit que dus des grani caçaires d'aguesti animaus ena Val d'Aran èren d'Arties: Baldomero Vidal Monge e Joaquin Delseny Barra.

Per çò que hè a Baldomero de Palharès, era informacion sus era sua activitat cinegetica mos ven en un prumèr moment de Josèp (Pepe) Servat Mòla. Eth mos condèc qu'enes prumères decades deth sègle XX (1900-1920) i auie ossi en abundància.

*“Se citaue eth cas de qu'en ua ocasion arribèc un bò dera ribèra deth Valarties herit perque li auie sautat dessus er os, li auie esgarrapat e li auie hèt sang, e era gent consideraue qu'er os ère un perill entath bestiar e, per tant, se consideraue convenient en aqueri tempsi estirpar o destruir aqueth animau que se contemplaue non ua part mès dera naturalesa com aué se lo considère, senon qu'un perill eminent entara gent, encara qu'as òmes non les auie hèt gran causa. E me rebrembi d'ua caça der os ena qu'eth mèn pare portaua ua escopeta de dus canons, que se li presentèc er os, que li disparèc. Eth prumèr tiro quasi tocant ath peu e non li gesquèc eth tiro, li fallèc eth tiro e ath segon sautèc er os, tornèc a tirar e non lo toquèc e li passèc casi rosant<sup>30</sup>. Auia vist er os penjat ath deuant des deth Pinsà o as de Barbarà, per aqui (carrèr Sant Pelegrin). En ua ocasion Baldomero des de Pallarés ère eth gran caçador mès dedicat d'ua manera especiau ara caça der os, que segontes fama d'aqueri moments n'auie aucit uns quanti, quate, cinc o mès. Es de Jaime tanben n'auien aucit bèth un. E d'auer hèt mau en bestiar non recordi que se n'auesse parlat guaire, sonque aquerò que vos è dit abans. Eth grèish der os i auie confiança que poguesse èster d'utilitat entà cèrtes circumstàncies de dilhèu de bèth còp de maus de artròsis, de maus fisiologics extèrns manifesti e que untant-lo de*

---

30 Estrangerisme que signifie lèu heiregant.

*grèish d'os aquerò podie milhorar o curar eth mau aqueth, encara que non i auie ua confiança absoluta en medicament.”*

Dempús, Jose Luís Vidal Riu, arreihl de Baldomero de Palharès explique aquerò que li auie condat eth sòn pair sus eth:

*“Ère un gran caçador qu'auie aucit en un dia tres ossi. Dempús, un aute dia en heric un e s'auèc de pujar en un auet ja que se li auie acabat era municion e alondeman maitin i tornèc e l'acabèc d'aucir. E dempús, un aute còp, se ve qu'es de baish, es d'Escunhau e es de Vielha, n'herigueren un e arribèc aciu e er abuelo<sup>31</sup> lo rematèc<sup>32</sup>, e alavetz aueren un judici e guanhèc er abuelo perque lo auie aucit aciu ena ribèra deth Valarties. Dempús, damb es pernes des ossi en hègen cecina<sup>33</sup>. Damb eth greish la venien pes pòbles, o vieue era gent a cromprar-lo en casa; ara, s'ère tà reuma<sup>34</sup> o ère tà qué, jo non ac sè. Er abuelo anave a véner es isards en Liat, qu'auie dus machos e se n'anave tà Liat a véner. Auie bestiar, pero<sup>35</sup> se dedicauè, se logauè òmes entà dalhar e eth ena montanha caçant totemp, totemp ère eth sòn...*

*E dempús i auie un senhor francés qu'ère de Tolosa, qu'auie dus o tres negòcis e qu'ère milionari. Alavetz vieue a caçar damb eth e, en casa de palharés, en aquera epòca non i faltaue arren. Vieue a caçar tot, pero mès que mès ère er os.*

*Era ròca der os ei aguesta d'aciu que i a, que se ve a mièga ribèra, e aqui i a uns moishèrs gròssi e alavetz aqui ena tardor les anaven a aucir aqui ena ròca der os, e as ossi les agradaven es moishes. Aquesti arbes d'aciu son moishèrs, e nosati les podem minjar. Son pastosses e sucrades. Jo n'è minjat un... E as ossi les agradauen ena tardor.*

*Dempús, ja t'è explicat: lo des dus bòs que non sè, qu'èren des de Jaime o des deth Sastre, qu'auien un parelh de bòs e se ve qu'es ossi, pues<sup>36</sup> aqui en Pontet de Rius, aqui les engarrapèren bastant, pero non les aucigueren as bòs. Pero anaven engarrapats.”*

Fin finau, tanben mos condèc qu'eth sòn pin auie mòrt hènt çò que mès li agradaue, ei a díder caçant, com figure en certificat de defuntament de Baldomero Vidal Monge (Figura 34).

---

31 Estrangerisme de pair-sénher.

32 Estrangerisme que signifie acabar d'aucir.

33 Estrangerisme que signifie carn salada e sahumada.

34 Estrangerisme de raumatisme.

35 Estrangerisme de mès.

36 Estrangerisme que signifie plan que, pr'amor que, ja que.

Año 1914.

A los dos dias de Enero de mil novecientos ca-  
 torce, en la villa de Arties, a consecuencia de un <sup>accidente</sup>  
 cha de nieve que lo arrastro y colgo, murió Baldomero Vi-  
 dal Morge, Casado, de cuarenta años de edad poco mas  
 o menos, natural de Casarill y vecino de este, succion  
 do este perecance en dicho dia dos arriba expuesto en el  
 termino de Arties, partido Barrianch de Curriedo, hijo  
 legitimo y natural de Francisco Vidal y Maria Morge,  
 vecinos de Casarill, existentes, el dicho Baldomero ca-  
 casado con Maria Vigata de este. El dia cinco del mis-  
 mo, despues de practicadas las diligencias judiciales, y ob-  
 tenida la papelata judicial de enterramiento, se le dio sepul-  
 tura eclesiastica en el cementerio de Santa Maria de es-  
 ta parroquia, y por disposicion de los interesados  
 se le hicieron los honores fúnebres de 2ª clase con  
 asistencia de ocho sacerdotes. Lo digo testamento.

Juan Encuentro Barrios.

Casa Pallares.  
 Baldomero  
 Vidal Morge  
 adultos.

Figura 34. Certificat de defuntament de Baldomero Vidal (1914).

Finaument, Jaime Arribas Delseny, arrehilh de Joaquin Delseny Barra, explique qu'eth ère er aute gran caçaire d'ossi d'Arties. Eth sòn pairin li auie explicat qu'auie auit eth darrèr os de tot eth parçan naut de Colomèrs, Aiguamòg e Montardo. En concrèt, auit eth darrèr os en clòt de Montardo. Tanben li auie condat que lo baishèren entà Arties damb eth shivau e era lúbia e dempús lo pengèren ena hièstra deth pis de naut dera casa des de Barbarà d'Arties, en carrèr Major. Tanben li condèc

qu'ère penjat pes pautes des dera hièstra e eth nas li tocaue en tèrra. Damb era pèth non sap qué ne heren, mèst eth grèish se venec as vesins dera Val d'Aran, que lo hègen a servir tàs patacs.

En relacion ara caça der os, en libre de capítols dera vila d'Arties s'estipule ua gratificacion entà toti es vesins qu'aucisquen aquestes bèsties damnatjoses com èren es lops e es ossi. En concrèt, eth dia 12 de gèr de 1672, s'anulle e se redacte de nau un capítol sus qui a de recéber era recompensa quan s'aucís un lop o os. A compdar d'aguesta rectificacion s'estipule qu'en lòc de pagar ua migèra de vin entàs cònsols, se donguen dus rals corrents ath vesin qu'aucisque un lop o os. Eth capítol en qüestion ditz atau:

*“Convocat i congregat lo Consell de consuls i prohombres de la vila d'Arties en la sala o, rebost de la villa d'Arties hont per a semblans coses nos son acostumats congregar i ajuntar attenent la bona administracio de justicia, i volent llebar alguns abusos se solien fer en detriment del be publich, capitulam i ordenam que desta hora en avant se borre, casse i anulle lo costum que en de beuverse una migera de vi los consuls en nom de la vila, per cada un llop que mataben, i corregint aquell, ordenam, volem i capitulam que no es pugue beurer ni gastar dita migera de vi, sino per cada un llop o, hos ques matara en lo terme d'Arties per algun avitant e, particular de dita vila d'Arties, que sian donats an aquell quels matara privatibament per cada hu dos reals corrents los quals se li pasaran en compte a Sant Miquel de setembre”*

## 12. ETH HARO

Eth haro ei ua tradicion que s'a celebrat en Arties coma minim pendent tota era edat modèrna e que s'a conservat e suberviscut gràcies a coïncidir damb era hèsta major de Sant Joan. Seguidament se presente ua recopilacion istorica d'aguest costum millenari.

Eth mot haro ven deth latin *fharus*, qu'evolucionèc a faro e en gascon dèc haro o har. Eth Haro, se pronóncie «ettaru» en Arties-Garòs, Pujòlo, Castièro e Lairissa pera assimilacion der article «eth» ara paraula «haro», en tot dar coma resultat fonetic ua dobla «t». En cambi, en Les e Canejan actuaument, tien er article «er» e pronóncien «*eraru*» (Er Haro). En Bausen mantien, com enes vals vesies, era particularitat de prononciar er article «eth» coma «etch», en tot dar coma resultat «eth Har».

Era hèsta deth Haro s'a celebrat des de tempsi immemorables eth dia 23 de junh, era net de Sant Joan, e a coma origina era celebracion dera benvenguda ath solstici d'ostiu, quan eth dia ei ben long e era net mèc cuerta. Enes pòbles que configuren eth terçon d'Arties e Garòs i a dus parçans nomentats Eth Haro, qu'ei a on tradicionaument se cremaue er arbe. Son dus endrets plaçats dehòra deth pòble, en cas de Garòs, en camin deth Calvari, passat eth cementèri, e en cas d'Arties, ena pujada entath solan.

Per diuèrses qüestions, en Garòs se perdec aguesta tradicion e, en cambi, en Arties a seguit damb variacions evidentes enquiàs nòsti dies. En libre dera istòria de Gessa, mossen Joseph Moga Pont mos conde qu'en camin reiau que va entà Arties, en temps antic, ath deuant dera pòrta dera glèisa de Sant Martin de Baish, se plantaue e cremaue eth haro era vesilha de Sant Joan. En pòble de Betren tanben i a un carrèr deth Haro e un parçan a on anticament se cremaue, mèc actuaument s'a recuperat e se plante e creme just ath dejós deth prat a on tradicionaument s'auie cremat. En Vielha i a un endret coneishut com Eth haro des caperans, a on se tròben ara es antenes de television (repetidors). Quauqui testimònis oraus an explicat qu'ath torn des ans 1920-1930 s'i pujauen halhes (peles

de ceridèr o bedoth) que s'alugauen e posteriorament se baishauen tath pòble enquia qu'èren cremades. En Vilac tanben i a eth rebrembe de qu'en aguesti madeishi ans es joeni se caçauen damb peles de ceridèr tà Sant Joan. En Es Bòrdes i a un carrèr deth Haro, e se n'auie cremat a darrèrs deth sègle XIX e començaments deth sègle XX. En Les, a diferència de toti es auti documentats (Arties, Betren, Bausen), se creme ena plaça deth pòble, non pas en un endret dehòra dera poblacion. Finaument, en Bausen (nomentat eth har), auem testimònis de qu'encara se cremaue eth Haro enes ans 1941-1942. Atau donques, Bausen ei possiblament eth darrèr pòble aranés (ath delà de Les e Arties, a on perdure) que mès apròp des nòsti dies consèrve aguesta tradicion, que segontes conde Francisco de Zamora, ère populara en toti es pòbles aranesi en sègle XVIII.

### 12.1 Ressenhes istoriques

Se hèm un repàs ara documentacion istorica, podem díder qu'aué auem constància escrita de que se cremaue er arbe tara hèsta de Sant Joan des d'aumens er an 1668. Aguesta informacion mo'la proporcione eth Libre de Capítols der an 1748, coneishut com eth *Libre de las Politicas observa lo Consell de la Vila de Arties*. En concrèt, en article 9 i ditz qu'eth dia de Sant Joan Baptista se hège ua Junta a on s'efectuaue ua "colacio", un minjar entre membres deth Conselh, abitants e caperans dempús de qu'auien "alsat" e quilhat eth "Faro". A compdar d'aguest capítol (an 1668) sonque se podien beneficiar d'aguesta collacion, e de dues migères de vin, aqueri que hègen e quilhauen eth Haro eth dia de Sant Joan Baptista. D'aguest hèt se despren qu'aguest costum ja se hège en Arties en tempsi mès antics.



la Republicas de fea moltes Juntas à gastos nostres  
 y de Pobres Viudes, y Pobills, solian juntarse Capel-  
 lants, Consell, y Habitants lo dia de l'ots Sants, y  
 feyan vna Colacio à gastos del Be Comú, y se  
 posava en lo Llibre dels Consols, y se repartia en  
 l'alla Comuna; Mes acostumaban fea altra Co-  
 lacio lo dia de Pasqua de Mourreccio, Capellants,  
 Consell, y Habitants à Gastos del Be Comú, altra  
 Junta lo dia de Carnestoltes à gastos del Be Co-  
 mú; altra Junta lo dia de St. Joan Baptista  
despu que havian aliat lo Fario, en lo qual dia  
 tan solsament permitem, que los Consols puyan gas-  
 tar dos Milgras de vi tan solsament ab los qui  
farán, y aliarán lo dit Fario, y si mes gasten  
 sia à sas expensas, y volem que les sobredites Juntes  
 sien cassades, y anulades per asá, y pura sempre  
 per nosaltres, y nostres esdevenidors

Figura 35. Retalhat deth libre de Politiques d'Arties der an 1600, apruprètz.

Eth Haro ei donques documentat en aquest libre d'Arties (escrit er an 1748), a on se tornèren a copiar quauqui capítols que ja existien en un libre mès vielh. Podem saber era datacion d'aquest article e des auti que figuren ath començament deth madeish perque un d'eri, eth numèro 14, ei datat de 1668.

Eth rebrembe mès vielh e descriptiu qu'auem sus aquesta hèsta que celebrauen es aranesi ei der an 1788, e ei remassat en *Diario de los viajes hechos en Catalunya* per Francisco de Zamora. A trauès d'aquesta informacion corresponenta a finaus deth sègle XVIII, podem saber diuersi

detalhs sus com ère eth Haro en aqueri tempsi. Zamora ditz que se hège en toti es pòbles dera Val d'Aran e qu'es dus darrèri maridats auien era obligacion d'anar tath bòsc a talhar un arbe que lo nomenten Haro. Aguest arbe s'estarnaue metent-li cunhs enes henerècles. Eth haro se cremaue ena plaça deth pòble, auent estat plantat er an anterior, e ère costum tornar-ne a quilhar un de nau alavetz. Tanben s'especifica que se hègen halhes (haros petits) e explique qu'es joeni alugauen en haro d'auti de mèts petits semblants ath principau. Posteriorament, ath torn der an 1880 en libre *Istòria de Gessa*, eth caperan de çò de Lobaton detalhe que segontes quauqui documents antics tanben ère costum deth pòble portar, quilhar e cremar eth haro era vesilha de Sant Joan ath deuant dera glèisa de Sant Martin de Baish e ditz qu'era gent se'n portaue eth carbon tà sostrar pes tèrres. Ena plana 54 deth libre, mossen Joseph Moga Pont escriu çò qu'ara seguida se transcriu:

*“1660 ere costum antiga la vella de Sant Joan portar y plantar lo taro deban la porta de la iglesia de Sant Marti de baix en la planyera y ahi deban dita iglesia per la part de mixdia anabe lo poble en profeso a benairlo luego al cremaben y la gen sen portaben carbo per posarlo als cams y lo tros que quedabe se portaba al consol depositari y aquets donabe 12 targes dret que tenie el que feye dit taro ere obligació de ferlo lo ultim ques casabe al poble.”*

Era següenta descripcion ara quau auem pogut auer accès ei der an 1892, e apareish enes anotacions de Joan Avilés sus *El Pallars, Aran y Andorra; Notas e impresiones de un viaje*. Aquiu explique que quan passe per Es Bòrdes se trape ath cant deth camin dus piquets enterrats en tèrra, un mèts naut qu'er aute. Tanben ditz qu'eth dia qu'eth i passe ei eth 23 de junh, vesilha de Sant Joan. Finaument, comente qu'en cada pòble cremauen un tronc, o mèts d'un, clavat der an anterior, e especifica qu'es joeni acostumauen a portar (“flamear”) es halhes pes prats.

Francia en los pleitos eclesiásticos y en los criminales de los clérigos.<sup>119 bis</sup>

*Nota: De la corteza del árbol llamado «ver»<sup>120</sup> se hace tinta.*

El pueblo de Arrós está en un alto. Hay en él una fuente. La iglesia es pequeña, pero hay una pintura de un San Antonio, buena. Tratan de reedificarla, y no sé por qué no han de remitir los diseños de estas obras a la Academia de Madrid. Desde el cementerio hay una vista hermosa.

*Nota: Por todas estas montañas anuncian los colores de la tierra minerales. Se sabe que aquí hubo una herrería, y que se sacaba el hierro de una mina del término de Caneján.*

*Otra: En todos los pueblos del Valle hay una costumbre singular, cual es el que los dos últimos que se han casado tienen la obligación de ir al bosque a cortar un árbol, que se llama «aro», y traerlo al pueblo, para lo cual pueden tomar las vacas que quieran del rebaño común en que pacen las del pueblo. Este palo lo rajan sin romperlo, metiendo cuñas en las hendiduras, y puesto así lo colocan en la plaza. Cada año se quema el palo del año anterior, colocando otro para el siguiente, muy adornado con cintas, etc. Se bendice este palo, y, estando ya arbolado, los muchachos encienden en él otros más pequeños del mismo. Se ignora el origen.*

Figura 36. Francisco de Zamora: Diario de los viajes hechos en Catalunya.

Seguint damb aguesti testimònis sus aguesta tradicion procedents dera antiquitat, podem díder qu'eth mès complèt qu'auem trapat enquiath moment deth desenvolopament dera hèsta deth Haro ei eth que hec eth nòste gran literat Mossen Josèp Condò Sambeat a darrèrs deth sègle XIX, e que se publiquèc en catalan en bulletin num. 23 deth Centre Excursionista de Catalunya en octubre-deseme de 1896. D'aguest document se dedusís qu'a darrèrs deth sègle XIX eth Haro se cremaue dera següenta forma:

Ena primauera es dus maridats mès joeni deth pòble anauen a hèr a quèir un pin o auet qu'estarnauen deth cap mès doble enquiath miei, e enes henerècles i metien cunhs de teda e lo quilhauen en lòc a on s'auie de cremar. Eth dia 23 de junh, quan començaue a hèr-se de nets, gessie eth senhor caperan seguit de toti es mainatges deth pòble que portauen es sues halhes e se n'anauen tath costat deth Haro qu'ère dehòra dera poblacion. Sus es halhes especifique qu'an era madeisha forma qu'eth Haro, damb era soleta diferéncia de qu'eth Haro ei un arbe pro regular e es halhes son ues tarnes primes o branques gròsses, proporcionades en pes e longada ara fòrça e mesura de cada "*fallaire*". Tanhent ath rituai, explique que quan s'arribe en lòc a on ei eth Haro, es joeni metien totes es sues halhes dretes ath torn deth Haro. Ara seguida, eth caperan benedie eth Haro e es halhes. Un viatge benedides, se metie huec ath Haro e posteriorament cada "*fallaire*" apropaue era sua halha ath Haro tà alugar-la damb era hlama. Quan èren totes alugades, s'escampauen pes entorns e les hègen a rodar peth dessus des sòns caps. Acabada era hèsta, portauen toti eth cap dera halha benedida tàs sòns uarts entà que i auesse ua bona cuelheta.



França, encare que diferenta en quant á la forma. Ahont més poètica y religiosa l'hem trobada és á la Vall d'Aran, hont és de la manera següent: quan arriba la primavera, los dos casats més joves del poble van á tallar un pi ò abet que asclen pel cap més doble fins al mitj. En les esclertes, que són moltes, hi fiquen tascons de teya pera que cremi més, y'l planten allà hont s'ha de cremar, fent que'l cap asclat siga per amunt, y d'això n'anomenen *haro* (far). Al primer foscant de la nit, abans de la festa de Sant Joan, surt lo senyor rector ab sobrepelliç y estola seguit de tots los minyons del poble armats ab ses falles (*halles*) y se'n va vers lo haro, que acostuma á ser fóra de la població. Les falles tenen la meteixa forma del haro, ab la sola diferencia de que aquet és un arbre bastant regular y aquelles són uns boscalls proporcionats en pes y llargada á la força y mida de cada fallayre. Quan arriben vora l'*haro* posen tots ses falles dretes al voltant d'eli, y, descobrintse la testa, miren ab devoció al sacerdot, qui dona la benedició á l'*haro* y falles. Benhit que és, peguen foc al *haro*, que s'encén com la palla, y, agafant quiscun sa falla, l'encén á la flama seva, que ja comença á enllumenar l'entorn. Quan tots les tenen enceses, s'escampen per aquells voltants, y, saltant de roca en roca, fan rodar la falla encesa per demunt de sos caps. A qui no ho hagi vist may, li semblaria que són dimonis escapats del infern, majorment si s'esqueyen en algun punt des d'hont se veuen set ò vuyt pobles. Acabada la festa, porten tots lo cap de la falla á sos horts para que, com á beneyta que és, hi tinguen millor cullita.

Figura 37. Bulletin deth Centre Excursionista de Catalunya de 1896.

En relacion ara descripcion dera hèsta deth Haro hèta per Condò en 1896 ei elaborada de manèra generau tà tota era Val d'Aran sense centrar-se en un pòble en concret. Mès, s'analizam toti es detalhs qu'aquiu s'arremasen, podem apuntar que segurament se tracte deth Haro que se hège en Arties o en Vielha. Prumèrament er emplaçament ei dehòra deth pòble, non ena plaça, com passe en Les. Tanben podem apreciar qu'eth Haro se quilhaue era primauera deth madeish an que se cremaue.

Tanhent as halhes, èren branques gròsses que se semblauen ath Haro (non peles de ceridèr).

Un aspècte que hè a pensar clarament en Arties ei que per transmission orau er unic pòble aranés, exceptat Les e Bausen, a on s'a hèt eth Haro en aguestes darrères generacions (enes darrèri 100 ans) ei Arties.

Un aute hèt que mos pòrte a pensar qu'ei Arties ei qu'ena òbra *Era isla des Diamants* (1914), Condò explique com serie era imaginària hèsta de Sant Joan ena Val d'Aran qu'aquiu descriu, e en aqueth apartat en concrèt ditz literaument “*qu'auien d'atrauessar eth pònt deth Garona tà anar entà on ère quilhat eth Haro*”.

Et P. Anton lou countradíe úa estouna; mes, en béi que ét sabíe tourná resposta as súes countradiccious, pensèc que poudíe èste'ra béu de Diéu que cridáue, ta't son sagrat Ministèri, ar hilh det que auíe estat quèfe, è'ncára n'ère, dera gent d'aqueres dúes isles que counchém.

Entretant arribèc et bintatrés de junh, día dera hèsta des hálhes. A bouca de nét, en aué soupat, touti's mainatjes dera isla, acoumpanhádi des quate franciscás è de casí touta'r'áuta gent, passèren et pont de Garouna è s'en anèren t'aoun ère quilhat er hárou. Et P. Anton anáue rebestit det suhrepelhs è estola, iaute frare poutáue'ra cauderéta der'aigoua-senháda tam er hisóp è's mainatjes poutáuen touti'r'hálha en cotch.

En arrihá'n pouestou, quilhèren es hálhes at tour der hárou, e't P. Anton, tam es ouracious de roubrica, i héc a bachá'ra benediccioun det cèu, è despus calèren houéc en hárou. En èste ben alamat, touti's mainatjes i-apuntèren er'hálha t'alugá-la, è despus se l'hèjen a roudá p'et dessus det cap, en tout hè roundeu at tour der hárou.

Es P.P. franciscás è's quate aranési, en èste alugádes es hálhes s'en tournèren ta'r aute coustat de Garouna, è s'en gouardèren aquet bèt panouramá desde't cap de casa, aoun Pèrre auíe coundat era istòria d'aquera isla. D'esd'aquíeüt, ère úa bista poulida è fantástica; è tant es aranési coum es frares se la'n gouardáuen, en tout hè-se's reflexiou's qu'aqueres lums les ens-piráuen.

Figura 38. Fragment dera òbra *Era isla des Diamants*.

### 13. ANNEXION DETH PÒBLE DE GARÒS AR AJUNTAMENT D'ARTIES

Pera documentacion consultada, er Ajuntament de Garòs se suprimic per miei d'un decret deth 2 de març de 1849. Semblarie que sigueren es governants de Garòs d'alavetz que demanèren higer-se a Arties pes dificultats e pògui recorsi damb es que compdauen entà poder gestionar es ahèrs quotidians. En decret s'estipule qu'en Garòs se nomenarà un alcalde pedani qu'administrarà e s'encuedarà des peishius e d'audi aprofitaments pertanhents ath pòble de Garòs. Agustet ei eth contengut dera orde ministeriau de març de 1849:

*“El Ecmo., Sr Ministro de la Gobernación de la Península, con fecha cuatro del actual me comunica la Real Orden siguiente: Conformándose con lo propuesto por V. S. y por esta Diputación Provincial, en el expediente sobre la supresión del Ayuntamiento de Garòs, ha tenido a bien mandar que dicho pueblo se agregue al Distrito municipal de Arties, sin que esta agregación afecte en la mas mínimo al derecho de pastos y demás aprovechamiento, mientras no medie convenio particular, debiendo consignarse en un documento, que se depositará en el Gobierno político, los actuales límites y términos de ambas poblaciones, con sus propios pastos y derechos de toda especie. Es al mismo tiempo voluntad de S.S. que el Alcalde pedáneo que V.S. nombre para Garos sea precisamente uno de los Concejales elegidos en dicho pueblo en el mes de noviembre último. Lo que mandado a usted para conocimiento de esa municipalidad y efectos consiguientes. En su consecuencia y para el debido cumplimiento de la presente real orden que igualmente se traslada al pueblo de Garòs, procederà usted a recoger de manos del alcalde del mismo bajo doble inventario, el sello y todos los papeles que existan en su archivo excepto los libros cobratorios, documentos, escrituras y demás que acredite la propiedad de sus fincas y aprovechamientos, pues éstos deben permanecer siempre custodiados bajo la responsabilidad del alcalde pedáneo. Uno de los inventarios firmado por los concejales de esa villa y los actuales del pueblo de Garòs se depositará en ese archivo y otro en poder del alcalde pedáneo del expresado pueblo, remitiéndose a este Gobierno político una copia autorizada del referido inventario. El acto de la reunión tendrá efecto el primer día festivo después de recibido este oficio // [sien] do parte de haberlo retificado. Las instrucciones para llevar a efecto los demás extremos de la real orden, se comunicaran en oficios separados Dios guarde a u.m., a Lérida, 24 de junio de 1846. .SSS. El G. P. J. Antonio Benito de Queraltó. Señor alcalde comunidad de Arties. <Hay un sello: “Gobierno político sup[erio]r de provincia Lérida”> Para llevar a debido efecto la real orden de etc., del actual que trasladado a usted de acuerdo con el alcalde pedáneo de Garòs y remitirá a este Gobierno político, estado en que consten los límites del expresado pueblo,*

*con expresión de sus pastos, aprovechamientos, débitos, créditos y derechos de toda especie. Dios guarde a v.m. a Lérida 24 de junio de 1846. .SSS. El G. P. J. Antonio Benito de Queraltó. Señor alcalde comunidad de Arties (Viella).”*



## 14. ER APROFITAMENT DES AIGÜES COMUNAUS ENTARA PRODUCCION D'ELECTRICITAT

### 14.1. Concession des aigües publiques entath sòn aprofitament hidroelectric

Er aprofitament des aigües d'Arties se comence a generar a compdar dera autorizacion entà derivar a perpetuïtat es aigües des arrius Valarties e Rencules (afluents deth Garona) eth 13 de noveme de 1911. Posteriorament, ua reiau orde deth 14 de junhsèga de 1914 autorizèc a trauès d'ua concession era ocupacion des terrenes dera montanha numèro 257 nomentada “*Dreta esquèrra der arriu Valarties*” deth catalòg de montanhes d'utilitat publica dera província de Lhèida.

Era prumèra concession der an 1911 non arribèc a èster explotada jamès e, mèns de 30 ans dempús, era societat *Productora de Fuerzas Motrices (PFM)* n'auèc de sollicitar era rehabilitacion (ja qu'auie prescrit eth tèrme entara utilizacion des aigües qu'autrejaue era autorizacion iniciiau).

Mès cau remarcar qu'òc que se metec en marcha ua petita centrau (damb un alternador de 40 HP<sup>37</sup>) ena mòla d'Arties que servic entara produccion d'energia e permetec era arribada der enlumenat electric a 18 pòbles dera Val d'Aran, entre eri eth d'Arties. En aguest darrèr, er enlumenat electric s'inaugurèc eth dia 25 de noveme de 1921, segontes cònste en ua placa plaçada ath dessús dera pòrta dera mòla d'Arties.

Aguesta electrificacion siguec possibla gràcies ara cesion a perpetuïtat des aigües que se hègen a servir entà voludar era mòla e eth ressèc, hèta eth 18 de junhsèga de 1921 pera comunitat *Molino de Arties a Aplicaciones Industriales, S.A.* A cambi, as socis les auien de ressegar un totau de 400 “*rullos*” ar an, e podien seguir hènt a servir era mòla. Per çò que hè ara illuminacion domestica, compdauen damb ua o dues lums (lampes) de 25 bogies per casa de cada soci, de franc.

---

37 HP: Shivaus de vapor. Aguest alternador de 40 CV serie des mèns grani dera epòca, es auti en solien auer 25. Eth saut util ère d'uns tres mètres.

Ei, per tant, en an 1942 quan se redacte e confeccione un nau projècte entath bastiment deth saut d'Arties e dera corresponenta centrau electrica.

Fin finau, eth 13 de seteme der an 1952 s'amie a tèrme eth projècte de replanteg deth saut d'Arties per part dera empresa PFM. Encara que fòrça des òbres, com es perforacions des canaus subterrànèus e eth bastiment des barratges de quauqui lacs, ja s'auien començat a hèr a darrèrs dera decada des 40.

Maugrat açò, aguest conjunt d'infraestructures non se finalize enquiar an 1955, damb era entrada en foncionament dera centrau hidroelectrica d'Arties, que siguec inaugurada peth cap der estat espanhòu Francisco Franco eth dia 25 de seteme d'aqueth madeish an. Per tant, enquiar an 1955 non s'acaben aprofitant es aigües d'Arties (practicament 45 ans dempús des de que se hec era prumèra concession).

Ei alavetz quan comence eth conflicte pes aigües privatiues deth pòble d'Arties e peth cànon que les correspon crubar segontes s'auie estipulat ena reiau orde der an 1914, a on se fixe qu'er Ajuntament d'Arties auie de percèber 4296,63 pessetes annaus des deth moment que se comencèssen a explotar es aigües.

Er Ajuntament, en veir qu'aguesta quantitat ère desfasada en març der an 1954, contractèc ar enginhèr de montanhes Antonio López Balazote entà qu'actualizèsse aquesta chifra e revisèsse es paramètres qu'auien de perméter saber quin auie d'èster eth cànon en aqueth moment. Ei a díder, 41 ans dempús.

Posteriorament, eth 12 de junhsèga de 1955, eth Ministèri d'Agricultura emet ua orde ministeriau en responsa ara reclamacion presentada per alcalde d'Arties, José Arribas Maroto, a on resòlv estimar era madeisha, e en definitiua acòrde era corresponenta revision deth cànon des aigües.

Mès tard, eth 12 de març de 1959, eth Ministèri d'Agricultura acabe dant era rason ath pòble d'Arties en tot fixar un nau cànon adaptat ad aqueri tempsi que se concretèc en 215.307,4 pessetes a pagar annaument pera empresa PFM coma explotadora des aigües.

## 14.2. Bastiment dera centrau

Aguesta indústria sigüec era que transformèc radicaument era economia de fòrça familhes d'Arties. Era installacion d'agüest equipament a mejans deth sègle XX significuèc ua prigonda transformacion deth nivèu economic de totes aqueres familhes en que bèth un des sòns integrants i entrèc a trabalhar. Ena màger part des cassi, eth cambi sigüec destacable, ja que se passèc deth sector primari (pagesia) ath sector segondari (indústria).

S'es trabalhs de realizar es "cales" e acréisher es lacs auc lòc a darrèrs des ans 1940, començaments des 50, era construccion dera centrau d'Arties s'amièc a tèrme ath torn der an 1952 damb er aplanament deth prat de Sascorreges, qu'auie estat expropiat as de Barbarà e as de Tana entà hèr agüest equipament d'interès public.



Figura 39. Trabalhs d'aplanament deth prat a on se bastic era centrau.

Es òbres de bastiment der edifici, era installacion des diuèrsi equips e montatge des dus grops e respectiues turbines dera marca Pelton durèren mès de dus ans e miei. Fin finau, se metec en servici era maquina dus eth 10 de gèr der an 1955, e posteriorament era maquina un eth dia 11 de hereuèr deth madeish an. Com ja auem dit anteriorament, era inauguracion oficiau dera centrau siguec eth 25 de seteme der an 1955. En aqueri ans siguec fòrça eth personau que formèc part dera plantilha dera centrau idroelectrica. Entre es qu'èren en quadre de comandament, en talhèr e en equip de montanha arribèren a èster ua trentia de treballadors que, encara que non percebien uns salaris massa nauti, èren significatiuament superiors as que se crubauen aqueri ans ena Val Aran treballant ena pagesia. Entà auer-ne ua idèa, se mòstre ua huelha de pagament der an 1957.

Núm. de orden	Núm. de Matricula	Núm. cartilla S. O. E.	APELLIDOS Y NOMBRE	CATEGORÍA PROFESIONAL	TOTAL TIEMPO		SALARIOS CON ANTIGÜEDAD	RETRIBUCIONES DE TRABAJO SUJETAS A COTIZACIÓN		TOTAL
					Jornas ordinarias	Horas Extras 25% 47%		Importe salarios con domingo y vacaciones	Importe horas exl. hasta 15%	
4213 387	367	25/41166	B rusa G. Antonio	02.3ª				1216,70	56,00	1272,70
<p><b>HORAS A RECUPERAR</b></p> <p>Faltantes de la liquidación anterior . . . . .</p> <p>Producidos durante el período de esta liquidación . . . . .</p> <p>Total . . . . .</p> <p>Recuperados durante el período de esta liquidación . . . . .</p> <p>Restas . . . . .</p> <p>A los efectos del Seguro de Enfermedad, el personal está asegurado a la Federación de Mutualidades de Cataluña (Caja Previsión Energía) Colaboradora n.º 81.</p> <p>Es indispensable la presentación de este recibo para obtener los beneficios de este Seguro.</p> <p>Firma del Cajero y Sello de la Empresa</p> <p>Recibi d</p>										
EMOLUMENTOS EXENTOS DE COTIZACIÓN			TOTAL GENERAL SALARIOS Y EMOLUMENTOS	DEDUCCIONES			TOTAL NETO A PERCIBIR POR EL TRABAJADOR			
Plus familiar	Subsidio Familiar y Tonicos	Importe horas extras exentas 15%		S. S. y C. S. 4,50% ó 1,50%	Caja Previsión (laboral) F. E. C.	VARIAS de jornales y emolumentos ya cotizados		TOTAL		
			1272,70	57,27	50,41	600,-	708,35	564,32		
<p>HEGAD PRODUCTORA DE FUERZAS MOTRICES, S. A., el total a percibir, hechos los bonos y deducciones que se detallan totalizados, correspondiente a las quincenas del 1 al 30 de noviembre 1957.</p> <p>(Firma)</p>										

Figura 40. Huelha de pagament de productora en pessetes deth mes de noveme der an 1957.

Era centrau d'Arties aprofite es aigües des cercles lacustres de Saboredò, Colomèrs, Montcasau, Restanca e Rius. Se heren sies quilomètres de canaus sosterranhs entà agropar es aigües de toti eri enes lacs de Montcasau o de Restanca.

Eth canau sosterranh d'aportacion d'aigua entara centrau a ua longada de 10 quilomètres, comence en lac de Restanca e connècte damb eth de Montcasau a 5 quilomètres dera sua origina. Eth canau desaigüe ena canoada d'alimentacion dera centrau, qu'a ua longada de 1950 mètres, e un diamètre miei de 1,60 mètres. Es dus grops bessons dera centrau pòden foncionar en tot préner aigua de Montcasau o de Restanca. Es barratges mès grani que subministren ara centrau d'Arties son: eth deth Major de Colomèrs (un des mès grani dera Val d'Aran e qu'emmagazine 2.795.525 mètres cubics), eth de Restanca (789.110 mètres cubics) e Montcasau (113.000 mètres cubics). Tanben cau remarcar qu'era centrau d'Arties ei era que mès poténcia a de totes es centraus araneses, damb uns 71,54 MW.



## **15. ES DARRÈRI AIGUATS, ENTRE ES MÈS PERJUDICIAUS DERA EDAT MODÈRNA**

Es aiguats son un fenomèn que periodicament afècten ath pòble d'Arties. Er hèt de compdar damb dus arrius (eth Garona e eth Valarties) a supausat nombrosi beneficis entàs vesins d'Arties ath long dera istòria.

Ei sabut qu'a toti es pòbles aranesi se les a batiat damb un maunòm entà foter-se'n. En cas d'Arties, en èster entorat d'arrius, es auti pòbles de Pujòlo e deth Mieï Aran les meteren eth subernòm d'aigualits. Mès com ja auem apuntat anteriorament, qu'aguesti dus arrius trauessen Arties, compòrte beneficis com auer auut dues mòles, dus ressècs, ua petita centrau tà hèr lum (en 1921) e poder auer un extens hilat de canaus que serviren pendent fòrça temps entà adaiguar ua superfícia considerabla de prats, que per supausat artenhien ua milhor produccion d'èrba e redalh. Aué en dia, era majoria d'aguesti canaus s'an perdut per non hèr-se a servir.

En çò que hè as aiguats, se van repetint periodicament pendent es sègles. En sègle XX n'i auec tres de granes magnituds:

- 1937: comportèc eth desbordament der arriu Garona ath sòn pas peth carrèr dera mòla d'Arties, que provoquèc er esbauçament de quauques edificacions, cases e sustot bòrdes qu'èren plaçades ath cant der arriu.
- Agost 1963: aguest en concrèt se deishèc sénter mès en arriu Valarties que non pas en Garona. S'emportèc quauques cases e inondèc damb uns celhs considerables de tarcum era plaça Urtau, eth carrèr Sant Pelegrin e part deth carrèr Major.
- 1982: en aguest cas, qui patic ua fòrta creishuda des aigües siguec er arriu Valarties, mès non ocasionèc massa maus en pòble gràcies as gabions que s'auien installat entà canalizar es sues aigües.

Es dus prumèrs aiguats sigueren d'un gran poder destructiu, ja que autant un com er aute s'emportèren es dus pònts de pèira antics deth Valarties e deth Garona, qu'auien resistit ues autes creishudes de sègles anteriors.





Figura 41.a. Fòto deth Pònt de Garona abans der aiguat de 1937.





Figura 41.b. Fòto deth Pònt de Garona dempús der aiguat de 1937.

En cas deth darrèr aiguat (1982), era creishuda tornèc a méter en perill eth nau pònt que s'auie bastit en Valarties entà substituïr eth de pèira, arrossegat en 1963. Degut ath gran cabau, en un moment se plantegèc hèr era sua voladura tamb dinamita tà evitar que se tapèsse e creèsse un barratge.

Eth darrèr episòdi se produisic eth 18 de junh der an 2013. En aquest cas siguec er arriu Garona, que se desbordèc e inondèc es dus carrèrs parallels ar arriu ath sòn pas peth centre d'Arties. Ath delà, era fòrça dera aigua arrosseguèc ua casa sancera.

Cau puntualizar qu'es dus darrèrs aiguats, se non auesse estat pes canalizacions que s'an hèt enes darrères decades, aurien causat fòrça mès maus ena zòna urbana d'Arties.

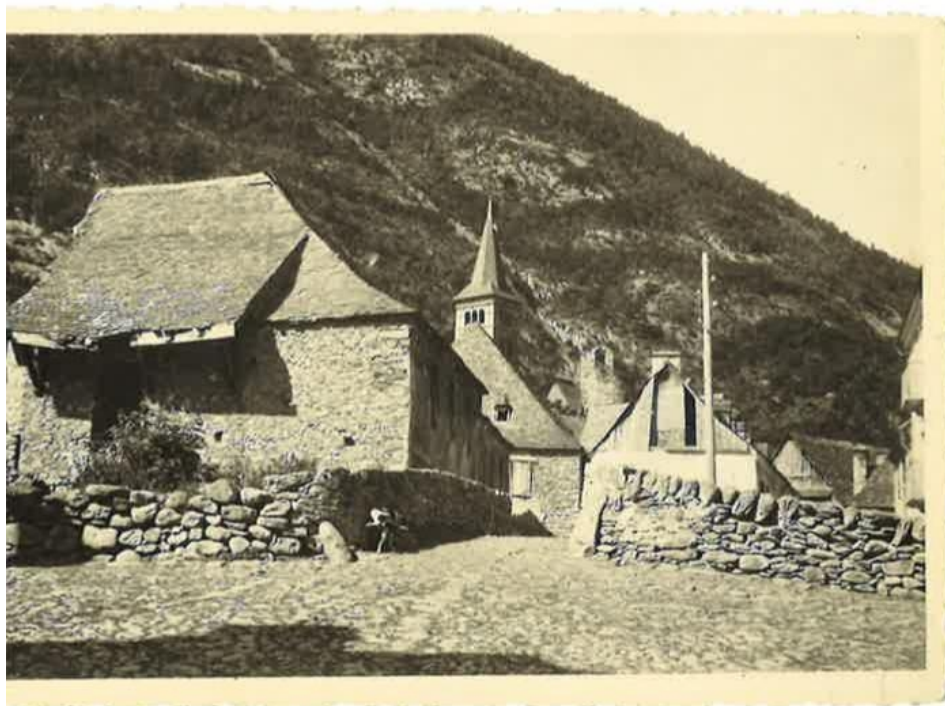


Figura 42.a. Fòto deth Pònt de Valarties abans der aigat de 1963



Figura 42.a. Fòto deth Pònt de Valarties abans der aigat de 1963

## 16. ARTIES SE QUEDE SENSE AJUNTAMENT

Dempús de sègles compdant damb un Conselh de Vila e uns cònsols<sup>38</sup> pròpris, administradors deth pòble, en mes de seteme der an 1967 s'apròve peth govèrn espanhòu un expedient d'ofici tara fusion des municipis d'Arties, Bagergue, Gessa, Salardú e Tredòs en un nau ajuntament qu'iniciaument se denominarà Alto Aran. Mès tard, aguest municipi dera part nauta dera Val d'Aran, a propòsta deth consistòri, se modificarà peth toponim aranés Naut Aran, com se coneish actuaument.

Aguesta fusion ei promoiguda peth govèrn espanhòu a trauès deth Ministèri dera Governacion, qu'aprovèc eth decret numèro 3290 deth 21 de deseme de 1967 publicat en BOE de 16 de gèr de 1968 en que se ratifique era fusion der Ajuntament d'Arties e des auti pòbles de Pujòlo en un de solet denominat *Alto Aran*. Aguest procediment se regic per 5 normes formulades pera Deputacion Provincial de Lhèida, entre es que destacaue era creacion dera capitalitat deth nau municipi en nuclèu de Salardú e ena que constaue era obligacion de constituïr es entitats locals menors d'Arties-Garòs, Bagergue, Gessa e Tredòs. Er expedient dera constitucion dera entitat menora d'Arties-Garòs e des autes tres damb es sòns respectius mapes deth territòri que comprenie cada ua d'eres siguec informat favorablement pera Deputacion Provincial de Lhèida eth 10 de gèr der an 1970. En aqueth madeish an, se constituïc per prumèr viatge ena istòria era entitat menora d'Arties-Garòs.

En plen dera Deputacion Provincial de Lhèida, celebrat eth 29 de gèr de 1968, se dèc a conéisher aguesta fusion e tanben s'acordèc informar favorablement sus era supression de jutjats de patz des pòbles que s'agrupauen e en constituïen un d'unic en Salardú entà tot eth nau tèrme municipau de Naut Aran.

Aguest informe favorable siguec notificat ath president dera Audiència Territorial de Barcelona e ath president dera Audiència Provincial de

---

<sup>38</sup> Es cònsols son es representants deth pòble, que governen cada un des nuclèus abitats d'Aran. Normaument n'i a tres: Cònsol en Cap dera Vila, Cònsol Segon (Maulevador) e Cònsul Tresau (Novelari).

Lhèida. A compdar d'aqueth exercici de 1968, eth pòble d'Arties dèishe d'auer ajuntament pròpri e tanben se quede sense jutjat de patz.

por importe de 1.800 pesetas, en concepto de ayuda médica y en aplicación del acuerdo Plenario de 29 de Julio de 1965.

Fusión Municipios. seguidamente di cuenta por su Pertura integra del Decreto del Ministerio de la Gobernación N° 3290 de 21 del pasado mes de Diciembre (B.O.E. de 16 del actual), por el que se aprueba el expediente de fusión de los municipios de Arties, Saradú, Gessa, Trebós y Bagerque de esta provincia, con la denominación de "ALTO ARAN".

La Corporación quedó entera y asimismo acordó informar favorablemente ante el Excmo. Sr. Presidente de la Audiencia Territorial de Barcelona y ante el Excmo. Sr. Presidente de la Audiencia Provincial de Lérida, que procede la supresión de los Juzgados de Paz de las localidades expresadas a reunidit en uno solo o el que corresponda, con residencia en el núcleo de Saradú, que es la capitalidad del nuevo Municipio ALTO ARAN como consecuencia de la fusión decretada por el Gobierno.

Figura 43. Acta deth plen dera Deputacion Provinciau de Lhèida (29 de gèr de 1968).

## 17. PRINCIPAUS FACTORS QU'AN CONTRIBUÏT A TRANSFORMAR SOCIAU E ECONOMICAMENT ETH PÒBLE EN SÈGLE XX

Com ja auem comentat en un capítol anterior, es òbres e sustot era metuda en marcha dera centrau idroelectrica enes ans 1950 siguec un factor que revolucionèc era economia degut as centenars de treballadors que vengueren a hèr aguestes infraestructures e que dèren vida as petiti negòcis d'Arties. Mès important siguec era inauguracion dera centrau que creèc fòrça lòcs de trabalh entà nombrosi vesins deth terçon d'Arties e Garòs e tanben de Pujòlo, que provoquèc que molti d'eri abandonèssen era pagesia.

Un aute factor que revolucionèc eth pòble e supausèc ua consolidacion dera sua poblacion siguec eth bastiment e adjudicacion des casetes dera tèrra des de Docina ena carretèra. Aguestes viuendes (nomentades aubèrges provisionaus) sigueren hètes per *Instituto Nacional de la Vivienda* entà facilitar lotjaments as afectats per aiguat que patic Arties eth 3 d'agost de 1963 peth desbordament der arriu Valarties.

Ena tardor/iuèrn de 1963/1964 se monten 35 moduls de husta de quate, tres, dues e ua abitacion respectivament entà acuelher as afectats en un terren plaçat deuant der hotèl Edelweiss. Es claus entà podé'i entrar a víuer s'entreguèren eth 15 de junhsèga de 1964. Cada un des beneficiaris d'aguestes unitats auie de pagar un loguèr annau que crubaue er Ajuntament d'Arties.



AYUNTAMIENTO DE ARTÍES (LÉRIDA)

(VALLE DE ARÁN)

Sección de FOMENTO.-

Expediente número 39/63.-

RELACION DE BENEFICIARIOS de los albergues provisionales que han sido construidos por el Instituto Nacional de la Vivienda, como consecuencia de las imitaciones registradas en esta localidad en el pasado año 1.963 y cuyas llaves se entregan con fecha 15 de julio de 1.964, quedando obligados a suscribir el correspondiente contrato con el I.N.V. el día que les sea presentado para su firma.

		<u>DE CUATRO HABITACIONES:</u>	
4-D-1.-	Concedido	a-D.	Amador Rodríguez Núñez.-
" 2.-	"	-D.	Luciano Gil Valcárcel.-
" 3.-	"	-D.	Antonio Muga Vidal.-
" 4.-	"	-D.	Blas Goicochea Gastaminza.-
		<u>DE TRES HABITACIONES:</u>	
3-D-1.-	"	> D.	Tomás Aranda Martínez.-
" 2.-	"	D.	Pilar Alegret Feliu.-
" 3.-	"	-D.	José Torres Baragués.-
" 4.-	"	-D.	Juan Fernández Blázquez.-
" 5.-	"	-D.	Bautista Fernández Blázquez.-
" 6.-	"	-D.	Victor Fité Mitjana.-
" 7.-	"	-D.	Eugenio Sampedro Aguirre.-
" 8.-	"	-D.	Antonio Artiga Portolá.-
" 9.-	"	-D.	Manuel Parra Arias.-
		<u>DE DOS HABITACIONES.-</u>	
2-D-1.-	"	-D.	José Prieto Barrera.-
" 2.-	"	-D.	Manuel Crespo Román.-
" 3.-	"	-D.	Juan Fernández Gómez.-
" 4.-	"	-D.	Francisco Casañy Gómsul.-
" 5.-	"	-D.	José Portolá Pineda.-
" 6.-	"	-D.	Guardia Civil
" 7.-	"	-D.	" "
" 8.-	"	-D.	" "
" 9.-	"	-D.	" "
" 10.-	"	-D.	" "
		<u>DE UNA HABITACION.-</u>	
1-D-1.-	"	D.	
" 2.-	"	D.	
" 3.-	"	-D.	Luciano Gil Valcárcel.-
" 4.-	"	D.	Guardia Civil
" 5.-	"	D.	" "
" 6.-	"	D.	" "
" 7.-	"	D.	José Miquel Camps.
" 8.-	"	D.	" "
" 9.-	"	D.	José Miquel Camps.
" 10.-	"	D.	" "
" 11.-	"	D.	
" 12.-	"	D.	

Figura 44. Listat des adjudicatariis des 35 moduls prefabricats coma lotjaments provisionaus.

Posteriorament, 8 ans mèts tard, s'inícien es gestions entà bastir 50 cases d'ua superfícia de 79,65 mètres quarrats, que non son ua realitat enquia finaus des ans 1970. Aguestes cases son assignades as vesins des casetes de husta e, es sobrantes, a d'auti vesins deth pòble mancats de viuenda. Per tant, aguestes 50 familhes que s'installen enes naues cases de Plaus supausen un creishement significatiu dera poblacion d'Arties.

Un aute eveniment que comportèc cambis substanciaus siguec era inauguracion deth Parador Don Gaspar de Portolà per part deth Ministèri d'Informacion e Torisme eth 16 de junhsèga de 1967. Enes ans posteriors ar aiguat de 1963, er Ajuntament d'Arties hec ua apòsta decidida en tot crompar era casa pairau des de Portolà. Entad aquerò, abilitèc ua partida economica en exercicis posteriors entar aqueriment des edificis e terrenes annèxes dera familha Portolà. Aguest auviatge siguec crompat ar ereu des de Portolà, Antonio Portolà Berart.

Posteriorament, en an 1966, tota era finca siguec cedida at Ministèri d'Informacion e Torisme entà qu'atau poguessen bastir eth dusau Parador de Torisme dera Val d'Aran. Rembrem qu'eth prumèr s'inaugurèc en Vielha eth 25 de junhsèga der an 1966. Tanben cau destacar que, quan se hèn es òbres entà transformar er auviatge des de Portolà en nau Parador d'Arties, se des-hè era vielha casa, mèts se consèrven era tor e era capèla dedicada a Sant Antòni, der an 1678.



Figura 45. Ministre d'informacion e torisme Manuel Fraga inaugurant eth Parador d'Arties eth 16 de junhsèga de 1967.



18. ANNÈXES

Annèxe 1. Còpia dera autorizacion reiau entà rebastir eth castèth d'Arties, der an 1379

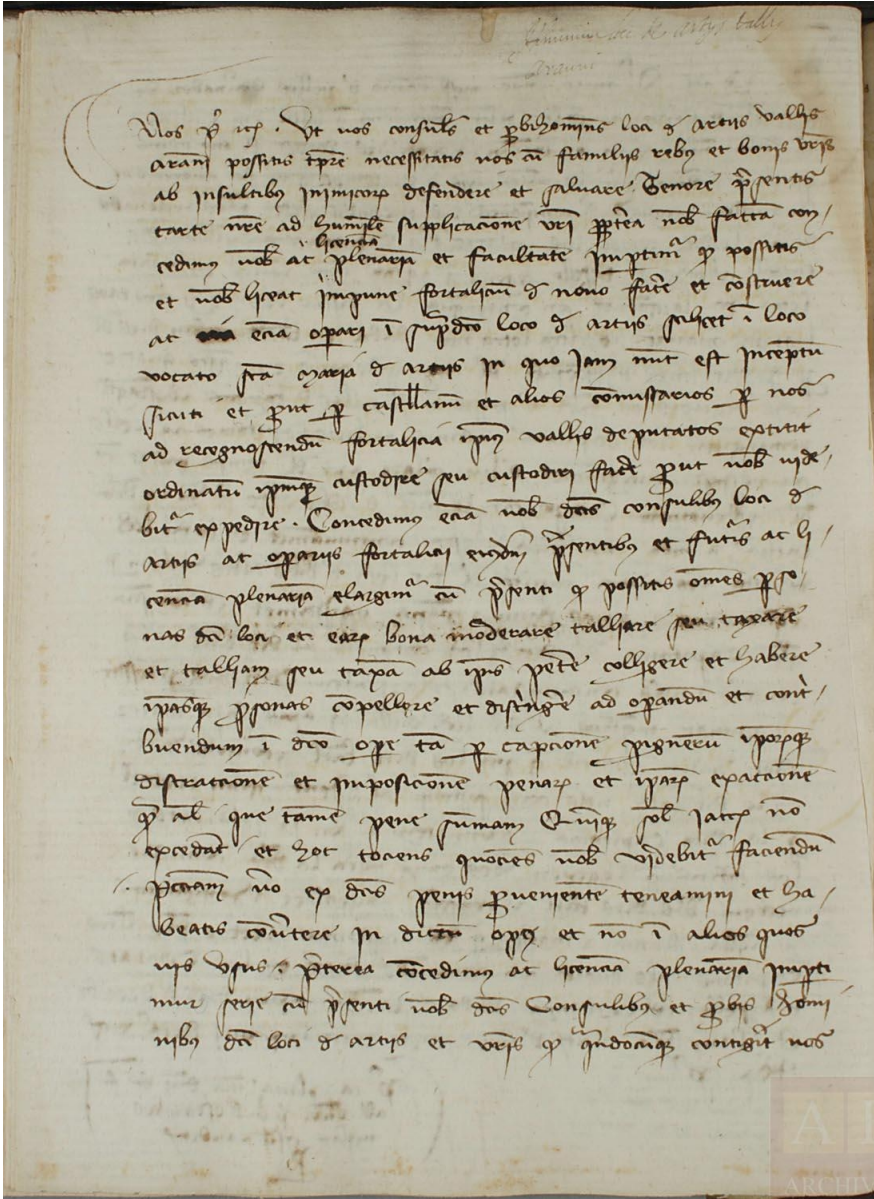


Figura 45. Autorizacion reiau d'òbres, fortalesa d'Arties, an 1379.

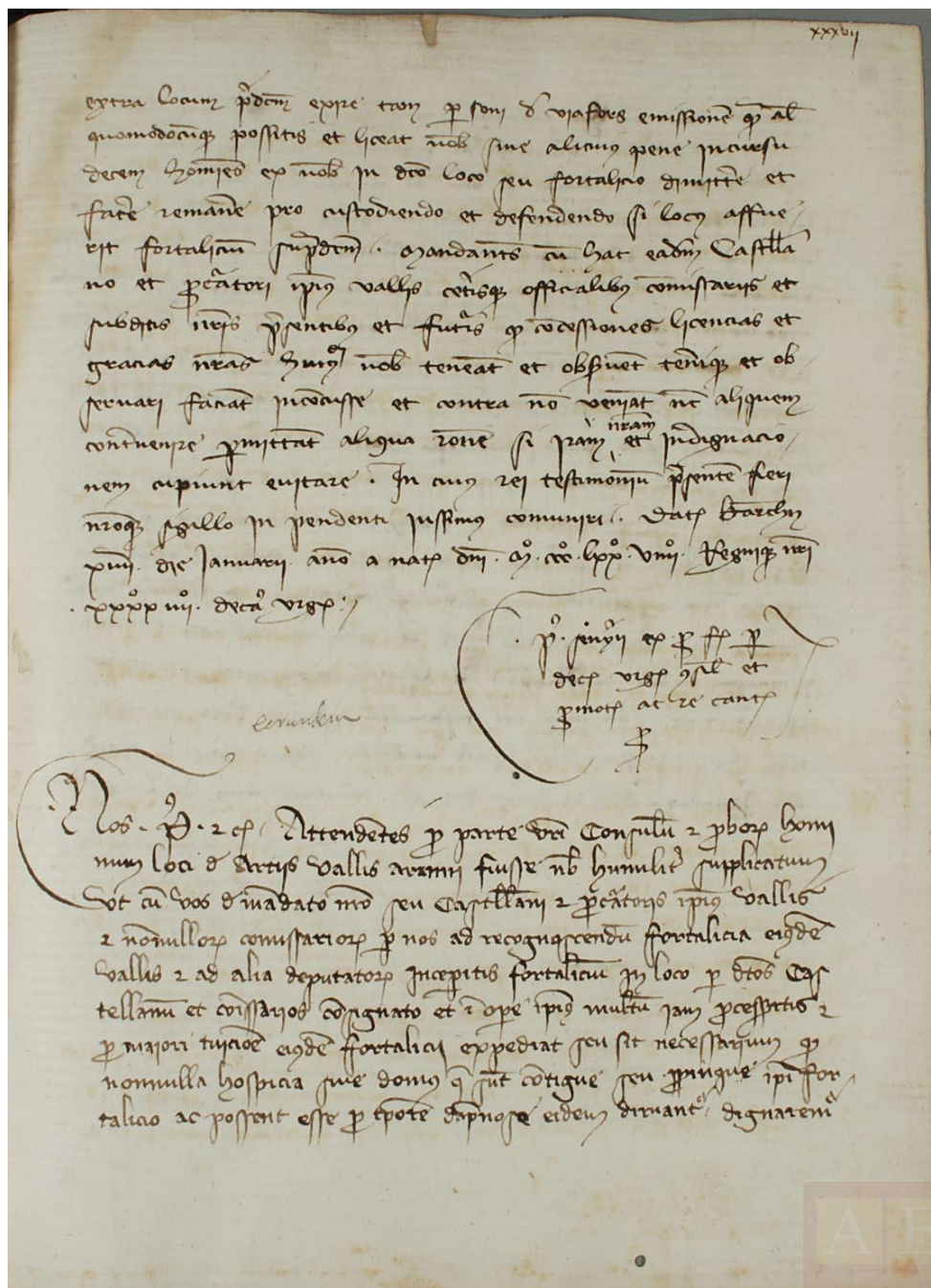


Figura 46. Autorizacion d'òbres.



auctoritate nos per hys prescripta licentia pignori. Item nos hys prescriptis  
 canonis vos benigne auctoritate et presentis litterarum nostrarum concedimus nos vos  
 copulatis et per vos hominibus que una in capitulo nostro de loco vel eius  
 locutione possitis libere et impune omnia et singula dampna  
 que possent esse dampnosa eidem fortalio quecumque sint necessaria  
 ipsa eidem fortalio per ipsos sine patris et ambiti pro dimittendo  
 apparere seu extimare ad unum et de barony vel per locutionem  
 boni arbitri et extur ipsa denuer et reape ad opus de  
 fortalio lapidis fustes pauloni et manobras eorum nos tamen  
 satisfacturibus illis quorum esset ipsa dampna et pape seu extima  
 romby et in manobras dampnorum duntaxat per extimacionem  
 que per nos facta fuerit de eisdem, azandante per presentem  
 deo castillano et patorum dicti valles et quibusvis alijs offi  
 cialibus nostris presentibus et futuris que concessione et licentia nostra  
 hinc nos teneat et obpriet et teni et obpriet farant  
 pcorage et no controuent no aliquo contumencie pmutant  
 aliqua ratione. In cuius rei testimonium presentem litterarum nostrarum  
 nos feci pmissis meis sigillo munita. Datus barony per  
 die Januarij. anno a nate dñi m. cc. lxxviii.

Johannes de sigola ex  
 re. p. p. et alii  
 deus vobis opte et  
 punitur at. Agencus  
 comp.

Figura 47. Autorizacion fortaleza d'Arties.

## Annèxe 2. Còpia dera autorizacion reiau entà ampliar eth nombre de conselhèrs deth Conselh Generau

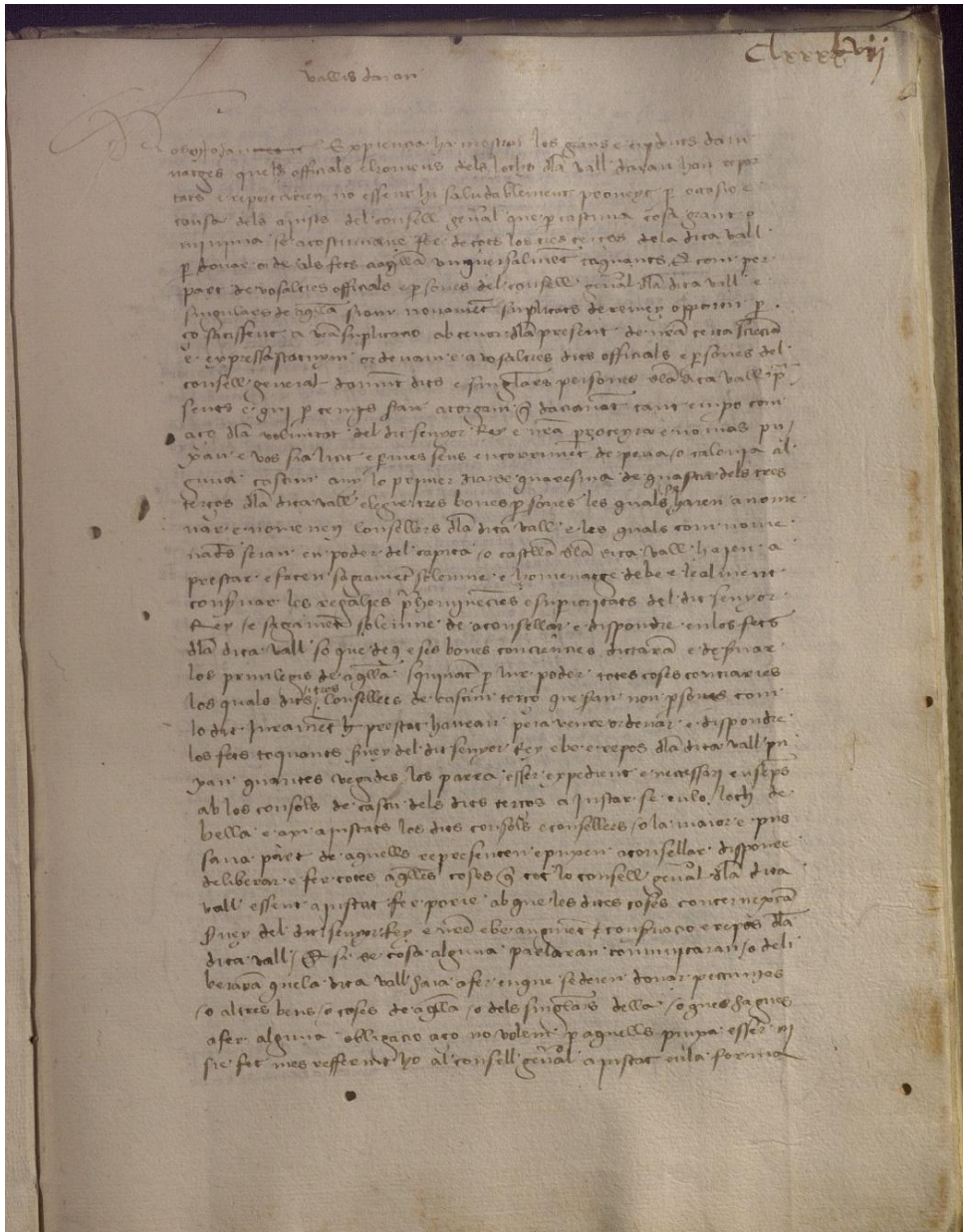


Figura 48. Permís entà ampliar eth nombre de conselhèrs.



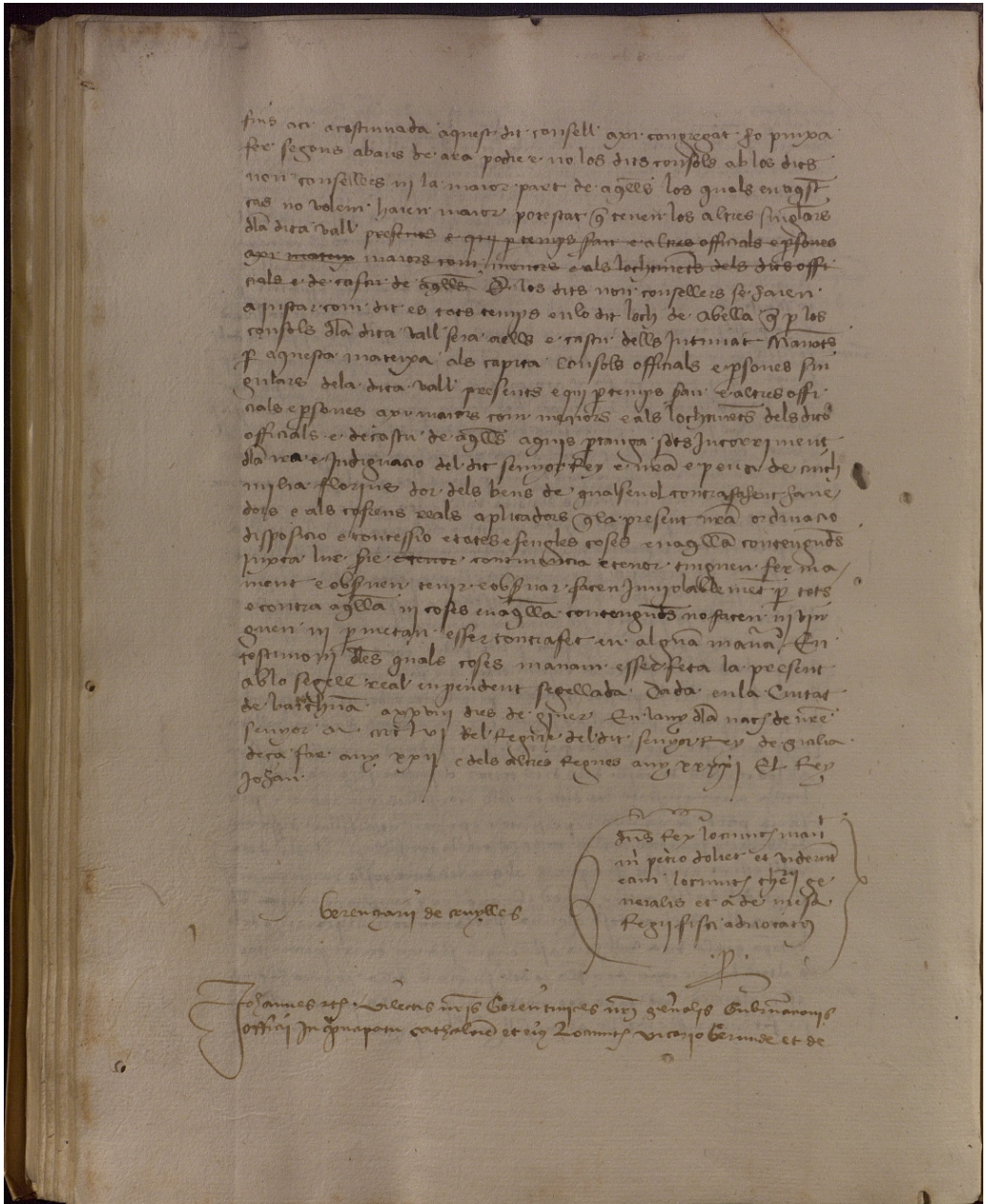


Figura 49. Permís entà poder augmentar es conselhers.

### **Annèxe 3. Plaidejament pera Lobatèra damb es de Garòs**

*“Francisco Sastre y Simon apoderado de los cónsules y universidad del lugar de Garòs en autos con Domingo Mozes y Rigal que lo es de los cónsules y universidad de la villa de Arties digo que la duda que en el presente pleito se sujeta a la superior decisión de Vuestra Excelencia recae sobre el dominio de una extensión de terreno de bosque llamada la Lobatèra que comprende des de el paraje nombrado lo marret (marrèc) del camino de debajo la Lobatèra así al cabo de la roqueta blanca del forch caudè, hasta la llamada Termiari y se persuaden fundadamente mis principales que se decidirá dicha duda a su favor porque dependiendo únicamente del extremo de si la expresada extensión de terreno se halla cituada y comprendida dentro los lindes del terreno del lugar de Garòs o dentro de los del término de la villa de Arties; resulta plenamente justificado lo primero, con documentos, y con testigos como paso a demostrarlo.*

*La acción vindicativa que han propuesto mis principales dimana de una escritura pública de concordia firmada entre las dos Universidades de Garòs y de Arties en 10 de julio de 1622 con la cual fijaron de común acuerdo los términos divisorios de ambas poblaciones; tanto por la parte solana; de que no es cuestión; como por la parte sombría en que recae la actual controversia; diciendo que el término del lugar de Garòs debía comprender y comprenden por dicha parte, des de el segundo marret (marrèc) del camino de debajo la Lobatèra cerca unos círculos al cabo de la roqueta blanca del forch caudè hasta el coret de Coriedo.*

*Parece que en vista de dicha escritura de concordias no había otra reflexión que hacer; en prueba de haberse usurpado la Universidad de la villa de Arties el terreno que fue señalado al terreno del lugar de Garòs; que la de ques así como se ha observado puntualmente la acordada división de los términos de los dos pueblos quanto a la parte solana; así también debe haberse observado con la misma puntualidad quanto a la parte sombría; pues dimana todo de un solo convenio; y siendo común y poco el interés de ambas universidades; no puede presentarse justa razón para que en un punto se cumpliese, y en otro que era correlativo y consecuente, dexase de cumplirse. Los señales, o parajes descritos en la prodicha escritura de concordia, en quanto a la parte sombría del término del lugar de Garòs, llamados, lo marret (marrèc) segundo del camino de debajo la Lobatèra, roqueta blanca, y forch caudè son situados y se contienen línea recta; en la coma llamada hoy día coma fonda; distando el marret (marrèc) segundo de la Lobatèra, así arriba de la roqueta blanca, un quarto de hora; la roqueta blanca del forch caudè, cinco quartos; y des de el forch caudè hasta el coret o collado de Coriedo, tirando a lo llano, una hora y siguiendo la marrada hora y media, todo poco más o menos; como lo han contestado los testigos, pastores del ganado del común de la villa de Arties, sobre el segundo de mis capítulos de 10 de noviembre de 1807 por haber visto el uno que en el camino real, junto a una coma, que siempre la ha oído nombrar del Termiari se halla una fita; y otra en el coret llamado de Coriedo y por haber visto también el otro que en dicha parte sombría se hallaba una fita junto al camino real*

llamado Lobatèra, con una señal de cruz en una peña grande, en la coma nombrada del Termiari o río del terme; y otra al cabo del coret de Coriedo.

Es menester advertir que quatro testigos más, vecinos también de la villa de Arties que debían ser examinados sobre el referido capitulo segundo y por equivocación lo fueron sobre el capítulo primero, que no era de prueba, declararon respectivamente, que de todo el tiempo de su acuerdo, mayor en los dos de 50 años y en los otros dos de 40 años, han visto y observado que el término divisorio de la parte sombría, es el río llamado del terme, o la coma llamada del Termiari, y que dicha coma sigue todo derecho al cabo de la sierra, y sobre la fuente del llano nombrado dels Gajaus, hay una fita, que también divide el término de la villa de Arties con el del lugar de Garòs.

Se ofrece aquí una cosa muy extraña y sospechosa; como es la de que se halla empeñado la universidad de Arties en negar la verdad de lo que han expuesto, y justificado mis principales; quando habiéndose exigido respuestas personales a los adversarios sobre mi referido capítulo 2º, afirmaron los 3 con juramento que nada sabían sobre su contenido; siendo así que eran cónsules, y del consejo general de dicha Universidad y por consiguiente de los más acalorados en el seguimiento del pleito. Y si nada sabían; como han podido defender sin que seha una notoria contradicción que no es cierto lo justificado?

La coma Fonda, y demás parajes que acaba de citarse, son en línea recta del río llamado San Lisé, y en el término y señales divisorias de la parte solana que se explicaron en la escritura de concordia de 10 de julio de 1622 según lo expuesto en el tercero de dicho mis capítulos: y aquí aún es mayor la extrañeza y sospecha, en que se han constituido los adversarios; porque respondiendo personalmente sobre el mismo capítulo; han dicho los tres que no lo saben; y otro ha respondido que no lo crehe por no saber ninguno de los cenderos, ni señales; que es decir en buenos términos que se han engolfado a ciegas en la defensa de este pleito, y que no dudan en tener por falso lo que ignoran.

El bosque de la Lobatèra, objeto de la cuestión se halla situado y comprendido de entre la coma llamada del Termiari, de arriba, abajo y en los términos de la villa de Arties, y del lugar de Garòs, no hay otro bosque ni otro nombre de Lobatèra que el de la disputa; ni sus lindes pueden adaptarse a otro parage, ni termino de las universidades de dichas poblaciones, que al que fue descrito en la precitada escritura de concordia de diez de julio de 1622: Cuydado con esto que es la llave maestra que ha de cerrar la puerta del juicio a los adversarios. No entiendo como mis principales dejaron de exigirles respuestas personales sobre su capítulo quarto de los ya dichos, que es el de que ahora tratamos; pues habría sin duda sucedido lo mismo que en los capítulos antecedentes, de disputar lo que no saben: pero siete testigos, vecinos igualmente de la villa de Arties y entre ellos los dos pastores del ganado de su universidad que tienen toda la presunción de derecho de ser bien prácticos del terreno, por transitarlo todos los días; nos sacarán del empeño; afirmando como afirman con la mayor uniformidad, que todo el tiempo de su acuerdo, que pasa en unos de sesenta años, en otros de cincuenta y en otros de cuarenta, han siempre

visto y observado que el bosque de la Lobatèra, de que es controversia, lo divide y señala el río llamado del Termiari; y que lo mismo han oído decir a sus mayores y ancianos; sin saber ni haber visto, ni oído decir que en el término de la villa de Arties haya otro bosque que se llame de la Lobatèra, si no el que se disputa en este pleito.

Confirmado lo expuesto, atendido que el segundo marret (marrèc) del camino de debajo la Lobatèra, la roqueta blanca, el forch Caudè y el coret de Coriedo no se hallan en otra parte de los términos de Arties y Garòs, sino en los parages descritos en el capítulo segundo ya citado, que son línea recta de la coma llamada coma Fonda; y no puede adaptarse a otro sitio, ni termino de aquellas universidades; como lo han concretado los dos testigos, pastores del ganado del común de Arties, por las mismas razones de ciencia del capítulo antecedente, que dixerón querían tener por repetidas en el capítulo quinto.

Pruebase la reflexión que he hecho al principio sobre la observancia que debía haber tenido la concordia de diez de julio de 1622 en quanto a la división de la parte sombría, habiéndose observado puntualmente en quanto a la división de la parte solana; porque en efecto ambas universidades de Arties y de Garòs se han hallado y se hallan respectivamente en la quieta y pacífica posesión del terreno que a cada una de ellas les cupo en la división hecha en aquella escritura, por dicha parte solana; como lo han observado siete testigos; sobre el séptimo de dichos mis capítulos; los mismos que fueron ministrados sobre el capítulo quarto; por haberlo visto de todo su acuerdo; sin haber jamás visto, ni oído decir cosa en contrario. Y otra vez me veo precisado a acusar la mala fe de los adversarios; porque habiéndoseles exigido respuestas personales sobre dicho capítulo séptimo; respondieron con la más escandalosa discrepancia; los unos que lo crehian, y los otros que no lo sabían; de suerte que ellos mismos están en contradicción en lo que defienden; y niegan en el discurso del pleito, lo que han confesado bajo la religión del juramento.

Con su único capítulo de 5 de mayo de 1807 se propusieron justificar que la universidad de la Villa de Arties, de esta parte de diez, veinte, cincuenta, ciento y más años, y de tanto tiempo que no hay memoria de hombre en contrario, se halla en la quieta y pacífica posesión de un bosque llamado vulgarmente la Lobatèra; que linda a oriente, medio día y cierzo, con término de la misma universidad del lugar de Garòs, en el parage llamado la coma del Termiari; de modo que en todo el referido tiempo ha dispuesto de los árboles y pastos de dicho bosque, sin contradicción de persona alguna.

Bien inútil fue consumir el tiempo en la prueba de dicho capítulo; porque mis principales jamás han negado que la Universidad de la Villa de Arties poseha de hecho el bosque nombrado la Lobatèra; pues malamente podrían vindicarlo, sino lo poseyese y por consiguiente lo que ha de disputarse en este pleito, es la propiedad y dominio de dicho bosque, y no su posesion. Pero con todo no debe tolerarse que graduen de inmemorial dicha posesion, cuando la misma escritura de concordia de diez de julio de 1622 está acreditando que su principio ha de haber sido muy



posterior; y tampoco debe permitirse que pretendan autorizarla con la ciencia y paciencia de la Universidad y particulares del lugar de Garòs, por lo que ni a decirse.

Los Cónsules y Universidad de dicho lugar habían siempre ignorado la antigua concordia de diez de julio de 1622, hasta que los Cónsules y Universidad de la Villa de Arties hicieron ostencion de ella en el año de 1807, para aclarar y dirimir ciertas disputas que tenían con los de Garòs sobre el terreno de la parte solana; como ofrecieron mis principales advenirlo con juramento en el sexto de sus ya citados capítulos.

Otro de los adversarios respondió personalmente sobre él, que sabía que dicha escritura de concordia la presentaron los Cónsules de Arties en un juicio verbal con los de Garòs; y que estos pidieron copia de ella; y lo mismo respondieron otros dos litis socios, añadiendo el uno que se entregó o dio a los de Garòs dicha copia.

Ministrados tres testigos de los ya dichos; aunque el uno expreso que nada sabía; pero los dos declararon haber odio decir en la Villa de Arties que en el año 1807 los Cónsules del lugar de Garòs habían pedido copia de la consabida concordia y los de Arties se la entregaron.

Habiendo mandado el juez ordinario del Valle de Aran, con su proveido de 10 de noviembre de 1807, que se recibiera el juramento ofrecido por mis principales juraron todos que la Universidad del lugar de Garòs, y sus cónsules no habían tenido noticia de la concordia de diez de julio de 1622 hasta que los Cónsules de la Villa de Arties hicieron ostencion de ella en el mismo año de 1807, para aclarar las disputas que refiere el capítulo.

Como pues podrá decirse concertada una posesion que era contraria al título que se ignoraba y como podrá haber corrido prescripcion alguna contra una promesa solemne, hecha por el mismo que dolosamente intenta prescribirla?

“En donde está la ciencia y paciencia de mis principales y la ninguna contradicción si inmediatamente de haber llegado a su noticia el título que los daba el dominio del bosque la Lobatèra; introduxeron el pleito para vindicarlo de sus injustos detentores”.

Pero todavía hay más: no paran aquí los obstáculos de la fingida prescripción y quieta y pacífica posesion de la Universidad de la Villa de Arties. En 2 de junio de 1765 se firmó otra concordia entre ambas Universidades de Garòs y Arties, sobre aumentos de penas; y en su capítulo primero se previno y pacto expresamente que los Consules, Uinversidad y particulares de dicho lugar y termino de Garòs no entendían perjudicarse antes bien se reservaban el derecho que tal vez pudiesen tener en fuerza de concordias antiguas en el término nombrado de la Lobatèra, a la otra parte de la coma, de que entonces hallaba en posesion la Universidad de Arties.

No podía presentarse un pacto más terminante, ni más adecuado al intento del día: # Parece que se estipulo a propósito, con respecto a la concordia de diez de julio de 1622. Y sobre todo recayó sobre el bosque nombrado la Lobatèra, de que ahora es cuestión y que en dicha primera concordia se expresó hallarse comprehendido dentro el término del lugar de Garòs, en la división de la Villa de Arties, por la parte sombría: Y en consecuencia quien no ve que la reserva continuada en la segunda concordia, importo una protesta formal de la Universidad de Garòs,

admitida, consentida y aprobada por la Universidad de Arties, de que en el caso de hallarse la antigua concordia del año 1622 u otra que atribuyese derecho a la misma Universidad de Garòs, en el término nombrado la Lobatèra, a la otra parte de la coma; fuese de ningún valor y efecto la posesion que de dicho termino tenía la Universidad de Arties, aunque por entonces la tolerase y concintiese dicha Universidad de Garòs. “Y siendo esto así; como puede legalmente producir la excepción de prescripción, una posesion mutual que siempre ha sido dependiente del derecho que compitiese a los de Garòs en fuerza de las antiguas concordias que habían celebrado con los de Arties”.

“No es claro que un derecho expresamente reservado, para hacer uso de él con arreglo a lo prevenido en cierta escritura; no puede prescribir contra lo que se estipuló en la misma escritura.”

Y que será, si a esto añadimos las dos poderosas legales concideraciones, de que la Universidad de Arties se había usurpado una extensión de terreno que vale en la actualidad más de seis mil libras (y a lo menos unas 3400u), si queremos limitar nos a lo declarado por los testigos que se examinaron sobre la mayoría de la causa;) despojando impunemente a los de Garòs del derecho que ella misma concintió que se reservase; y de que a todo lance, des de que se firmó la segunda concordia de 2 de junio de 1765, no habría tampoco corrido el tiempo suficiente, ni para la posesión inmemorial, ni para la prescripción centenaria, que se necesitaría para ofender, o perjudicar los derechos de una Universidad, aún no concurriendo la protesta, y reserva, sobre indicadas, ni la justa ignorancia de la primera concordia de 10 de julio de 1622, cuya contravención llena de rubor al de Arties, porque cabalmente no podían ignorarla, por tenerla custodiada en el archivo de su común.

Es tradición en el pueblo de Garòs y sus circunvecinos, por haberlo oído decir a sus mayores y antepasados que la Universidad del mismo pueblo había tenido cuestiones, disputas o litigios con la Universidad de Arties sobre el bosque de la Lobatèra, de que tratamos como lo expusieron mis principales en el octavo de dichos sus capítulos de 10 de noviembre de 1807; y aunque sobre el no declararse más que su testigo, que afirma haber oído decir en la villa de Arties, de unos 10 años acá, que los cónsules y Universidad de Garòs pretendían mover cuestión sobre el bosque de la Lobatèra, pero los mismos adversarios han dejado plenamente justificado dicho capitulo con sus respuestas personales; diciendo el uno que ha oído decir que en tiempo pasado hubo disputas entre ambas Universidades sobre el bosque de la Lobatèra; el otro que ha oído decir que los antepasados habían tenido disputas con los de Arties sobre el referido bosque, y que no habían podido alcanzar cosa alguna; y el otro que crehe haber oído en tiempos pasados algunas voces vagas de las disputas que refiere e capitulo: con lo que no puede declararse que también había quedado interrumpida cualquiera posesión, o prescripción, que los de la Villa de Arties pudiesen alegar a su favor.

El que lleva mala causa, busca siempre la razón por caminos torcidos, y por medios indirectos: Así lo hacen los adversarios, alegando en el primero de sus capítulos de 8 de enero de 1818 que

en el paraje llamado Termiari, o Terminari, a la parte inferior del camino real, y al norte del mismo se halla una grande piedra molar, y en ella una cruz; y a poco trecho de la misma, a la parte del medio día, se halla una colina, vulgo coma, llamada Terminari, a la parte de poniente llamado la Lobatèra, que quasi en línea recta se dirige cuesta arriba, por más de una hora de camino de subida, hasta la altura del monte, al paraje llamado collet de Coriedo, que es un peñazco donde se halla otra cruz, formada en peña viva, y en lo más alto se halla un linde, o majon, de elevación de más de seis palmos.

Y que tenemos con esto: “Que significan semejantes rodeos”. No tratamos de lo que es ahora el terreno de la cuestión, si no de lo que debía y debe ser según lo estipulado en la concordia de 10 de julio de 1622: superfluo ha sido también examinar sobre dicho capítulo, testigos que no lo adveran, y que ignoran la mayor parte de los extremos que contiene, y que aún declaran contraproducente; porque los más de mis principales lo han confesado en sus respuestas personales, con las limitaciones que exigía la verdad de los hechos.

Con dicha su alegación han confirmado los adversarios la prueba ministrada por mis principales sobre sus ya referidos capítulos 2, 3, 4 y 5, de 10 de noviembre de 1807, de que las señales o parajes divisorios nombrados lo marret segundo del camino de debajo la Lobatèra, Roqueta Blanca, forch caude, y coret de Coriedo, son situados línea recta de la coma llamada coma fonda; de que dicha coma se halla línea recta del río nombrado de San Liser, y demás términos divisorios que en la escritura de concordia de 10 de julio de 1622 se señalaron para la división de las dos Universidades por la parte solana, de que el bosque de la Lobatèra se halla situado y comprehendido dentro la coma llamada del Termiari, de arriba abajo; no habiendo en los términos de Arties, y Garòs, otro bosque, ni nombre de Lobatèra, que el de que tratamos; y no pudiéndose sus lindes adaptarse a otro paraje ni terreno de dichas Universidades; y de que el segundo marret del camino de debajo la Lobatèra, la Roqueta Blanca, lo forch caude y el coret de Coriedo, no se hallan en otro paraje de los dos términos de Arties, y de Garòs, que en el ya dicho de la coma fonda: pues todo esto queda corroborado, confesando como confiesan los adversarios que a la parte de medio día del camino real se halla una coma llamada Termiari, que en línea recta se dirige al paraje nombrado coret, o collèt de Coriedo.

No me olvido de haber dicho que los testigos de los adversarios han declarado contraproducentem; pues no solo conforman en que el término del lugar de Garòs se divide del de la villa de Arties, por la parte sombría, des de el segundo marret del camino de debajo la Lobatèra, al cabo de la Roqueta Blanca del forch caudè, hasta el coret de Coriedo sino también en que dentro de la referida extensión de terreno está comprehendido el bosque de la Lobatèra.

Otra vez digo que no había necesidad de pasar adelante porque si según confesión de los adversarios, y de sus testigos, existen aún en el día los señales, o parages del segundo marret del camino de la Lobatèra, de la Roqueta Blanca, del forch caudè, del coret de Coriedo, y de la coma fonda, o del Termiari, que son los términos divisorios de las dos Universidades que se señalaron en la predicha escritura de concordia de 10 de julio de 1622; bien claro se presenta, que no puede

ocurrir duda sobre la verdadera cituación del bosque nombrado la Lobatèra; porque para fijarlo fuera de dichos dos términos divisorios, era necesario que se hubiese perdido su memoria, o que se hubiese justificado que existen ahora en parages totalmente distintos.

Por esto a buen seguro, continuando los adversarios sus pruebas indirectas dicen en el segundo de sus ya citados capítulos, que la colina ò coma de que han hablado, de esta parte de 10, 20, 30, 50, 100 y más años, y de tanto tiempo que no hay memoria de hombres en contrario, ha servido siempre de linde divisorio de términos, entre la villa de Arties, y el lugar de Garòs, des de la cruz que existe en una piedra, hasta la que se halla en el parage llamado coret o collet de corriedo; de modo que la Universidad de Arties ha posehido el término cituado a la parte de oriente, en donde se halla el bosque de la Lobatèra y el lugar de Garòs ha poseído el de la parte de poniente. Este capítulo no puede ser más confuso, ni más capcioso: tres especies contiene, distintas enteramente la una de la otra: la primera es que la coma fonda o del Termiari, ha servido de tiempo inmemorial, de linde divisorio de los términos de la Universidad de Arties, y de Garòs; lo que lejos de ser contrario a la intención de mis principales, ni al concordato de 10 de julio de 1622; corrobora lo uno y lo otro, porque ya hemos visto que dicha coma fonda, ò del Termiari, es la que dirige señales divisorios, des de el marret segundo del camino de debajo la Lobatèra, hasta el coret de Coriedo: la segunda es que la Universidad de Arties ha posehido el término situado a la parte de oriente, en donde se halla el bosque de la Lobatèra; en lo que tenemos una contradicción, y un engaño; una contradicción, porque en el capítulo próximo antecedente han dicho que el bosque de la Lobatèra se halla cituado a la parte de poniente del camino real; y un engaño, porque si la coma del Termiari ha servido siempre de división de término de la villa de Arties, hasta el parage nombrado corièt de Coriedo; no cabe en la posibilidad que el bosque de la Lobatèra se halle a la otra parte de dicha coma, y de dicho collado de Coriedo; por haberse expresado todo lo contrario en la concordia de 10 de julio de 1622: Y la tercera es que así como la Universidad de Arties ha poseído el término cituado a la parte de oriente, en donde se halla el bosque de la Lobatèra; así también la Universidad de Garòs ha posehido el de la parte de poniente con lo que vienen a dar a entender que hay dos bosques nombrados de la Lobatèra, uno a la parte de oriente, que es el que ellos posehen, y otro a la parte de poniente que lo poseherían mis principales.

Hasta aquí nada habrían adelantado; porque el terreno que posehen, es el que se les vindica, como injustamente posehido; y hallandonos en un juicio de propiedad, títulos son los que hemos menester, y no actos pocesorios: Pero si examinamos ahora las declaraciones de los testigos; (testigos digo en el número de seis) y no buscados en las entrañas de la Universidad de Garòs; como lo hicieron mis principales, valiéndose de los de la misma Universidad de Arties; sino en otros pueblos distantes, que no pueden saber más de lo que la curiosidad, ò la intriga, les hayan sugerido; descubriremos que no han afirmado otra cosa que lo que tenían ya declarado en el capítulo primero antecedente a que se refieren.

En el tercero dicen los adversarios que des de la cruz del paraje nombrado la Cuma del Termiari hasta la que se halla en el otro paraje llamado coret de Coriedo, no se encuentra otra cruz en aquel terreno; o por haberse perdido con los trastornos que causa regularmente el tiempo o por los muchos aguaceros, y abundancia de piedras que han bajado por la misma coma, o colina; las quales han llegado a cerrar o sacar de madre el río Verona, que discurre de oriente a poniente en el fondo de la ribera.

Se hace muy extraño que sobre poco más o menos no señalen los adversarios el tiempo des de que se han perdido las cruces en la coma del Termiari; pero sea como fuere, es bien indiferente su inexistencia para el objeto de la controversia; porque el paraje donde se dixe que existían cruces en la concordia de 10 de julio de 1622, era el de la parte solana, que se señaló por división del término de la Universidad de Arties; y ninguna cruz se hallaba en el paraje de la parte sombría que sirvió de división del término de la Universidad de Garòs.

Alegan en el capítulo 4º que en el language de los naturales del Valle de Aran, la palabra Termiari, o Terminari, significa confin, o linde divisorio de algún término: En lo que no me detendré; porque a mis principales les está muy bien que la coma del Termiari sea el linde divisorio de los términos de la Universidad de Arties y de Garòs; y por esto han justificado, sin prueba en contrario, que el marret segundo del camino de debajo la Lobatèra, la Roqueta Blanca, el forch caudè, y el coret de Coriedo, se hallan cituados y comprehendidos línea recta en dicha coma del Termiari; que el bosque nombrado de la Lobatèra se halla también cituado y comprehendido en la misma coma del Termiari, de arriba abajo; y que en los términos de Arties y de Garòs no hay otro bosque, ni otro nombre de Lobatèra, que el que se comprehende dentro la circunferencia de dicha coma:

A pesar de lo que hemos visto, de estar acordes los adversarios, y sus testigos, en que existe aún los parajes nombrados la coma del Termiari lo coret, o collet de Coriedo, las cruces de las afrontaciones de medio día, y poniente de la parte solana, y el bosque nombrado la Lobatèra; han tenido valor de exponer en el quinto, y último de sus capítulos; que en los términos de las Universidades de Arties y Garòs, no se halla en el día parage alguno que se llame marret segundo de debajo la Lobatèra, Roqueta Blanca ni forch caudè; como han contextado sus 6 testigos, por ignorar tales nombres: Pero esta prueba que de sí presenta ya despreciable, por recaer sobre una negativa; no puede inferir perjuicio alguno a mis principales; no solo porque el marret segundo del camino de debajo la Lobatèra, es y ha de ser el bosque nombrado la Lobatèra según la concordia de 10 de julio de 1622; y también porque confesando los adversarios, y sus testigos, que la coma del Termiari es la división de los términos de la villa de Arties y del lugar de Garòs, hasta el coret de Coriedo; y aún más, que dentro dichos parages divisorios se halla el bosque nombrado la Lobatèra; como ya hemos visto; no pueden dexar de confesar también que dentro los mismos parajes se hallan el marret segundo del camino de debajo la Lobatèra, la Roqueta Blanca, lo forch caudè, por más que en el día no existiesen, o no fuesen conocidos por dichos nombres; porque subsistiendo los principales lindes divisorios, no pueden

haberse variado los terrenos intermedios; que es decir que aún quando no existiese parage alguno nombrado marret segundo del camino de debajo la Lobatèra, Roqueta Blanca, y forch caudè; existirían de necesidad los parages que antes se llamaban o eran conocidos por dichos nombres; lo que bastaría para concluir perfectamente su identidad.

Si por lo expuesto se hacen ya inútiles todos los esfuerzos de los adversarios, y todas las pruebas que han querido amontonar; que será si se les añade el contrapeso de lo que resulta de las escrituras que la misma Universidad de Arties aprobó, firmó y consintió.

En efecto en la segunda concordia de 2 de junio de 1765 se dixo que aún existía el parage nombrado marret segundo del camino de debajo la Lobatèra, de que se habló en la primera concordia de 10 de julio de 1622; y también se hizo mérito del otro parage llamado coret de Coriedo; en tanto que se pactó que si el ganado de las dos Universidades de Arties, y de Garòs; entraba a pacer en el término de la una, o de la otra; esto era en la parte solana, des de la iglesia arriba; y en la parte sombría (nótense bien estas expresiones) des de el segundo marret de la Lobatèra hasta el coret de Coriedo; pagarían recíprocamente la pena impuesta, siempre que serán apremiados: Y qué prueba puede darse más terminante de que todo el terreno interior de por la parte sombría, des de el segundo marrech de la Lobatèra hasta el coret de Coriedo, pertenecía a la Universidad de Garòs; que la de no poder entrar a pacer en el sus ganados la Universidad de Arties.

Apuremos más la materia: En el parage nombrado marret segundo de la Lobatèra, existe actualmente en el término de la Universidad de Arties, y de Garòs, aunque algo dirruído, el camino de debajo la Lobatèra que se hizo mérito en la concordia de 10 de julio de 1622; como lo han adverado 4 testigos, sobre el segundo de mis capítulos de 23 de noviembre de 1818; por haber visto y observado que no solo existe dicho marret, sino también el camino, que ahora se llama de Badó, y es a la distancia de trescientos pasos, poco más o menos, del mismo marret.

También existe actualmente en los términos de las Universidades de Arties, y de Garòs, un parage nombrado Roca Blanca; como lo afirman dichos quatro testigos; por haberlo visto, y observado; expresando que sin embargo de haber reconocido y examinado todo aquel terreno, no hay otra roca a la qual pueda adaptarse el nombre de roca blanca, que a la que refiere el tercero de dichos mis capítulos, sobre que han sido examinados.

Así mismo existen en la actualidad, el bosque nombrado la Lobatèra; varias colinas, nombradas vulgarmente comas, según lo contextan dichos quatro testigos, sobre el cuarto de los propios capítulos, por haberlo visto y observado, y ser público y notorio; no dudando en añadir el uno que son quatro o cinco.

Igualmente existe el parage o linde llamado forch caude; el cual forma una especie de horca, y tiene encima un llano a semejanza de un caldero; de lo que toma el nombre de calde, o caude, que en el Valle de Aran quiere decir caldero; como lo han adverado los quatro testigos sobre el quinto de dichos mis capítulos, por haberlo visto y observado.

Con escritura pública que autorizo Amadeo Estampa, notario del lugar de Espiñau en 23 de febrero de 1714 el señor Juan Prades, y su sobrino Julian Prades ambos vecinos del lugar de Garòs por si y sus sucesores vendieren a Francisco Carbonell, labrador del mismo lugar, y a los suyos, y a quien quisiese perpetuano un prado que posehian en el término de dicho lugar; y en la partida llamada vulgarmente los prats de Bado, de la extensión de tres jornales poco más o menos, con los árboles en el radicados, que lindaba a oriente con honor de los herederos de Domingo Nart; a medio día con el camino real; a poniente con honor Ysidro Biech, y a cierzo con el rio Garona; y no Verona como equivocadamente dicen los adversarios y el referido prado, y la partida los prats de Bado en que se hallaba cituado es todo comprehendido dentro del bosque nombrado la Lobatèra des de el parage dicho lo marret del camino de debajo de la Lobatèra, al cabo de otro llamado roqueta blanca del forch caude, hasta la coma del Termiari; según lo que expuse, con el correspondiente documento justificativo, en los dos primeros capítulos de los que presente en 29 de julio de 1818; por más que los adversarios lo negasen en sus respuestas personales.

Con otra escritura pública que pasó en poder de Jayme Portolés notario de la villa de Vielha en 8 de diciembre de 1767, las Universidades de los lugares de Escunhau y de Casarilh, de una parte y la del lugar de Garòs, de parte otra concordaron amistosamente las disputas, y mutuas pretenciones que tenían sobre la posesión común, y por indiviso de la montaña nombrada Codiero, por otro nombre Bergadera; que lindaba entonces por la parte de oriente con la montaña de la villa de Arties, nombrada Codiero, y Cauba y con la montaña del lugar de Garòs, nombrada Lobatèra; por la parte de mediodía con la montaña propia de dichos lugares de Escunhau y Casarilh, nombrada Estaño; por la parte de poniente con el río de Bergadera; y por la parte de cierzo con el término propio de dicho lugar de Garòs, llamado lo serrat de la coma de Parins, y Tico de Garòs, y otras confrontaciones; como quedaba expresado en otra concordia firmada y jurada entre las mismas partes en 6 de octubre de 1504, ante Pedro Moga notario de la Valle de Aran.

La montaña del lugar de Garòs llamada Lobatèra en la escritura que antecede, es el mismo bosque nombrado la Lobatèra, des de el parage dicho lo marret del camino de debajo la Lobatèra, al cabo del otro llamado Roqueta Blanca del forch caudè, hasta la coma nombrada del Termiari, de que es cuestión: Como lo han adverado dos de dichos mis testigos, sobre el cuarto de los capítulos próximamente citados; con presencia de la referida escritura de concordia de 8 de diciembre de 1767 que presenté en el capítulo tercero; y de la otra concordia de 10 de julio de 1622 entre las Universidades de Garòs, y de Arties; por habérsele manifestado al uno el marret del camino de debajo la Lobatèra, y la Roqueta Blanca del forch caudè; y por haberlo visto y comprobado el otro, con el examen de las dos concordias.

Los adversarios en su último escrito de 3 de agosto de este año, a que contexto atribuyen a mis principales que maliciosamente pretenderían confundir la montaña de la Lobatèra, con el bosque de la Lobatèra; siendo así que son cosas bien distintas: Pero lo cierto es que semejante

distinción se han guardado muy bien de justificarla, para excluir la identidad que contiene dicho mi capítulo cuarto de los de 29 de julio de 1818; y que digan ahora arbitrariamente lo que quieran resulta comprobada dicha identidad por la misma escritura de concordia de 10 de julio de 1622; porque en ella no se trató de otra cosa, que de dividir la montaña entre las dos Universidades de Arties y de Garòs, tanto por la parte solana, como por la parte sombría; y por consiguiente confesando los adversarios que la montaña de la Lobatèra es del término del lugar de Garòs; ha de serlo también el bosque de la Lobatèra, por haberse justificado que en los términos de las Universidades de Arties y de Garòs, no hay otro bosque nombrado de la Lobatèra, ni otro terreno que tenga el nombre de Lobatèra sino el que se disputa:

Lo que no puedo llegar a concebir, es porqué después de mucho tiempo de hallarse ya radicado el pleito en esta Real Sala; y después de haber las partes presentado respectivamente sus capítulos a prueba; se propusieron los adversarios, en notoria ofensa de la superior jurisdicción de V.E, acudir al Bayle, y Cónsules de la villa de Arties, en 10 de septiembre del año próximo pasado; (o mejor diré así mismos, supuesto que el Bayle, y los Cónsules, son los que litigan;) para que fuese examinado un testigo de recesu, y lo peor es, no sobre ninguno de los capítulos que habían presentado en causa, sino sobre otro capítulo que se forjaron de nuevo a su arbitrio, para probar la línea divisoria de los términos de las Universidades de Arties y de Garòs; enteramente distinta de la que explicaron en el primero de sus capítulos de 8 de enero de 1818; como lo manifiesta claramente el solo examen y cotejo del testimonio que han producido con dicho su escrito de 3 de agosto último; al qual me refiero para impugnarlo, y para pedir, como ya des de ahora pido formalmente que se desgloze de los autos, por su notoria nulidad.

Quien no ve que aún en el caso de poder instar los adversarios que se les recibiese algún testigo en calidad de recesu; debían hacerlo por ante V.E, justificando de antemano la decrepituedad de dicho testigo y su próxima ausencia; o el peligro de no poder ser después examinado; y dando tiempo a mis principales para presentar sus interrogatorios. “Y quien no ve igualmente que aún quando V.E, y no una jurisdicción extraña, hubiese mandado recibir la declaración del dicho testigo, o de otro qualquiera; debía de necesidad ser recensido, y examinado de nuevo, quando en uso de la dilación concedida y de las Reales Letras compulsorias expedidas, fueron recibidos en forma los demás testigos”.

Ahora tenemos la monstruosidad de que en su capítulo primero de 8 de enero de 1818 alegaron los adversarios que en el parage llamado Termiari, a la parte inferior del camino real, se halla una grande piedra molar, y en ella una cruz; y a poco trecho de la misma, a la parte del medio día, se halla una colina, vulgo coma, llamada Termiari, a la parte de poniente del bosque llamado la Lobatèra, que quasi en línea recta se dirige cuesta arriba, por más de una hora de camino de subida, hasta la altura del monte, al parage llamado coret de Coriedo, que es un peñazco donde se halla otra cruz formada en peña viva; y en lo más alto se halla un linde, o mojón de elevación de más de 6 palmos: Y al testigo de recesu le han hecho decir que la línea divisoria de términos, entre la Universidad de Arties, y la del pueblo de Garòs, por la parte



sombría; es, y ha sido siempre des de una cruz que existe en una piedra molar en el camino llamado de Bado, tirando por la coma del Termiari, al cabo de la misma coma, donde se halla una fita al cabo de un tirón, en la partida de Bargadera; y des de allí siguiendo el agua vertiente, en drechura al cabo de un tosal, el más alto, donde existe una fita; y des de esta bajando por un tosalito que forma una cumbrecita, en drechura a una lagunita; cuyas tres partes son propias de la Universidad de Arties; y la otra cuarta parte de la de Garòs, con una fita que se halla al lado de dicha laguna, con una cruz en una peña que mira al medio día; y des de allí, tirando por dicha parte de medio día, al cabo de un tosal, junto a unos pinos, donde existe una cruz en una peña negra y des de allí, tirando en drechura al coret de Coriedo, donde existe una cruz en una peña negra y a su lado una fita; de modo que todo el terreno que se halla a la parte de oriente de los señales arriba dichos se ha reputado siempre propio de la Universidad de Arties; y todo el terreno que se halla en la parte de poniente de los mismos se ha reputado siempre propio de la Universidad de Garòs.

Quien será capaz de entender esta algarabía. En la primera demarcación de los términos divisorios no hay mas que dos cruces; en la segunda demarcacion hallamos cuatro cruces. Pero sean dos, sean cuatro; no pueden huir los adversarios de los extremos lineales de la coma del Termiari, y del coret de Coriedo: Y por último concluyo con sus mismas palabras, que mis principales vindican muy justamente el bosque de la Lobatèra; porque confiesan que podrían hacerlo, justificando que lo han poseído como lo acredita la concordia de 10 de julio de 1622; y que la posesion que ellos tienen, ha sido interrumpida, como lo convence la otra concordia de 2 de junio de 1765.

Por tanto pido y suplico que llevados los autos al Relaton, y señalados a sentencias se declare que el dominio del bosque nombrado de la Lobatèra, des de el marret del camino de debajo la Lobatèra al cabo de la roqueta blanca del forch caude, hasta al coret de Coriedo, y la coma del Termiari; pertenece a la Universidad del lugar de Garòs; y que en consecuencia, adjudicándose con plenitud drechos y acciones a mis principales el mismo Bosque de la Lobatèra, en toda la referida extension; sean condenados los adversarios en habérselo de dimitir, y dexarles vacua y expedita su posesion; con reistitucion de los frutos percibidos y podidos percibir des de el día que haya lugar en drecho y con enmienda de daños, costas, y perjuicios. Y en el caso de ocurrir alguna duda; pido subsidiariamente que se de lugar al levantamiento de un mapa del terreno de que se trata, y al visorio de expertos que insté en mi escrito de 22 de agosto de 1817; por proceder así de derecho.

#### **Annèxe 4. Glèisa de Santa Maria d'Arties. Notícia d'ua intervencion**

1993. Se redacte eth projècte entà consolidar e ajustar es diferentes patologias estructuraus que presente eth monument. Damb era documentacion inicial semblè clar qu'era linha argumentau dera intervencion se basarà en arténher estabilizar eth movement des vòutes, tier eth desplaçament des columnes e dotar de mès rigidesa era basa des murs nòrd e sud, que son damb tota probabilitat es majors dipositaris des deformacions existentes.

Atau coma s'explique ena memòria deth projècte, era ipotèsi dera intervencion supause era creacion d'un congrelh pretensat damb capacitat d'absorbir es passades des vòutes sus es murs perimetrats. Aguest congrelh aurà ua definicion longitodinau en sentit des portics lateraus e peth dessus deth coronament des murs nòrd e sud, establint-se quate elements lineaus rígids que estacats perimetraument damb d'auti, situats enes coronaments des murs de testera, èst e oèst, tien convenientament eth conjunt. Era naua vòuta de hormigon armat fixat ara vòuta originau damb connectors concludirie superiorament era intervencion.

Es murs nòrd e sud s'injecten ena basa entà consolidar fondaments, garantint atau era estabilitat deth conjunt.

Era manca d'informacion geotecnica abans e durant era redaccion deth projècte supausèc eth dar coma bones es ipotèsi de càlcul per çò que hè ath metòde de consolidacion a emplegar enes fondaments dera glèisa. Dada era configuracion des vòutes, quinsevolh actuacion de consolidacion supòse qu'es deformacions en arcades e columnes auràn caractèr permanent. Ei a díder, consolidar damb eth reconeishment implicit dera impossibilitat de tornar-les ath sòn estat originau.

Probablament, era preocupacion mès grana en aguesta fasa siguec eth pensar que, maugrat er estat dera glèisa, en aguest recinte se seguie practicant eth culte e, per tant, ère dubèrta ath public.

A darrèrs der an 1993, se liurèc eth projècte de consolidacion acabat ath *Servei del Patrimoni Arquitectònic del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya*.

1988,1999. Se realize era adjudicacion des òbres e ei en aguest periòde (junhsèga-98/junh-99) quan s'executen. Se tracte de recuperar eth projècte e actualizar-lo. Ara seguida, toti se'n dan compde de qu'es ipotèsi d'inici son valides ena sua totalitat, encara qu'era estrategia de realizacion s'adaptarà ara naua realitat en foncion deth coneishement que donguen deth monument es sondatges e catades a realitzar.

Es sondatges, realizats en hereuèr de 1998 damb un totau de 7 unitats, ena cara sud e nòrd existís un remplit d'ua prigondor entre 2 e 2,5m. Ena rèsta, eth remplit a un gròs maxim de 1,5m. Eth farcit ei de consistència hloisha a fòrça hloisha. En eth conjunt des sondatges eth refús dera sonda ei degut ara preséncia de còdols de gran mesura deth substrat paleozoic dera zòna.

Es cates mostrèren era preséncia d'aguesti còdols, es quaus (degut ath pas der aigua en epoques d'intensa infiltracion) auien incrustacions calciques.

En aguesta fase prèvia, se realizèren ua seria de prospeccions en er intradòs des vòutes entà descorbir era preséncia de pintures e der informe elaborat pes conservadores-restauradores Maria Josep Gracia Tarragoba e Maria Angels Mané i Ferrer, se'n desprèn qu'es pintures muraus existissen en tota era zòna deth presbitèri, encara qu'ena rèsta des naus (centrau e lateraus) non se'n trapen.

D'acòrd damb es resultats e eth analisi des deformacions existents enes murs, se mantièren es ipotèsis inicials en quant a tier superioraments es vòutes existents mejançant ua lamina de hormigon armat e connectors e congrelhs enes linhes longitudinaus, encara que non se practicarie eth prestat, formant arcades e congrelhs un unic còs. Se perforarien es columnes entà obtier bièles de compression en eres e enes murs, damb

era funcion de redistribucion des tensions que generèren es deformacions.

Coma hèt significatiu e diferenciador respecte des plantejaments inicials, calerà construir uns portics metallics, tres unitats que disposades en sentit transversau liguèn es caps des micropilòts en murs e columnes, actuant com elements singulars de coronament rigid dissuasòris dera progression des deformacions e supòrt ath madeish viatge deth nau sistema de tet.

Ena zòna d'insercion des portics lateraus damb eth mur èst, que se remate damb era malhòca, se practicaràn perforacions per micropilòts en coronament superior entà dar consitència ath parament ja pro maumetut.

Tanben, en coerència damb es plantejaments inicials, se reforçaràn es bases des murs, canviant es injeccions peth sistèma de micropilòts a portell e en sentit crotzat (lagueus-dehòra, dehòra-lagueus). Es micropilòts a utilizar seran es madeishi qu'ena rèsta dera òbra.

Damb aquest equipatge comencèrem es òbres en inici dera tardor der an 1998, desmontant eth tet en tròç deth presbistèri, limpiant-se er extradós dera vòuta e preparant er hormigonat dera lamina de hormigon superpausada e es congrelhs.

Eth trabalh grafic que seguís mòstre es diferents facetes dera òbra, era imatge cambianta d'ua cubèrta coma conteneder principau, traçat enes quate estacions vivaldianes coma ua seqüència musicau.

Es inicis, susprenents, en comprovar era importància des lesions existents en monument, era pòca prigondor des fondaments, era imatge, abans der estantament des naus, era sua dimension e proporcions, e ua darrèra campada ar interior abans un bòsc de bastides e tirants aumplisque er espaci e l'amague temporalament.

En desmontar eth tet e deishar vistes es cabiroades de husta dera intervencion de 1972, que damb bon critèri supausèc era descarga dera vòuta, tot e era deformada directritz, apareish un remplit de tèrres e lesques de lòsa conformant es tremujaus. Aquest farcit concentraue carga

ena zòna des arnelhs dera vòuta centrau e ena serrada, poc important en eth prumèr cas e veïcul mauformador en eth dusau cas. Ei ena zòna dera cresta a on er espessor deth remplit arribe a auer 1m. Posteriorament, se deishèc apilerat eth tarcum e eth volum resultant ère impresionant.

Netejatge a hons der extradós dera vòuta, era imatge des hilades de lesques de lòsa se semblen a un glacièr, plaçament des connectors entà ancorar era vòuta originau ara naua lamina de hormigon armat que monolititze eth conjunt. Es congrelhs de hormigon armat longitudinaus enes tròçi mejans e baishi se hormigonen ath madeish viatge. Profitant eth bon temps s'anèc hormigonant per tròçi e damb pro sòrt que quan s'acabèc de hormigonar eth darrèr comencèc a plòir.

Perforacions, damb era visita deth mantèl blanc e damb heired, comencèc era part més delicada. Prèvi replanteg, comprovèrem çò que ja se sabie: qu'es vessants son diferentes e qu'en coronament es columnes se trapen desalinhades. Era preocupacion des armats des micropilòts a pè d'òbra, era disposicion des tubs d'acer estructurau de nauta resisténcia, que rematen superioraments es micropilòts van apareishent en aguest paissatge cambiant.

A finaus deth mes de gèr de 1999 quèden realizats es micropilòts e es tubs estructuraus quèden peth dessús dera cubèrta, desafiants coma hites. Angoishats pera temperatura, heired, fòrça heired deishe sense poder injectar es micropilòts.

Març, semble que damb eth bon temps van arribant es elements que manquen: es cabiroades metaliques que liguen superioraments eth portic transversau des naus, arcs, perpaus, livant er intercolumni, se mètèn agotant era capacitat mecanica dera grua enes tròçi mès aluenhats. Eth profitament deth cabiroatge coma conteneder des supòrts a on plaçar es bigues de husta deth nau tet, damb eth jòc suficient entà passar es pèires de talha e er empastissat que uniformize es tremojos.

A darrèrs d'abriu se complète er empostissat. Dempús, era tela butirica entà impermeabilizar era taula e era lenta trabalhada, treballh de clavar

es lòses (era majoria antigues, e d'outes naues). Li tornaràn ara glèisa era imatge iniciau, encara que çò que s'amague, çò que non se ve, mos hè a recuperar aquera teoria a on era abiletat de restaurar sense qu'ac semble, a on es naues intervencions se subordinen ath conjunt, permet era satisfaccion intima der objectiu desirat, que finaument s'artenh.

Arties, junhsèga 1999

Joan-Josep Polo i Berroy, arquitècte.

Annèxe 5. Conflictè damb es de Paulet pera aigua dera paishèra que gèle era plaça

22

Christi nomine Amen

In causa sive questione quae in nobis duci-  
 bus Curia inter Consules vrbis Arties et quosdam ex  
 una et Mathieum d'Arjo defendentem partibus  
 ex altera circa ripariam quam dicti Consules  
 requirunt propter dampnum illatum in platea  
 et arce d'Arjo villa de Arties, visaque et impedi-  
 tione ripariae tam plateae quam terrarum seu loci  
 visae simulata loco per quem ingreditur aqua  
 in partem de Portola, per quod itur ad gratum  
 Mathieum d'Arjo, visis testibus ministratis per dictos  
 Consules in loco ripariae visis defensionibus dicti  
 Mathieum d'Arjo et testibus per eum ministratis, visis  
 quadam relatione officiali ferret circa quodam  
 compromissa visis arboribus et arboribus arboribus  
 dicti iudex infra scriptas pronunciat sententiam et  
 declarat in hunc modum qui sequitur modum

Attento contentis Ex merito processus quod riparia  
 et testium ministratorum ad iustitiam dictorum  
 coruptum ex relatione officiali ferret tanquam  
 non Mathieum d'Arjo habere servitium introducen-  
 di a quam in partem Portum d'Arjo de Entre ar-  
 gues, dum tamen a qua nullum imperat proiudici-  
 um villa de Arties, visaque proiudicio facta

Dicte ville ut combat auberiter de Seta  
 condempnat dictum arjo ut non introducat equam  
 tempore quo Seta fieri poterit in dictum  
 gratum propter dampnum quod inferri potest  
 dicte ville sup pena sex librarum pro quali  
 bet vice, que dampnum intulerit dimidiam  
 partem applicandum officiali Regio qui fecerit  
 ex eam aliam dimidiam consulis dicte ville  
 de Arties et quia ipse arjo conquestus fuit  
 quod aliqui sua priuitate auctoritate non  
 dubitarunt auertere et introducere a ipsam  
 in dicto grato condempnamus quod si aliquis in  
 tentaverit hoc facere cadat in penam dictam  
 sex librarum dimidiam officiali Regio et aliam  
 et aliam dimidiam dicta matris arjo sine puit  
 successoribus applicamus mandantes etiam supra  
 dicta pena quod dictis arjo faciat quod dicitur  
 que habetur ex dicto grato in visis cadat intra  
 duas canabes ut narrat relatio congruiss  
 que canabes capiunt dictam aquam ut non  
 sunt subuenit que nunc sunt facit alias  
 duas habentes partem duorum palmorum  
 ut qui a Seta hock fecit esse arisungent





## **Annèxe 6. Autorizacion entà derivar es aigües des arrius Valarties e Aiguamòg, en favor de Don Cristóbal Massó**

*“Gobierno civil de la provincia de Lerida  
Jefatura de Obras Públicas*

*Lérida, 13 de Noviembre de 1911*

*Vistos los expedientes acumulados por incompatibles promovidos por D. José Monroset y D. Teofilo Benard. Solicitando autorizacion para derivar de los rios Valarties y Aiguamoix 3400 y 4000 litros de agua por segundo de tiempo respectivamente, el primero; y todo el caudal del citado rio Valarties que se obtendrá por medio de la regulación de los lagos que alimentan el mismo que son el lago inferior de Rios, el gran lago de Rios y el Estany de Mar; con destino a la producción de energía electrica para usos industriales.*

*“Resultando que D. José Monroset Portella con fecha 10 de diciembre de 1908 acudió á este Gobierno civil en solicitud de autorización para derivar del rio Valarties 3400 litros de agua por segundo de tiempo con objeto de crear un salto y destinar la fuerza que se obtenga á la produccion de energía eléctrica; y además la imposición de servidumbre de estribo de presa, diques y acueductos sobre las propiedades que menciona en el proyecto, contra cuya peticion, anunciada en el Boletín oficial de esta provincia número 4 correspondiente al día 9 de Enero de 1909 reclamó D. Teofilo Benard en representacion de D. Dietrich Cunze que perjudica al aprovechamiento del citado rio solicitado por el Sr. Bouviere del que es propietario, manifestando que no puede existir el caudal de agua que se pretende utilizar y ser el proyecto incompleto no aprovechándose estas que parcialmente la fuerza disponible de aquel valle, á cuya reclamación contestó el peticionario que, de poder obtenerse el caudal solicitado es el presentar el Sr. Benard un nuevo proyecto en oposición al suyo y que no es argumento el que el proyecto sea incompleto, pues por su estudio se puede obtener un caudal muchísimo mayor que el obtenido por el Sr. Benard á la salida de los lagos.*

*Resultando que el propio señor Monroset en 8 de Febrero de 1909 solicitó del Sr. Gobernador autorizacion para derivar del rio Aiguamoix 4000 litros de agua por segundo conduciendola al propio lugar del salto solicitado en el rio Valarties y obtener en una sola fábrica la fuerza reunida de ambos rios aplicándola á la producción de energia electrica; solicitó tambien la imposición de servidumbre de estribo de presa y acueducto sobre las fincas de los propietarios que mencionaba en el proyecto é interésó se le otorgue la concesión considerándola como parte integrante del proyecto antes referido, y contra tal petición que fué anunciada en el Boletin oficial de esta provincia nº. 27 correspondiente al día 18 de Febrero de 1909 reclamó así mismo D. Teofilo Benard en representacion de D. Dietrich Cunze como poseedor de los derechos de D. Luis Bouviere en los proyectos de aprovechamientos de aguas del valle de Arán por perjudicar al*

solicitado por dicho Sr. de todo el caudal del rio Garona en termino de Salardú; y el mismo Sr. Benard en nombre propio por adolecer de defectos de forma y fondo interesando la anulaci3n de lo actuado y que se negara la acumulaci3n en un solo aprovechamiento de los dos esencialmente distintos, á cuyas reclamaciones contest3 Don Eugenio Pol en nombre del peticionario alegando las razones que estim3 pertinentes solicitando se desestimaran los escritos de oposicion presentados se tramitaran como en un solo aprovechamiento y se anulara la peticion en competencia presentada por el Sr. Benard, otorgándose á su representado la concesión que tiene solicitada.

Resultando que acumuladas por incompatibles las peticiones de los Sres. Monroset para derivar del rio Valarties 3400 litros de agua y Benard por todo el caudal del citado rio que se obtendrá por la regularizacion de los lagos que alimentan dicho rio, con destino á la producci3n de energia electrica para usos industriales, informa la Jefatura de Obras p3blicas.

1º- Que no es admisible la idea de que formen un solo aprovechamiento los de Aiguamoix y Valarties.

2º- Que la competencia debe establecerse entre los dos saltos del rio Valarties;

3º- Que debe denegarse la concesión á ambos peticionarios en el rio Valarties por ser insuficientes los datos que han servido para la formaci3n de sus proyectos; y que en cuanto al aprovechamiento del rio Aiguamoix propone las condiciones bajo las cuales podría concederse si la Superioridad entiende que puede accederse á la concesion á pesar de las deficiencias del proyecto que para los efectos de la ejecucion pueden considerarse como ante-proyectos.

Resultando que el Sr. Benard en representacion del Sr. Cunze en 28 de Noviembre último manifestó á este Gobierno civil que en la calidad que ostentaba retiraba y anulaba la oposicion y reclamaciones formuladas contra el aprovechamiento de aguas del rio Valarties solicitado por el Sr. M Monroset así como las protestas presentadas al levantarse el acta de confrontaci3n de dicho aprovechamiento en 10 de Octubre de 1909.

Resultando que dicho Sr. Benard en nombre propio y en igual fecha manifestó á este Gobierno civil que desistia de la petic3n presentada en 4 de Febrero de 1909 sobre el aprovechamiento de las aguas del rio Valarties y sus afluentes con destino á la producci3n de energia electrica y que retiraba y anulaba la competencia entablada contra el proyecto presentado por D. José Monroset para aprovechamiento de las aguas del mismo rio y la protesta hecha en acto de confrontacion de dicho proyecto.

Resultando que así mismo el indicado Sr. Benard con escritos fechado en igual día, mes y año que los anteriores en nombre del Sr. Cunze uno y en el suyo propio otro, expuso á este Gobierno civil que retiraba y anulaba la oposici3n y reclamacion formuladas por ellos contra el aprovechamiento de las aguas del rio Aiguamoix solicitadas por el Sr. Monroset.

*Resultando que el consejo provincial de Industria y Comercio informa que procede otorgar la concesión que se solicita.*

*Resultando que pasado el expediente á consulta de la Comisión provincial, informa que el aprovechamiento de aguas del rio Aiguamoix puede á su parecer afectar al plan de Canales y Pantanos, y por tanto debe pasar el proyecto al informe de la División de Trabajos Hidráulicos de la cuenca del Ebro y Vertientes de los Pirineos Orientales, por lo que afecta el aprovechamiento solicitado en dicho rio Aiguamoix.*

*Resultando que la representacion del Sr. Massó hace presente que habiendo D. Teofilo Benard renunciado en 25 de Septiembre último el aprovechamiento del rio Valarties de 1600 litros reducidos á 1500 por la Superioridad, otorgados por Real órden de 17 de Abril último no hace falta alguna que se dejen correr los 1600 litros que se reservaban para dicha concesion, y por tanto que puede autorizarsele para utilizar 5000 litros en lugar de 3400 sin inconveniente alguno.*

*Considerando que mientras se trataba de comparar proyectos de aprovechamientos incompatibles entre sí era de completo rigor, disoutirlos en sus mas pequeños detalles y de exigirles toda clase de precisión en datos y resultados á fin de que la Administración pudiese fallar con todo conocimiento de causa acerca de cual era el proyecto que debería merecer en justicia la preferencia sobre el otro.*

*Considerando que la cuestión de si los dos aprovechamientos solicitados en el Valarties y en el Aiguamoix por el Sr. Monroset pueden ó no pueden ser tenidos como formando uno solo, des de el momento que se reunen en un solo edificio único, las casas de máquinas, no tienen ni bajo el punto de vista tecnico , ni el industrial, ni el legal, importancia ni interés alguno, porque si cada uno de dichos aprovechamientos pueden concederse separadamente no se comprende que halla razon alguna que impida se agrupen ó se acoplen en uno solo, como suele suceder muchas veces en que de un mismo rio se tomen aprovechamientos sucesivos.*

*Considerando que las deficiencias de carácter técnico encontradas en el proyecto del Sr. Monroset no pueden ser obstáculo para la concesion que se solicita toda vez que son rectificables al tiempo del replanteo y no puede esta rectificación ocasionar perjuicios ni perturbacion alguna en terceros intereses ni en los del Estado.*

*Considerando que el plan de Canales y Pantanos publicados por Real Decreto de 25 de Abril de 1902, no se incluye ninguno situado en la cuenca del rio Garona y se comprende perfectamente, porque aquel plan tendia á favorecer los riesgos, de los que no hay que ocuparse para nada en el Valle de Arán á causa de sus especialisimas condiciones climatológicas por ser absolutamente innecesaria la formación de canales y pantanos en región tan lluviosa como es el Valle de Aran y tan excasa cantidad de tierras laborables.*

*Considerando que las renunciaciones de sus proyectos y derechos de los Sres. Benard y Cunze permite otorgar des de luego la concesión al Sr. Monroset en las mismas condiciones que ordinariamente se vienen otorgando.*

Considerando que si bien son aguas las de estos rios que nacen en montes públicos y discurren por ellos durante parte de su trayecto las que se solicitan, procedentes en estiage en su casi totalidad de la regularización de los lagos superiores, no pueden ser objeto de las prescripciones del Real decreto de 8 de Enero de 1906, porque siendo objeto de multitud de aprovechamientos inferiormente situados y de derecho indiscutible, es evidente el caracter público de estas aguas y no pueden ser de aquellas que se consideran patrimoniales des de el momento que forzosamente su utilizacion, aun por el propio ramo de montes habría de ser objeto de concesión administrativa, con arreglo á la Ley de aguas, todo ello sin perjuicio de que antes de hacer las obras el concesionario llene las formalidades debidas con la Administración, forestal para ocupar los terrenos que se conceptúen necesarios.

Considerando que no habiendo ya necesidad de dejar correr los 1600 litros para la concesion del aprovechamiento del rio Valarties otorgada por Real Orden de 17 de Abril último en virtud de renuncia del peticionario, la autorización al Sr. Massó, debe comprender la totalidad de los 5000 litros, como solicita, y declarar así reformada la condicion 4ª de las aceptadas, suprimiéndose al mismo tiempo la 8ª como estaba prevenido.

Vista la conformidad del Sr. Massó á las condiciones propuestas y que ha presentado la póliza de setenta y cinco pesetas que para esta clase de concesiones previene la vigente Ley del Timbre, el Sr. Gobernador por acuerdos de fecha 26 de Septiembre último y 10 del actual y á propuesta de esta Jefatura ha tenido á bien.

1ª- Conceder la autorizacion solicitada por D. José Monroset y cedida por este á D. Cristobal Massó Escofet con las obligaciones y derechos que fija la vigente Ley de Aguas y la general de Obras públicas y con las condiciones siguientes:

1ª- Se autoriza á D. Cristobal Massó para aprovechar las aguas solicitas derivar de los rios Valarties, Rencules y Ayguamoix y todas las que pueda obtener por medio de la regularización de los lagos que son fuentes de origen de los rios Ayguamoix y Valarties y en general se conocen con la denominacion de Llosas, Clotos y Mayor en el origen del rio Ayguamoix y de Rius, Tort, del Mar y Moncasau en el rio Valarties, cuya concesión ha solicitado, mediante las obras que figuran en los proyectos destinando dichas aguas a la producción de energía electrica para usos industriales.

2ª- Las presas de los lagos Llosas, Clotos, Mayor, Rius, Tort, del Mar y del Moncasau se emplazarán en los puntos que en los proyectos se designan; tendrán una altura que exceda por lo menos en cincuenta centímetros al máximo nivel que alcancen las aguas almacenadas; la seccion de la presa deberá ser objeto de un detallado cálculo justificativo; en el terreno se fijará referencia tanto respecto al emplazamiento como cuanto á su altura.

3ª- Las presas de toma en el cauce de los rios Ayguamoix, Valarties y rencules, se emplazarán en los puntos indicados en los proyectos. La sección de cada una será la misma que en estos se indica y se pondrá referencia para su emplazamiento y fijación de la altura de coronación.

4ª- El caudal que el concesionario podrá derivar del rio Ayguamoix será de 4000 litros por segundo en el rio Valarties y Rencules será como máximo 5000 litros, sin que la Administración del Estado responda de que dichos rios lleven tal cantidad, observándose siempre la precisa condición de verter al citado rio Ayguamoix por medio de un módulo inmediato a la presa y convenientemente establecido el caudal de 300 litros por segundo cualquiera que sea el caudal del mismo, pues este aprovechamiento es preferente para atender á los usos comunes hoy existentes.

Tanto el tipo de módulos de entrada en los cauces como el de reversión al rio Ayguamoix de los 300 litros se presentarán a la aprobación de la Jefatura de Obras públicas antes de comenzar las obras.

5ª- Los canales de conducción, el de desagüe y los pasos de los barrancos, se ajustarán exactamente en su trazado y condiciones a lo prescrito en los proyectos pudiendo introducirse alguna ligera variación en el caso de que fuese propuesta a la Jefatura de Obras públicas y mereciese la aprobación. El revestimiento de los canales se hará siempre que lo juzgue preciso la Jefatura y del modo que esta indique.

6ª- El concesionario entregará en las derivaciones y canal de salida el agua en el mismo estado de pureza que al ser derivada.

7ª- Teniendo en cuenta la importancia de las obras proyectadas, las condiciones de clima y terreno que impiden practicar estudios de campo en la mayor parte del año, y la necesidad de que los proyectos de ejecución de estudios con todo esmero y detenimiento: se otorga al concesionario un plazo de cuatro años a partir de la publicación de esta concesión en el Boletín Oficial de esta provincia, para que presenta á la Jefatura de Obras públicas de la misma un proyecto completo de ejecución, con todos los detalles y requisitos que se requieren, con expresa indicación y cálculo de las cubicaciones, presupuestos de obras, dejando las señales y referencias necesarias en el terreno.

La Jefatura de Obras públicas procederá a hacer el replanteo de las obras designadas en el proyecto; a partir de la fecha del acta de replanteo, tendrá el concesionario un plazo de dos años para dar comienzo a las obras que deberán quedar completamente terminadas ocho años después de haberse empezado.

8ª- Empezando por la confrontación del replanteo, una vez señalada la traza sobre el terreno, la Jefatura de Obras públicas de la provincia, por sí ó por delegación queda encargada de la inspección de los trabajos y en su consecuencia podrá dictar todas aquellas disposiciones que considere convenientes, ya sea para la buena construcción de las obras para garantía de los intereses generales y particulares y en especial para que no se pierda liquido alguno a su paso por los canales. Estas ordenes serán cumplidas, por el concesionario sin perjuicio de poder alzarse de ellas ante la Dirección general de Obras públicas.

9ª- A los efectos de la inspección se avisará a la Jefatura de Obras públicas la fecha de terminación del replanteo, la de comienzo de las obras y la de su terminación. En el primer caso

se confrontará sobre el terreno y se levantará una acta en que se exprese especialmente en cumplimiento de la referencia dispuesta al final de la concesion segunda. En el segundo se comprobará por la Jefatura el comienzo de los trabajos, si se continúan y número de operarios ocupados en ellos. En el tercero y precisamente antes de dar comienzo á la explotación del aprovechamiento, se procederá á un detenido examen de las construcciones, y se levantará acta en que se haga constar de una manera explicita que se hallan cumplidas absolutamente todas las clausulas de la concesion. Estas actas se firmarán por el concesionario y el ingeniero representante de la Jefatura de Obras públicas.

10ª- Una vez en explotación el aprovechamiento seguirán siendo inspeccionadas las obras y su funcionamiento, por la Jefatura de obras públicas, la que podrá exigir la ejecución de lo que á su juicio sea necesario para la buena conservación de las obras ó para evitar pérdidas del agua derivada. El concesionario dará cuantas facilidades sean necesarias para llevar á cabo aforos ó comprobación de la pureza del liquido devuelto al rio.

11ª- El concesionario quedará obligado á cumplir estrictamente lo que previenen los artículos 10, 11, 12, 13 y 14 de la Ley de pesca aprobada por Real Decreto de 29 de Diciembre de 1907.

12ª- Todos los gastos originados por la confrontación del replanteo, recepcion de las obras e inspección en general de las mismas serán de cuenta del concesionario. Tambien vendrá obligado al pago de las Obras que la Jefatura de Obras públicas haya ejecutado por cuenta del concesionario en el caso de que este se negase á llevarlas á cabo y sean de urgente y necesaria realización.

13ª- Antes de empezar las obras, deberá el concesionario depositar como garantia del cumplimiento de las condiciones, el tres por ciento del importe del presupuesto de las obras que se hayan de establecer en terrenos de dominio público.

14ª- La concesión se entiende hecha a perpetuidad y sin perjuicio de tercero, sujeta á lo prescrito en la vigente Ley de aguas respecto á Otros aprovechamientos de índole preferente, debiendo el concesionario respetar todas las servidumbres que naturalmente deben recibir las obras y todos los derechos y usos legales actualmente existentes en la zona afectada al proyecto.

15ª- En el caso de inobservancia de alguna de las condiciones anteriores, la administración pondrá al concesionario el correctivo que juzgue procedente y en caso de resistencia sistemática á la ejecución de las ordenes relativas al cumplimiento de las anteriores bases, podrá aquella declarar caducada la concesión sin derecho á indemnización de ninguna especie.

16ª- El concesionario se sujetará á las disposiciones Administrativas y fiscales que existen acerca de la materia.

17ª- El concesionario tendrá derecho á imponer la servidumbre forzosa de estribo de presa y de acueducto sobre las fincas de propiedad particular mediante las formalidades legales.

18ª- Esta concesión queda sujeta ademas de las condiciones impuestas á las limitaciones establecidas por el articulo 20 del Reglamento de 23 de Febrero de 1908, sobre protección á la

*Industria Nacional reformado por Real Decreto expedido en 22 de Junio de 1910 por la Presidencia del Consejo de Ministros.*

*Lo que de orden del Sr. Gobernador comunico á Vd. Para su conocimiento y demás efectos.*

*Dios guarde á Vd. Muchos años.*

*Lérida 13 de Noviembre de 1911.*

*El ingeniero jefe, José Bores”*

*Esta concesión fué publicada en el B.O. de la provincia de Lérida nº 177 de 30 de Diciembre de 1911, añadiendo después de la condición 18ª lo siguiente:*

*“2ª- Decretar la servidumbres legales de estribo de presa y acueducto necesarias para la ejecución de las obras sobre los terrenos comunales de los Ayuntamientos de Tredós, Salardú, y Arties y sobre las fincas de propiedad particular previos los trámites que procedan si ya los hubiera llevado a efecto.-*

*Lo que de orden del Sr. Gobernador se hace público por medio de este B.O. para conocimiento de todos aquellos a quienes pueda interesar dicha concesión.*

*Lérida, a 14 de Diciembre de 1911.- El Ingeniero Jefe.- José Bores.”*



## 19. BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, A.m.; Moll, F. de B. Diccionari Català-Valencià-Balear. Palma: Editorial Moll, 1993 (Vol. V)
- ALSINA, Claudi; FELIU, Gaspar e MARQUET, Lluís. “Pesos, mides i mesures dels Països Catalans”. Barcelona, Curial Edicions Catalanes, 1990.
- Arxiu Generau d’Aran. “Libre d’Acòrds deth Conselh 1772-1832”.
- Arxiu Generau d’Aran. “Libre de Compdes Generaus 1781-1850”.
- Atlas Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Barcelona: FEC, Vol.16, 1984.
- Atles Comarcau de Catalonha. “Val d’Aran”. Cayfosa, 1994.
- BELMUNT, Joan. Fets, costums i llegendes. Vall d’Aran. Lleida: Pagès ed., 1991.
- BRUNA MORALEJO, David e Lourdes. “Es huecs e es galins, signes identitaris deth pòble aranés”. Lleida: Institut d’estudis aranesi, 2021.
- BRUNA MORALEJO, David. “Contribucion ar estudi deth sistèma de moneda de compde e creditici dera Val d’Aran ena Edat Modèrna”. Lleida: Conselh Generau d’Aran, 2022.
- BRUNET, Serge. “Les prêtes des montagnes. La vie, la mort, la foi dans le Pyrénées centrales sous l’Ancien Régime”. Aspet: PyreGraph, 2001.
- COMET, Rémy. L’enclave espagnole du Val d’Aran. Toulouse: Imp. Sud-Ouest, 1929.
- COROMINES, Juan. Vocabulario aranés. Tesis doctoral. Barcelona: Imprenta de la Casa de la Caridad, 1931.
- COROMINES, Joan. El parlar de la Vall d’Aran. Gramàtica, diccionari i estudis lexicals sobre el gascó. Barcelona: Curial, 1990.
- GASSIOT BALLBÈ, Ermengol. “Arqueología del pastoralismo en el Parque Nacional d’Aigüestortes i Estany de Sant Maurici Montañas humanizadas”. Aries Innovación Gráfica, 216.
- GRACIA DE TOLBA, Juan Francisco. Relación al rey don Phelipe III, nuestro señor, del nombre, sitio, planta, fertilidad, poblaciones, castillos, Iglesias y Personas del Valle de Aran, de los Reyes que le han poseído, sus conquistas, costumbres, leyes y gobierno. Antonio Espinosa. Madrid, 1793.
- LLENSA DE GELCEN, Salvador. “Breve historia de las medidas superficiales agrarias de la antigüedad y estudio particular de aquellas cuyo uso es tradicional en Cataluña”. Anales de la Escuela de Peritos Agrícolas y de Especialidades Agropecuarias y de los Servicios Técnicos de Agricultura, vol.X, 1951.
- Llibre de las politicas observa lo consell de la Vila de Arties. Censal que cobra y breu compendi de las concordias. 1748
- MADOZ, Pascual. El Valle de Aran (1845). Del diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar. Vielha: Edicions Araneses, 2001.
- POJADA, Patrici. “Une vallée frontière dans le Grand Siècle. Le Val d’Aran entre deux monarchies”. Aspet, Pyrègraph, 1998.
- Privilegis, franqueses y libertats, concedides per los seseniss. Reys de Arago a la Vall d’Aran, del proincipat de Catalunya y a les Vniversitats y Singulares de aquella, ab les concordies que fan en son favor, traduydes de llati en catala, Barcelona, Sebast. y Jaume Mathevat, 1640.

- PUIGORIOL, ALBERT y JACQUELINE. “La Vall d’Aran”, 1972.
- POUJADE, Patrice. “Une Vallée frontière dans le Grand siècle. Le Val d’Aran entre deux monarchies”. Aspet: PyrèGraph, 1998.
- REGLÀ I CAMPISTOL, Joan. “Francia, la Corona de Aragón y la frontera pirenaica: la lucha por el valle de Arán siglos XIII-XIV”. Madrid: CSIC-Barcelona: Escuela de Estudios Medievales, 1951.
- RIERA SOCASAU, Joan Carles. “Val d’Aran. Era luta ena termièra”. Lleida: Conselh Generau d’Aran, 2012.
- SANCHEZ VILANOVA, Llorenç. “La productora i el paper rellevant que assumeix en els aprofitaments hidroelèctrics del Pallars i la Vall d’Aran”. Lleida: Gràfic Nou Lleida, S.L., 2000.
- SANCHEZ VILANOVA, Llorenç. “La Vall d’Aran. Aproximació a la vicissitud i trajectòria històrica que ha influït la singularitat del poble aranès”. FISA-Escut d’Or, S.A., 1995.
- SANLLEHY I SABI, Ma Àngels. “Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d’Aran (s.XVII-XVIII): dels usos comunals a la dependència econòmica”. Universitat de Barcelona, 1996.
- SANLLEHY I SABI, M. Àngels. Les respostes de la Vall d’Aran als questionaris de Francisco de Zamora. Tremp: Garsineu, 2014.
- SARRATE-FORGA, José. “El arte románico en el cap d’Aran”. Lleida: Editorial Mariana, 1975.
- SCHENCK-DAVID, Jean-Lux. “Era Val d’Aran ena epòca romana”. Lleida: Institut d’estudis aranesi, 2023.
- SOLER I SANTALÓ, Juli. “La Vall d’Aran: Guia Monogràfica de la comarca per Juli Soler i Santaló”. Barcelona: L’Avenç, CEC 1906.
- VALLS TABERNER, Ferran. “Privilegis i Ordinacions de la Vall d’Aran”. Promocions i Publicacions Universitàries, SA, 1987.
- VALLS TABERNER, Ferran. “Privilegis i Ordinacions de les Valls Pirinenques”, 1, Vall d’Aran. Barcelona, Imprenta de la Casa Caritat, 1915.